

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૪૨૨ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ શ્રીજીવણ ૨૫૩૫૨૨૧૧૯

વિષય ૬-૧૨

પ્રેમભક્તિ-ગ્રન્થમાલાનાં નવીન ગ્રન્થો અને આવૃત્તિઓ

પ્રથમાવૃત્તિની સાલ

૯૭, શકુન્તલાનું સંભારણું (૨૭ આવૃત્તિ)	૧૯૨૬
૧૮, કુરુક્ષેત્ર : પ્રથમ કાંડ, યુગપક્ષટો (૩૭ આવૃત્તિ)	૧૯૨૬
૧૯, કુરુક્ષેત્ર : દ્વાદશ કાંડ, મહાસુદર્શન (૨૭ આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૦, ઉદ્દ્યોધન (૨૭ આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૧, અર્ધશતાબ્દિના અનુભવબોલ (૨૭ આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૨, સંસારમન્થન (૨ ૭ આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૩, વિશ્વગીતા (૨૭ આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૪, ધન્દુકુમાર, અંક ૨ જો (૨૭ આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૫, ન્હાના ન્હાના રાસ, ભાગ ૨ જો (૨૭ આવૃત્તિ)	૧૯૨૮
૨૬, ગીતમંજરી	૧૯૨૮
૨૭, જહાંગીર-નૂરજહાન (૨૭ આવૃત્તિ)	૧૯૨૮
૨૮, કુરુક્ષેત્ર : ચતુર્થ કાંડ, યોધપર્વણી	૧૯૨૮
૨૯, કુરુક્ષેત્ર : પંચમ કાંડ, પ્રતિસાદ-૬	૧૯૨૮
૩૦, કુરુક્ષેત્ર : એકાદશ કાંડ, શરશ્ચયા	૧૯૨૯
૩૧, કુરુક્ષેત્ર : દ્વિતીય કાંડ, હસ્તિનાપુરના નિર્દોષ	૧૯૩૦
૩૨, શાહાનશાહ અકબરશાહ	૧૯૩૦
૩૩, પાંખડીઓ	૧૯૩૦
૩૪, સંબોધન	૧૯૩૦
કુરુક્ષેત્ર : દશમ કાંડ, કાળનો ડંકો	૧૯૩૦

હવે પછી છપાશે

- ૧, કુરુક્ષેત્ર : તૃતીય કાંડ, નિર્ધાર
- ૨, ઉપનિષદ્ પંચક, સમશ્લોકી
- ૩, ધર્મમન્થન
- ધન્દુકુમાર, અંક ૩ જો, સમર્પણ

પ્રેમભક્તિ-ગ્રન્થમાળા

૧૫ પ્રથમ આવૃત્તિની સાલ

૧ કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૧ લો (૨જ આવૃત્તિ)	૧૯૦૩
૨ રાજસૂત્રાની કાવ્યત્રિપુટિ	૧૯૦૩-૦૫-૧૧
૩ વસન્તોત્સવ (૩જ આવૃત્તિ)	૧૯૦૫
૪ કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૨ જો (૨જ આવૃત્તિ)	૧૯૦૮
૫ ઇન્દુકુમાર, અંક ૧ લો (૩જ આવૃત્તિ)	૧૯૦૯
૬ ન્હાના ન્હાના રાસ, ભાગ ૧ લો (૬ઠ્ઠી આવૃત્તિ)	૧૯૧૦
૭ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, સમશ્લોકી (૨જ આવૃત્તિ)	૧૯૧૦
૮ જયા-જયન્ત (૪ થી આવૃત્તિ)	૧૯૧૪
૯ મેઘદૂત, સમશ્લોકી (૩જ આવૃત્તિ)	૧૯૧૭
૧૦ ઉષા (૫મી આવૃત્તિ)	૧૯૧૮
૧૧ ચિત્રદર્શનો	૧૯૨૧
૧૨ રાજર્ષિ ભરત (૨જ આવૃત્તિ)	૧૯૨૨
૧૩ પ્રેમકુંજ (૨જ આવૃત્તિ)	૧૯૨૨
૧૪ પ્રેમભક્તિ-ભજનાવાલિ	૧૯૨૪
૧૫ સાહિત્યમન્થન	૧૯૨૪
૧૬ વૈષ્ણવી પોડશ ગ્રન્થો, સમશ્લોકી	૧૯૨૫

પ્રેમલક્ષિત-ગ્રન્થમાળા

. બાદશાહનામું, ૩

શાહાનશાહ અકબરશાહ

નાનાલાલ દલપતરામ કવિ

દિલ્હીશ્વરો વા જગદીશ્વરો વા

વિ. સં. ૧૯૮૬

ઈ. સ. ૧૯૩૦

કીંમત ત્રણ રૂપીઆ

કર્તાને માટે રજીસ્ટર્ડ

પ્રકાશક : ન્હાનાલાલ દલપતરામ કેવિ,

ભદ્ર, અમદાવાદ, નં. ૧

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૫૪૨૨૨

પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૩૦, પ્રત ૩૩૦૦

ઈ. સ. ૧૯૨૭ પછી પ્રેમલક્ષિત-ગ્રંથમાળાના પ્રત્યેક ગ્રંથની
પ્રત્યેક પ્રત ઉપર કર્તાની ટૂંકી સહી હોય છે.

મુદ્રણસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય : રાયખડરોડ : અમદાવાદ

મુદ્રક : ગગનન વિશ્વનાથ પાઠક

ઇતિહાસ એટલે રાજર્ષિઓનું ધર્મશાસ્ત્ર.

પૃથ્વીના રાજર્ષિઓ ! પધારો;

ત્હમને ઓળખાવું ત્હમારો રાજરાજર્ષિ.

ઇતિહાસમાં ખીજું ઇખાદતખાનું નથી;

ઇતિહાસમાં ખીજો અકબરશાહ નથી.

કોઇએ લાલ્યો પોતાનો લાગ્યદેશ ?

કે દીઠો પોતાનો મુખચન્દ્ર ?

અકબરશાહની અમૃતાક્ષરી વાંચશે

એને ઇતિહાસના અક્ષરો ઉકલશે.

આવો, કહું અકબરી યુગનો રાજયોગ;

આવો, કહું એ આગ્નનખાહુની વાર્તા.

જગતના રાજર્ષિઓને ઠાજે એ

ત્રિકાળના રાજમન્ત્રો લખી ગયો છે.

આર્યાવર્તના સિંહાસને

પ્રાચીન યુગને અજવાળી ગયા

ભરતદેવ ને ધર્મરાજ;

અને અર્વાચીન યુગને સોહાવે છે

અશોકદેવ ને અકબરશાહ.

ઇતિહાસ કે કવિતા કે કીર્તિગાથા

એવો ઉચ્ચરતા નથી કે રાજર્ષિને.

માનવ ઇતિહાસનો એ માનદંડ હતો.

સિંહ શો તે શર હતો:

સિંહ શો હતો દિલનો દિલદરિયાવ.

આર્યાવર્તનો પરધર્મી એ આર્યરાજર્ષિ,

ભારતવર્ષનો ઓરમાન પૂત

હતો સગા સપૂતોથી સચાચો.

ગાન્ધારથી માંડી ગંગાદારની પાર

ને કારમીરથી ગોદાવરી ઉતાર
 ગાજતો એનો વિજયડંકો.
 હિન્દુઓ ત્હારે ઇસ્લામની સમશેર હતા.
 જગતે જાણ્યું મુગલાઇનો બાણુ ઉગ્યો.
 એના સન્મિત્રો યે મહાનુભાવ હતા,
 એના દુસ્મનો યે મહાનુભાવ હતા.
 અજબ હતી એની હારજીતની શેતરંજ.
 પરાજિતને ઝોરવવન્તા કીધા એણે;
 હરાવેલાને રાજસ્થંભો સ્થાપ્યા એણે;
 મહિમાખંડિતને મહિમાવન્તા વિચારાવ્યા એણે.
 જીતેલાને એટલા કે શાહ અપનાવ્યા નથી,
 જીતેલાથી એટલા કે શાહ જીતાયા નથી.
 પૃથ્વીની પ્રજાપ્રજના રાજમન્દિરોમાં,
 જગતની આદેઆદેની જલકુંજોમાં,
 ભવવનની ભૂલભૂલામણીઓમાં
 ગરવો ગમવ્યો એણે ભારતમહિમા.
 દેશદેશના સાહસિકોનાં નયનઝરણાં
 ભરતની ભૂમિ બાણી વાળ્યાં એણે.
 જગતલક્ષ્મીનું કાળજૂનું ધામ
 હિન્દ માણુવા પછી યુરોપ ચહડયો.
 ચિતોડવિજેતા એ મહાનુભાવ ફકીર
 મુગલાઇનો હતો ભાગ્યવિધાતા બ્રહ્મા.
 પ્રારબ્ધનો લાડીલો હતો,
 પુરુષાતનની પ્રેરણા હતો.
 વીરત્વે મુગલાઇનો અર્જુન,
 ડહાપણે મુગલાઇનો ભીષ્મ,
 ધનસાહે યુગયશસ્વી નૌશીરવાન,
 ધાર્મિકતાએ ઉત્તરાવસ્થાનો અશોકદેવ,
 રાજનીતિએ કૃષ્ણચન્દ્રનો જાણે શિષ્યરાજ.
 ઇસ્લામી સંસ્કૃતિનું અમરફળ હતો એ.

એ પયધમ્બર ન હતો;
 પયધમ્બર થવાના એને હતા કાડ.
 ન્યાય કરતાં, ધર્મઝગ્યાઓ ઉચ્ચરતાં
 ધર્મસિંહાસને બેસતો નહિ એ;
 ધર્મસિંહાસનને પગથિએ ઉભતો.
 મુગલાઈના રાજમન્ત્રોનો મહામન્ત્રી હતો.
 ‘માયને ગોવાળ પોષે ને દૂધે
 એમ રાજવીઓ ! પોષજે-દૂધોજે પ્રજાગૌને;’
 ભારતના સંસારવિધાતાએ એ બાખ્યું છે.
 એવા હતા અકબરશાહ
 પ્રજાના ગોધણુના ગોવાળ.
 ખેડૂતને કહેતો એ સામ્રાજ્યના ભંડારીઓ.
 આજે એ રાજમન્ત્રીઓ ઉપાસે છે
 રાજ ટાકરમસ્લની રૈયતવારીને.
 હિન્દુઓ ત્હારે ઇસ્લામના સિપેહસાધારો હતા.
 એ રાજર્ષિએ આલેખ્યાં છે
 મુગલાઈના મહાભારતનાં
 બીષ્મપર્વ ને શાન્તિપર્વ.
 ભવિષ્યના બાગ્યલેખ વાંચતો,
 ભૂતના અનુભવશબ્દ સાંભળતો,
 વર્તમાનના સીમાપ્રાન્તોથી પર તે સંચરતો.
 વિચારક, સુધારક, સમુદ્ધારક;
 જાણુ-દો, પરખ-દો, પોષ-દો, સૂફી;
 સાધુ-સન્ત-ઓલિયાનો કોઠીલો;
 એખના પડદા પાછળનાં
 જગત્સત્યોને ઝંખનારો ને ઝાંખનારો:
 શાહોનો એ આદર્શ શાહાનશાહ હતો.
 મહાવિજેતા, વિદ્યાવ્યાસંગી,
 સામ્રાજ્યનો સંસારનો સદ્ધર્મનો
 રાજદુર્ગોનો સ્થાપક ને ઉત્થાપક,

ખુદાઈ સત્યોનો પરમ શોધક,
 અમાસી જેવા ઉધાડા દિલનો
 હતો મહાશય જલાલુદ્દીન મહમ્મદ.
 ફૂલફૂલનો એ મધુકર હતો.
 હિન્દુઓ એને હિન્દુ કહેતા,
 જૈનીઓ એને જૈની કહેતા,
 ઝરથુસ્તીઓ એને ઝરથુસ્તી કહેતા,
 નાઝરીનીઓ એને નાઝરીની કહેતા.
 એ હતો ગેબનો ગેબી,
 એ હતો પૃથ્વીનો પરમહંસ,
 એ હતો ખુદાઈ જમાતનો નહાનો જોગી.
 પ્રજાઓનો ધર્મોનો સાહિત્યોનો સંસ્કૃતિઓનો
 આયુષ્યભરમાં આદર્યો 'તો એણે
 સર્વસમન્વયનો જાણે રાજસૂય યજ્ઞ.
 અફલાતૂનને પડ્યાં હતાં સ્વપ્નાં
 ફિલસુફ કે રાજરાજર્ષિનાં:
 અફલાતૂનનું સ્વપ્નું અકબરશાહે સાચું પાડ્યું.
 ઇસ્લામનો ઉદારભાવ મહાસામન્ત,
 રાજર્ષિ ભરતનો બાલઅવતાર,
 ગજરાજોનો ગોવાળ, પાણીપતનો ખેલન્દો:
 રાજવીઓનું રાજશાસ્ત્ર હતો એ.
 સૂરજમાળામાં સૂરજ એક છે:
 ઇતિહાસના રાજવીવંશે અકબરશાહ એક છે.
 વસન્તનો ગુલઝાર પ્રફુલ્લે
 એવો પ્રફુલ્લો હતો અકબરી યુગ.
 એને એનો નવરત્નદરબાર!
 મહારથીઓ એને માંડવડે મહાલતા,
 ધર્મધુરન્ધરો એને મહેલે ઝળહળતા.
 કુંજમાં મોરલા ટહુકે એવા
 અકબરી કુંજમાં કવિઓ ટહુકતા.

મીરાં, તુલસી, સુરદાસઃ
 વૃન્દાવન, વારાણસી, દ્વારામતી
 ભર્યાભર્યા ગાજતાં વૈષ્ણવી સન્તવૃન્દોથી.
 વનરાજીને ને ગજરાજીને
 એ અંકુશધારી હતો.
 ઇન્દ્રાદતખાનાનો અધિષ્ઠાતા હતો.

વીર તહેવા દાનેશમન્દ,
 શાની, તહેવા ધર્મનિષ્ઠ, તહેવા રસરસિયા,
 સંસારના મહામૂલા શણગાર
 ને બ્રહ્મતીર્થના તીરથવાસી યાત્રીઓ
 હતા એ રાજસભામાંના રાજરત્નો.
 નદીઓનાં એ હોડકાં નહોતા;

સૌ હતા સાગરના સફરી જહાજ.
 દાનેશમન્દોને સિપેહસાલાર નીમ્યાં,
 વિદ્યાવન્તોને રાજમહારાજ કીધા,
 કલાવિશારદોને ખાનખાનાન સ્થાપ્યા,
 ઇલ્મનાં ગોહરોને વઝીરાતો દીધી.
 ચન્દ્રકાન્તોમાં ચન્દ્રદેવ શો એ શોભતો,
 સૂર્યકાન્તોમાં સૂર્યરાજ શો ઝગમગતો.

એણે સંભળાવ્યો જગતને
 ઇસ્લામનો ઉદાર સન્દેશ.
 એણે અમૃતના આંખા વાવ્યા,
 અમૃતકુળ માણ્યાં ને મણાવ્યાં પરિવારને.
 જગતના રાજવીકુળને એણે ઉજ્જવળ કીધું.

મણિઓ માંડીમાંડીને ઝવેરીઓ
 મુગટમાંના મન્ત્રો લખે છે.

એવા આલેખાયેલા હતા
 જગત્ત્તમણિ જેવા રાજસૂત્રોથી
 એના મુગટમાંના મહામન્ત્રો.

અકબરશાહ એટલે
 જગતની બાદશાહખાળાનો મેર.

એવો હતો મુગલાધનો રાજરાજર્ષિ.
 એવી હતી એની રાજયોગની લીલા.
 દુનિયાના ઇતિહાસવિશારદો !
 વૃથા ઉથલાવશે મા ઇતિહાસનાં પાનાંઓને.
 ઇતિહાસમાં અકબરશાહ હતો

एकमेवाद्वितीयम्.

પ્રતાપે એ સૂર્ય હતો,
 કુમારે એ ચન્દ્ર હતો.
 એનાં વર્ચસ્ ને એનાં અમૃત
 ઉભય જગતે માણ્યાં છે.
 યુગસત્યો યુગ કાળેના છે,
 યુગધર્મો યે યુગ કાળેના છે:
 યુગ ઉતર્યે આથમી જાય.
 પરમ સત્ય ત્રિકાલાબ્ધિત છે,
 પરમ ધર્મ ત્રિકાલાબ્ધિત છે.
 સર્વસમન્વય ને સર્વકલ્યાણ
 ત્રિકાળનાં સત્યો છે.
 અકબરશાહે સર્વયુગના ધર્મ લાખ્યા છે,
 અકબરશાહ સર્વયુગના રાજર્ષિ હતા.

જગત્પ્રજા, જગત્સાહિત્ય, જગત્પાર્લમેન્ટ,
 જગત્ધર્મ, જગત્સંસ્કૃતિના સ્વપ્નદ્રષ્ટાઓ !
 કવિઓ ! ફિલસૂફો ! રાજરાજેશ્વરો !
 સર્વસમન્વય વાંછો છો ને ?—
 વિશ્વસરિતાઓનો મહાસંગમ ?
 તો જાવ સીક્રોની શારદાપીઠે,
 તો જાવ સિકન્દરાની યાત્રાએ:
 પઢો એનાં જીવનશાસ્ત્ર,
 ને ભોગવો જહાનની સિકન્દરી.
 સિક્રી ને સિકન્દરા છે

રાજર્ષિઓનાં રાજતીર્થ.

હોલવાતા હોમાગ્નિનાં કેસરકુંકુમ સમાં

સીક્રી ને સિકન્દરાનાં ખંડેરો આજ

પૃથ્વીના રાજમહેલોને તિલક કરશે.

સર્વસમન્વયનો મહાઉપાસક

એવો હતો એ રાજયોગી

રાજરાજર્ષિ અકબરશાહ.

રાજકુળનો એ રાજમુગટ હતો;

તહમારો હતો એ રાજશણુગાર.

અને તહમને જ સમર્પણ હો,

જગતના ઓ મહાભાગ રાજર્ષિઓ !

આછી-અધૂરી, બંધ ને મધૂરી,

એ મહાનુભાવની આ મહાકથા.

કલ્યાણનામ રાજર્ષિઓ !

પ્રભાતે પ્રભાતે પોતે આરાધતો એમ

એ રાજયોગીની મહાનુભાવિતાને

ગાયત્રીમન્ત્રે સદા આરાધજો

ને સર્વસમન્વયની પ્રેરણા પ્રાર્થજો.

બે નેત્રો સમા, બે પાંખો સમા,

અકબરશાહના બે હતા જીવનમન્ત્રો:

સર્વસમન્વય ને સર્વકલ્યાણ.

પૃથ્વીની પ્રજાપ્રજાને રાજમન્દિરે,

ધતિહાસને સિંહાસનસિંહાસને

એ રાજમન્ત્રો સ્થપાશે,

વસુધા ત્હારે વસુઓથી છલકાશે,

માનવજાત ત્હારે કલ્યાણતીર્થ નિહાળશે.

તથાસ્તુ ! તથાસ્તુ ! તથાસ્તુ !

પ્રસ્તાવના

લોકોક્તિ કહે છે કે ઇશ્વરની અંગુલિ ઇતિહાસ લખે છે. લોકોક્તિના એ પરમ સત્યના શબ્દો છે.

ગ્રીન્દગીની સફળતાનો મન્ત્ર એ છે કે બહારથી પુરુષાર્થ ઉલાળો ઉધાડે અને અન્દરથી પ્રારબ્ધ ઉલાળાને દાખી ન રાખે તો બારણું ઉધડે. પુરુષાર્થ ને પ્રારબ્ધનો સમન્વય એ સિદ્ધોની સિદ્ધિ ને જીવનનો જય. અકબરશાહ એટલે પ્રારબ્ધે રક્ષેલો ને પુરુષાર્થે શણગારેલો શાહાનશાહ.

કીન કહે છે કે ઇતિહાસની રાજવહીમાં મુગલવંશ જેવો મહા-રાજવીઓનો રાજવંશ નથી. સ્ત્રીમેન કહે છે કે કવિઓમાં જેમ શેક્ષપીઅર કવિશ્રેષ્ઠ, એમ રાજવીઓમાં અકબરશાહ રાજવીશ્રેષ્ઠ છે. ફોરોર સ્ટીલ કહે છે કે સ્વમદ્રષ્ટાઓનો અકબરશાહ મુગટમણિ થઈ ગયો.

કુતલબ પુલાદ એને છાનું બાણ મારે તહો યે એ ઉગરે. શર-વૃષ્ટિની વચ્ચે કન્દહારના કોટકાંગરેથી એને એના કાકા લટકાવે તહો યે એને એફકે શર અડકે નહિ. અન્ધારામાં એ ગોળા મારે તહો યે તે ગોળા ચિતોડગઢના સેનાધીશ જયમલને જમને વાગે. સીસુ ખૂટયે સુલ્તાના ચાંદ સોનારૂપાની ગોળાએ રહામી ઉભે તો અહમદનગરવાળા જ સુલ્તાનાનો વધ કરે. સાબરમતીની રેતીમાં ગુજરાતીઓની જ હજારો હવાઇઓ ગુજરાતીઓને સંહારે. મહીન્દરીને કાંઠે સરનાળનાં કોતરોમાં ભેખડો એની દાલ થાય, ને રાજ માન ને રાજ ભગવાન એની સમશેરો બને. પ્રારબ્ધ ને પુરુષાર્થની બન્ને પાંખે અકબરશાહ ઇતિહાસના આલમાં ઉડતા.

અકબરે પહેલી વયમાં મહામાનવતા દાખવી એટલી બીજી વયમાં યે કેટકેટલાક દાખવે છે ? ૧૪ ની વયે એણે પાણીપત જોયું; ૧૮ ની વયે એ સ્વતન્ત્રશીલ બાદશાહ થયો; ૨૦ ની વયે રણસંગ્રામમાં બન્ધીવાન પકડવાની એણે બન્ધી કીધી; ૨૧ ની વયે ધર્મતીર્થોના

માથાવેરા ૨૬ કીધા; ૨૨ ની વયે જન્મ્યા વેરા માફ કીધો; ૨૬ ની વયે એણે ચિતોડ જીત્યું; જગમત્રીસીએ ચઢેલી પહેલી પચ્ચીસી પૂરી થતાં—થતાંમાંનાં એ એનાં મ્હોટપ ને પરાક્રમ. ઉપનિષદ અં ભાષે છે કે પહેલી પચ્ચીસી એટલે ગ્રીન્દગીની વસન્ત.

કાલીદાસે લખ્યું છે કે બાલ ભરત સિહણબચ્ચાનાં દાંત ગણતો. ઇતિહાસ કહે છે કે ૧૪ વર્ષનો અકબર પાણીપતમાં હાથી ખેલાવતો. જીવનભર અકબરશાહે તો મહારથીઓના હાથીઓ ખેલાવ્યા છે.

કહે છે કે હુમાયુનશાહ જ્યોતિષ જાણતા: મહાન ખગોળશાસ્ત્રીઓ સંગાથે શેરમંડળની અગામીમાં ખેસીને નક્ષત્રોના ને રાશીઓના સન્દેશ વાંચતા. હુમાયુનશાહભાખી એક ભવિષ્યવાણ તો અજવાળાં જેટલી ઉજળા નીવડી છે. અકબરશાહની જન્મવધાઇ આવી, ત્યારે હુમાયુનશાહે કરતૂરીપુટ ફેડીને સ્વજનમંડળમાં કરતૂરી બહેંચતાં કહ્યું હતું કે આ કરતૂરીની સુગન્ધ જેવી બાલ બાદશાહની સુગન્ધ જગતમાં મધમધી રહેશે. ઇતિહાસ આજ સાક્ષી પૂરે છે કે હુમાયુનશાહ સાચા જ્યોતિષી હતા.

માનવીની નિરનિરાળા ભાષાઓમાં અકબરશાહ વિશે લખાયા છે એટલા ગ્રન્થો, કદાચ એક નેપોલિયન શિવાય, અન્ય કો મહીપતને માટે ભાગ્યે લખાયા હશે. નીચે લખ્યા ગ્રન્થો વાંચ્યા—વિચાર્યા વિનાનો અકબરી યુગનો અભ્યાસ અધૂરો ગણાય.

૧ અબુલફઝ્લકૃત અકબરનામું ને આઈ ને અકબરી. કહે છે કે બુખારાનો શાહ અબદુલ્લા 'Was more afraid of Abul Fazl's pen than of Akbar's arrow.'

૨. હોલ્ડનકૃત મુગલ બાદશાહો.

૩. ઇંગ્લાંડના રાજકવિ ટેનીસનકૃત Akbar's Dream.

૪. લિમ્બર્ગ ખોવરકૃત ૩૨ ભાષાની કાદંબરી અકબર. એ ૩૨ કાદંબરીના ઇંગ્રેજ ભાષાન્તરનું ગુજરાતી ભાષાન્તર તે ધરાવતી. સર વિલિયમ હંટર કહે છે કે એમાં The poetical aspects of Akbar's character may be found.

૫. જર્મન કાઉન્ટ નોએર (Noer) ના પુસ્તક કેસર અકબરના બે ભાગ.

૬. શમ્સુલ-હિલૂમા મોલાના મહમ્મદ હુસેન 'આઝાદ' કૃત હરબારે અકબરી.

૭. શ્રી ઐકિમચન્દ્ર લાહિડીકૃત અકબરચરિત્રનો સસ્તા સાહિત્ય મંડળે પ્રગટ કરેલો ગુજરાતી અનુવાદ મહાન સમ્રાટ અકબર.

૮. સ્વામી રામતીર્થનો લેખ અકબરદિલી.

૯. કર્નલ મેલીસનકૃત અકબર. Rulers of India Series. સર વિલિયમ હંટર એને An admirable popular account of Akbar's reign કહે છે.

૧૦. લેન-પૂલકૃત મધ્યયુગનું ભારત--Mediaeval India: Story of Nations Series.

૧૧. હેવેલકૃત અકબર: An Aryan King.

૧૨. ફિરિશ્તાકૃત હિન્દનો ઇતિહાસ.

૧૩. સર હેનરી ઇલિયટકૃત ઇતિહાસમાળાના ભાગ ૫ ને ૬.

૧૪. કીનકૃત હિન્દનો ઇતિહાસ અને મુગલાઈની પડતી.

૧૫. બેમ્બલીકૃત ગુજરાતના સ્થાનિક ઇસ્લામી રાજવંશો.

૧૬. હિન્દી કવિતાકૌમુદી, ભાગ ૧ લો.

૧૭. કર્નલ ટોડકૃત રાજસ્થાન } આ બન્ને અકબર વિરોધી

૧૮. બિદ્દોનીકૃત મુન્તખખ્ખુત તવારીખ } લેખકો છે, પણ દાના છે.

૧૯. લોર્ડ એલ્ફિન્સ્ટનનો હિન્દનો ઇતિહાસ.

૨૦. ફ્લોરા સ્ટીલની નવલકથા A Prince of Dreamers. (આ બન્ને અકબરી યુગને ન્યાય આપવા મથે છે, સફળ થયાં નથી.)

૨૧. જોઝયુઈટ પાદરીઓના લેટીન લેખોમાં કેટલીક તો બાઝારી વાતો છે. ત્હમની વાતોનું શોધન કરીને ગ્રીલવાની છે.

૨૨. ફિચ (Fitch) નો ૧૫૯૧માં જપાયેલો લેખ દીઠો નથી, પણ હંટર એને Marvellous કહે છે.

૨૩. આખરશાહ ને હુમાયુનશાહના ઇતિહાસ અરસ્કીને સરસ લખ્યા છે. એવો અકબરશાહનો ઇતિહાસ લખવાના એને મનોરથ હતા. ને લખ્યો હોત તો—પણ કાળ સ્હામો પડ્યો પાડીને પૂછે છે કે ‘લખ્યો હોત તો ?’—

૨૪. સર વિલિયમ હંટરે પોતાના The Indian Empire નામના વિસ્તૃત ઇતિહાસના ૮૫૨ પાનાંઓમાંથી મુગલવંશને ૩૧ પાનાં—૩૪૪ થી ૩૭૪ સૂધી—આપ્યાં છે. એમાંથી અકબરશાહને ભાગે ૧૨ પાનાં—૩૪૬ થી ૩૫૮—આપ્યાં છે. ને એ ૧૨ પાનાંઓમાંથી ૭ પાનાં—૩૫૨ થી ૩૫૮ સૂધીનાં—માં અકબરશાહની ને મુગલોની મહેસૂલપદ્ધતિ સર વિલિયમે ચર્ચા છે. ૩૪૭ માં આંકના અડધા પાનામાંની ૨૪ લીટીઓમાં અકબરશાહની અર્ધી સદીની સાલવારી સર વિલિયમ હંટરે નોંધી છે.

૨૫. પ્રો. વિન્સેન્ટ રિમથકૃત Akbar, the Great Mogul માં હકીકતોનો ઢગલો વિશાળ છે, સાલવારી ભરપૂર—હંટરથી વીસ ગણી છે. પણ એ હકીકતો વ્યવસ્થિત કે પચાવેલી નથી. મિ. રિમથના અભિપ્રાયો તો સાત ગરણે ગાળીને પીવા જેવા છે. એ દષ્ટાન્ત આપું છું.

ક. એ ગ્રન્થના પ્રથમ પ્રકરણનું પ્રથમ જ વાક્ય આ છે. Akbar was a foreigner in India. અકબરશાહ હિન્દમાં—રાણા પ્રસાદના હિન્દુ રાજગદમાં જન્મ્યા હતા; અકબરશાહના પિતા હિન્દના હિન્દવાસી આદ્યશાહ હતા; અકબરશાહના દાદા પણ હિન્દના હિન્દવાસી આદ્યશાહ હતા; આ તો ત્રણે જગજાણીતી વાતો છે. છતાં મિ. રિમથ લખે છે કે ‘અકબરશાહ હિન્દમાં પરદેશી હતા’ ! અને મિ. હેવેલને ઉપહાસે છે કે “Nevertheless Mr. Havell boldly asserts that Akbar was an Indian of Indians.” હા; જન્મે અકબરશાહ હિન્દી હતા; ત્રણ પેઢીના વસવાટે અકબરશાહ હિન્દી હતા; સાહિત્યે સંગીતે સ્થાપત્યે કવિતાએ લગ્ને સમન્વયે અકબરશાહ હિન્દી હતા.

ખ. શાહની સૂરીવાદની આતમમૂર્છાઓ. સ્મિથ પા. ૧૫૮-૫૯-૬૦-૬૧.

૧૫૭૮ માં ઝેલમને કાઠે બહેરામાં શાહે રચેલા ૨૫ ગાઠિના ઘેરાવાના કામુર્દાહ-મહામૃગયાના મંડાલુઅવસરે શાહને આતમમૂર્છા થઇ આવી, સૂરીઓની હાલની દશામાં શાહ સિધાવ્યા, ને જૂઝની પાંખે ચહીને ખુદાઇ દીદારની ઝાંખી કીધી; એમ અબુલફઝ કહે છે. ને ઉમેરે છે કે ‘દુન્યવી બહોબલાલીમાંથી સદ્-તરની દામન સંકેલી લેવાની શાહ તૈયારીમાં હતા.’ સ્મિથ કહે છે કે અબુલફઝ ‘Hints that Akbar was on the point of abdication.’ બિદૌની કહે છે કે એ દીદારની ઝાંખી થઈ ત્હારે શાહ એક વૃક્ષ નીચે હતા. અન્તે મહામૃગયા વિસર્જન થઈ; પાટનગરીમાંથી રાજમાતા બહેરામાં આવ્યાં; શાહ પછી બેહરાથી ફતેહપુર સીકી ગયા; અને સીકીનું અનુપસાગર સરોવર કરોડેક રૂપીઆના સીક્કાઓ-‘Exceeding, it is said, ten millions of rupees in value’-થી ભરાવીને તે ખેરાત કીધા.

આ પ્રસંગ ઉપર અભિપ્રાય દર્શાવતાં મિ. સ્મિથ લખે છે કે: *Perhaps he (અકબરશાહ) slept & had a dream; or, as seems to be more likely, he may have had an epileptic fit.*

અકબરશાહના બાલ્યુરુ શાહ લતીફ સૂરી હતા એ ઇતિહાસ-જાણીતી વાત છે. મિ. સ્મિથ પોતે પા. ૪૧ મે લખે છે કે He (શાહ લતીફ) was the first that taught Akbar the principle of સુલહ-યે-કુલ્લ: Peace with All. લેન-પૂલ કહે છે કે Akbar had been deeply moved by the mystical doctrines of the Persian sufis. બિદૌની જેવા અકબર(વરોધાની આ પ્રસંગને સાક્ષી છે. ૧૫૫૭ માં, અકબરશાહની પંદરેક વર્ષની વયે, પણ એવી આતમમૂર્છા થયાનો બીજો દાખલો છે. છતાં મિ. સ્મિથ

કહે છે કે 'કહાવ્ય એ વાઈની મૂર્છા હશે.' 'કહાવ્ય' શબ્દને માટે આપણે મિ. સ્મિથના આભારી છીએ.

પણ પછી તરત જ પોતાના અભિપ્રાયને મિ. સ્મિથ જરાક સુધારે છે. 'Akbar was by nature a mystic, who sought earnestly, like his Sufi friends, to attain the ineffable bliss of direct contact with the Divine Reality. x x Akbar was not an ordinary man; & his complex nature, like that of St. Paul, Muhammad, Dante & other great men with a tendency to mysticism, presents perplexing problems.'

૧૫૮, ૧૫૯, ૧૬૦ ને ૧૬૧-સ્મિથના ગ્રન્થનાં એ પાનાંઓ તો મિ. સ્મિથની મનોદશાની જાણ દર્શાવતી પેઠે દાખવે છે.

અકબરશાહ વિશે એટલું બધું લખાયું-ચર્ચાયું છે કે વણકેલ્યા અકબરી યુગના કાયડા હવે કોક રહ્યા છે. અનારકળીની વાર્તા વિન્સેન્ટ સ્મિથમાં નથી, તેથી એ ખોટી છે એમ ઠરતું નથી. જીવતી ચણી દેવાની અનારકળીને અકબરશાહે કીધેલી સજા એશિયા કે યુરોપમાં એ જમાનાને અસાધારણ ન હતી. પણ એક યુગના મટીને સર્વ યુગના શાહાનશાહને માટે એ શિક્ષા અસાધારણ જ લેખાય.

'મીનાખ્તર નહોતું બરાતું' એમ કહેવું એ ઇતિહાસવિરોધી અકબરપૂજ છે. આ વાતની કર્નલ ટોડની સાક્ષી જુદી નથી. અને અકબરશાહ સાથેના જુન્દીના રાવ સુરજનના તહનામામાંની ચોથી કલમ એવી છે કે 'જુન્દીનાં કે જુન્દીના સામન્તોનાં રાજવળાં મીનાખા-ઝારમાં આવશે નહિ.'

ગુજરાતવિજયના પ્રવેશમાંના ગીત 'અમ ગુજરાતજનનાં બાણ' પરત્વે એક ઇતિહાસની હકીકત નોંધવા જેવી છે. Commercial Policy of the Moguls નામના પુસ્તકના પા.

૧૫૦ મે લખેલું છે કે Ahmedabad was the most important city of the Moguls. અને x x Painters, inlayers, & other skilful workmen arrange oyster shells in such a way as to form beautiful lines. Pen-holders, small boxes, & other things are made. Cloth of gold tissue, chirah, fetah, jamahwar, velvet, brocade, silk-cloth, and khara are well-woven here. x x Swords, jamdhars, khapwahs, and bows are well made. Lustrous jewels are bought and sold. એ જ પુસ્તકને પા. ૧૦૪ મે લખેલું છે કે Abul Fazl writes about Ahmedabad as 'A noble city in a high state of prosperity. x x Its display of the choicest productions of the whole globe is almost unrivalled.'

વૃન્દાવનમાં ગોસ્વામી હરિદાસજીને ત્યાં તાનસેનજીના નરધાન-બાળન્દા થઇને અકબરશાહ ગયાની દન્તકથા છે, ને એ ઇતિહાસ-સંભવનીય દન્તકથા લાગે છે. ઉપરના ખંડમાંના રાવ સુરજનના શુન્દીના દરબારમાં બાદશાહ રાજ માનના ચોખ્ખદાર થઇને ગયા હતા એમ કર્નલ ટોડ લખે છે. કનોજના સ્વયંવરમાં ચન્દ બિરદાઈના ચંબૂખરદાર થઇને દિલ્હીપતિ પૃથ્વીરાજ ગયાની કથા પૃથુરાજરાસામાં છે. સમર્થોને એવાં સાહસમાં નહાનમ નથી ભાસતી.

અશ્વધાન અમીરો સાથેના બાદશાહના સંગ્રામો થોડાક આમાં દેખાશે, ઝાઝેરાક નહિ દેખાય. અકબરી યુગના પ્રધાન રંગો આ નાટકમાં પૂર્ણ છે, ગૌણ રંગો નથી પૂર્ણ.

કેટલાક પ્રતાપપૂર્ણરીઓ અકબરશાહને નિન્દે છે, અને કેટલાક અકબરભક્તો પ્રતાપને દુરાગ્રહી બાખે છે. મ્હને સમન્વયવાદીને તો બન્ને ય એકદેશી ભાસે છે. Nationalism અને Internationalism

રાષ્ટ્રીય ભાવના ને આન્તરરાષ્ટ્રીય ભાવનાનો પુરાણો વિરોધ મ્હને તો એમાં દેખાય છે. પણ Nationalism વિના Inter-nationalism કોની સાધવાની ? પ્રતાપની હાકલ હતી સંરક્ષણ; અકબરની હાકલ હતી સમન્વય. સંરક્ષણ વિના સમન્વય શેના ? ને સમન્વય સાધ્યા પછી પણ એ સમન્વયનાં સંરક્ષણ તો કરવાનાં રહેશે જ ને ? મ્હારે સમન્વયવાદીને તો પ્રતાપ ને અકબરશાહ-Nationalism ને Inter-nationalism-સંરક્ષણ ને સમન્વય બન્ને પૂજ્ય છે. યુરોપ-અમેરિકાના પ્રજાપ્રશ્નો હજી ઘણા વણઉકેલ્યા પડ્યા છે. એશિયા-આફ્રિકાના પ્રજાપ્રશ્નોને માનવજાત હજી પ્રભાતની અંગુલિ અડકાડે છે. પૃથ્વીના પ્રજાપ્રશ્નો ઉકેલાતાં પૂર્વે પ્રતાપ ને અકબરશાહ ઉભયનાં ચરણારવિન્દે બેસીને પ્રજાઓએ હજી તો પાઠ પઢવા પડશે.

પૂર્વજન્મના મુકુન્દ બ્રહ્મચારી એ આ જન્મે અકબરશાહ થઇને અવતર્યા એ જન્માતરની દન્તકથા મીલકૃત હિન્દના ઇતિહાસના બીજા ભાગમાં છે, બીજકૃત ઐતિહાસિક કોષમાં છે.

ખીરખત્ર ને બાદશાહના કે બાદશાહ ને લઉવાના લતીફાઓને ઐતિહાસિક ન માનનારાઓ અકબરપ્રોહી છે એમ ક્યારવું એ તો ઇતિહાસદષ્ટિનો વિપર્યય કહેવાય. વનમાં વડના ફરતી વડવાઇઓ ફૂટે છે એવી મહાપુરુષો ફરતી દન્તકથાઓ પ્રગટે છે. પરદુઃખભંજક મહારાજ વિક્રમાદિત્ય કે ઇતિહાસસત્રાટ અકબરશાહ વિશેની દન્તકથાઓમાં ઇતિહાસના અભ્યાસીએ ઇતિહાસની હકીકતો નહિ પણ પ્રજાના હૃદયભાવ વાંચવાના છે.

૧૯૦૯ ની સાલમાં ઈન્દુકુમારનો પ્રથમ અંક છપાયો ત્યારે એની પ્રસ્તાવનામાં છાપ્યું હતું તે આજે ફરી સ્મરાવવાની જરૂર છે કે મ્હારાં નાટકો શેક્ષપીયરશૈલીનાં નથી; ફાઉસ્ટશૈલીનાં-પ્રોમિથિયસ અનબાઉન્ડની શૈલીનાં છે ?

આ નાટકમાંના ૨૨ પ્રવેશોમાં અર્ધી સદીના પ્રધાન પ્રસંગો ગૂંથેલા હોવાથી સાતવારીને કેટલીક વેળા સંકોચવી ને કોઈક વેળા

ઉલ્લંઘવી પડી છે. પશ્ચિમનું નાટ્યશાસ્ત્ર એને Anachronism—
કાળવ્યુત્ક્રમનો દોષ કહે છે. દૃષ્ટાન્ત તરીકે: ખાનખાખાના પ્રવેશમાં
ઈ. સ. ૧૫૫૭ ૧૫૬૦ ને ૧૫૬૨ ના પ્રસંગો ચૂંથેલા છે. ગુજરાત-
વિજયના પ્રવેશમાં ૧૫૭૨ ને ૧૫૭૩ ના બે ગુર્જરસંગ્રામોનું સંમિશ્રણ
છે. ‘ પશ્ચિમના પડદાઓમાં ’ નામના આ નાટકના છેલ્લા પ્રવેશમાં
પણ અન્યાસાલ કરતાં પાંચેક વર્ષોનું ઉલ્લંઘન દેખાશે. સ્મિથ કહે છે
કે જે રાજસત્તા મુગલાઇનો વારસો પામી છે તેની જન્મકથા વિનાનો
No account of the reign could be considered
complete. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના રાજપરવાનામાં ઇલિઝાબેથ
મહારાણીએ ઈ. સ. ૧૬૦૦ ની સાલના ડિસેમ્બરની ૩૧ મી તારીખે
સહી કરી. ઈ. સ. ૧૫૭૭ માં મૂર દેશ-મેરોકકેનો ને ૧૫૮૧ માં
ઇસ્તમ્બૂલનો—એમ બે વ્યાપારપરવાના એ પૂર્વે અપાયા હતા. અકબરી
યુગમાં બે ઇંગ્રેજો સીદીઆબાદ આવ્યાનું ઇતિહાસ કહે છે: ૧૫૮૫ની
વર્ષાઋતુમાં (Ralph Fitch) રાલ્ફ ફિચ; અને ૧૬૦૫ ના
ઓગસ્ટમાં (John Mildenhall) જ્હોન મિલ્ડેનહોલ. ૧૫૮૩માં
ફિચનું મંડળ ઇંગ્લાંડથી નીકળ્યું ત્યારે એમને ‘ The most
invincible and most mightie prince, lord Zelabdim
Echebar, king of Cambaya ’ ઉપર ઇલિઝાબેથ મહારાણીએ
જલામણપત્ર આપ્યો હતો. સ્મિથ કહે છે કે રાણીએ અકબરનું નામ
ને કીર્તિ ત્યારે સાંભળ્યાં હતાં. ‘ Akbar's name & fame had
reached the isles of the west as early as 1583. ’
મહારાણી પોતે બાદશાહ ઉપરના રાજકાગળમાં લખે છે કે ‘ The
singular report that is of your imperial Majesties
humanitie in these uttermost parts of the world. ’
હંટર લખે છે કે In 1591 Ralph Fitch returned to
London with a marvellous tale of travel. લેન-પૂલ
કહે છે કે યુરોપમાં ‘ Towards the close of the XVI

century x x the name & character of the Great Moghul became the common talk.' '(European) travellers found a novel & almost undreamt-of civilization (in India)' 'They encountered literature & learning, poetry & art, and a reasoned theory of government, which, in spite of their Western prejudices, fairly compelled their admiration.' યુરોપમાં ત્યારે પ્રથમ દરબજનું મહારાજ્ય સ્પેઈનનું ગણાતું. વોન ગોર્બે (von Gorbe) લખે છે કે: Under Akbar's rule India stood upon a much higher plane of civilization in the XVI century than Europe at that time. એવામાં-અને એવામાં ઇંગ્લાંડ સાથે નહિ ને ફ્રાન્સ સાથે સ્પેઈને તહનામું કીધું; હોલાંડે ઇંગ્લાંડ કનેથી પીપરના ભાવ બમણા પડાવ્યા; અને ઇંગ્લાંડનાં વહાણો ખરીદીને રાણીના મહેલની પાળે ઘસાધને વાલંદાઓ એ વહાણોને લેધ ગયા. હંટર કહે છે કે તે પછી રાણી ઇલીઝાબેથે ' For the Honour of our Nation, the Wealth of our People ' (આ શબ્દો હંટરે ચાર્ટરમાંથી નોંધેલા છે.) ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના રાજપરવાનામાં સહી કીધી. ૧૫૭૭થી એ મહારાણીએ આદરેલી વ્યાપારવિસ્તારની રાજનીતિની એ પૂર્ણાહુત હતી: પચ્ચીસ-પચ્ચીસ વર્ષની આરજૂ ને આકાંક્ષાની એ સિદ્ધિ ને મહોરછાપ હતી. એનાં તાત્કાલિક કારણો સ્પેઈને કરેલી અવગણના ને હોલાંડે કરેલી છેડણી હતાં: પણ એનાં પ્રાથમિક કારણ તો દિન્દના અને મહાન મુગલશાહનાં ' Name & Fame 'નાં આકર્ષણ હતાં. આ નાટકના છેલ્લા પ્રવેશમાં એ અકબરકીર્તિના આકર્ષણની કથની છે. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના રાજપરવાનામાં સહી થયા પછી લગભગ ત્રણસો વર્ષે ઇંગ્લાંડના રાજકવિ હોર્ડ ટેનીસન ખોતાના કાવ્ય Akbar's Dreamમાં કહે છે કે ' અકબરશાહે રચેલી

હવેલીના પથરે પથર શાહનાં સન્તાનોએ વિખેરી નાંખ્યા હતા એ આજ ઇંગ્રેજો 'Stone to stone' પાછા માંડે છે. ' મહારાણી ઇલિઝાબેથથી માંડીને બાવર નાંચેર હાંફડન સ્લીમેન મેલીસન ટેનીસન સૂધીની ત્રણ સદીના જગતનો અકબરશાહ પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ એ છેલ્લા પ્રવેશનો અર્થસન્દેશ છે.

અકબરશાહનો પરમ મનોરથ હતો સમન્વયઃ કેમોનો સાહિત્યોનો કલાઓનો ધર્મોનો સંસ્કૃતિઓનો સમન્વય. અને એ જ હતો શાહનો સર્વોપરી રાજમન્ત્ર. એને મને હતું જીતવું તે જમાવવાને કર્નલ મેલીસન વારંવાર કહે છે કે He conquered to consolidate. જીતેલાઓને તે જગીરો આપતો, સામન્તો સ્થાપતો, પોતાના કરતોઃ એમ શત્રુને સામ્રાજ્યના સ્થંભ રચતો. રાજતર્કિણી પંચતન્ત્ર સિંહાસન-બત્રીસી જુદતકથાસાર લીલાવતીગણિત ભારત રામાયણ અથર્વવેદ બાઇબલનાં એણે ભાષાન્તરો કરાવ્યાં હતાં. માળવાનો સૂખો નીચો શાહઝાદા મુરાદને ત્હારે અકબરશાહે એને મહાભારત ભેટ મોકલ્યું હતું. પોતે હિન્દુ રાજકુંવારીઓને પરણ્યા હતા ને શાહઝાદાને પરણાવ્યા હતા. હિન્દુરાજકુંવારીઓને હિન્દુવિધિએ બાદશાહ પરણતા; મુગલમહેલોમાં હિન્દુધર્મપૂજાની રાજરાણીઓને સ્વતન્ત્રતા હતી; અન્ત્યેષ્ટિ અવસરે એમની કબ્ર ન થતી, અગ્નિસ્નાન થતું. બાદશાહ પોતે સુરવાળ પહેરતા તેમ ધોતિયું ને પિતાંબરે પહેરતા. ગોવેથી આવેલા પાદરીઓ શાહાનશાહને પહેલા વાર મળ્યા તે પ્રસંગનું પાદરીલખ્યું વર્ણન છે કે ' In stead of moslem trousers, he wore the Hindu Dhoti, of the finest & most delicate silk (પોતાંબર), falling to his heels, & these gathered in by bangles covered with pearls.' અકબરી યુગમાં હિન્દી ભાષા પરમ વિકાસને પામી. અને એ ભાષામાં જેમ હિન્દુધર્મસ્વામીનું જેમદાર સંમિશ્રણ છે એમ સંગીત સ્થાપત્ય ને કવિતામાં પણ હિન્દુધર્મસ્વામનો (સૂરીવાદ ને કૃષ્ણભક્તિનો) સમન્વય રચાયો હતો. અકબરશાહનું ઇબાદતખાનું

સીક્રીના રાજમહાલયોનું અળખ અંગ હતું. અનેક ધર્મના ધુરન્ધરો ગુરુવારે ગુરુવારે રાત્રે ઇબાદતખાનામાં મળતા ને ધર્મચર્ચા કરતા. લેન-પૂલ કહે છે કે 'He (Akbar) was essentially eclectic, & saw good in almost every form of worship.' મેક્સમૂલર કહે છે કે Comparative study of religionsના ઇતિહાસમંદિરે અકબરશાહ ઉચે આસને વિરાજે છે. પરિણામે સર્વસમન્વયરૂપ દીને ઇલાહી અકબરશાહે પ્રવર્તાવ્યો. એમાં હિન્દુઓની સૂર્યપૂજા હતી, (Adoring Him the Timeless in the flame that measures Time.) જૈનીઓની અહિંસા હતી, પારસીઓની અગ્નિપૂજા હતી. અકબરશાહ અગ્નિહોત્રી હતા; વસન્તે વસન્તે હોમ કરતા, આકાશમાંથી અગ્નિ ઉતારતા, અને પોતાના અગ્નિહોત્રના પુરોહિત અશુભકર્ત્ત્વને એ અખંડ અગ્નિની પરિચર્યા સોંપાતી. પ્રાચીન ખલીફાઓને અનુલક્ષી એક વેળા અકબરશાહ ધર્મસુકતો ઉદ્દગાવાને મિશ્નરને પગથિયે ચઢડયા. પણ હૈયું ભરાઇ આવ્યું, શબ્દ રૂંધાઇ ગયો, દરબારી ઇમામે ધર્મોચ્ચારણ પૂરું કીધું. ખલીફા તરીકેની બાદશાહની એ હાર તે સર્જન તરીકેની જીત હતી. જૈન મુનિઓના સદ્બોધથી સારા સામ્રાજ્યમાં છ માસ દિસા બન્ધ થઇ હતી. ગૌહત્યા તો માનવવધ સમોવડ ગુનોહ ગણાતો. જજીયા માફ હતો. તીર્થધામોના માથાવેરા રદ હતા. સીક્રીના રાજમહાલયમાં યોગીની છત્રી હજી યે એકાન્ત સેવતી ઉભી છે. એમ હિન્દુ જૈન ઝરથુસ્થી ખ્રીસ્તી ઇસ્લામી સંસ્કૃતિઓના સમન્વયનો બાદશાહને મનોરથ હતો. અકબરશાહે જાણે સર્વસમન્વયનો યદ્ય આરંભ્યો હતો.

અકબરશાહ એટલે સર્વદેશી સમન્વય.

રાજધુરન્ધરોનો કવિઓનો પદ્યધમ્મરોનો આજે યે સર્વસમન્વય હજી ઇતિહાસનો અધૂરો રહેલો આદર્શ છે. આજના જગત્પ્રશ્નોનો ઉકેલ સર્વસમન્વયમાં સમાયેલો છે. જગતના રાજમન્ત્રીઓ ભવિષ્યમાં કંહારેક ચોખંડના મહાપ્રશ્નો ઉકેલવાને બેસશે ત્યારે આજની ને

આત્મી સહીઓએ અનુપસાગર સરોવરની પાળે ઉભેલી સીકીની શારદાપીઠના સર્વસમન્વયના મહામન્ત્રે સાંભળવા ને શીખવા પડશે.

અને અકબરી યુગનાં સુન્દરી રત્નો ? સંસ્કૃતિની જ્યોત્યેા જેવાં, સંસ્કારિતાના પહેલ પાડેલાં, એ રમણીમણિઓ તો તેજના અમકારા મારે છે. ભરતદેવની પેઠે અકબરશાહ પ્રેમલગ્નનું કર્ઝન્દ હતા. આઝાદ કહે છે કે હુમાયુનહમીદાની 'હઝરત ધરકને શાદી કરી થી, એર મહબ્બતકે કાઝીને નિકાહ પઢા થા.' શિવાજી મહારાજનાં રાજમાતા જીજ્ઞાષા જેવાં અકબરશાહનાં રાજમાતા હમીદા બાનુ બેગમ અકબરશાહની અખંડ છત્રછાયા હતાં. શિવરાજનો રાન્યાભિષેક કરાવીને જાણે કૃતકૃત્ય થયાં હોય એમ દશેક દિવસમાં જ જીજ્ઞાષા દેવ થયાં. અકબરશાહની સ્વર્ગયાત્રાને આગલે વર્ષે જ હમીદાબાનુએ છત્રછાંચડી સંકેલી લીધી. અકબરશાહનાં ફાઇ ગુલબદન બાનુએ હુમાયુનશાહનો ઇતિહાસ લખ્યો છે. બાદશાહની બાદશાહબેગમે રૂકિયા બેગમ ને સુસ્તાન સલીમા બેગમ ઇસ્લામી સંસ્કૃતિનાં નરગિસ ને ગુલાબ હતાં. અકબરશાહની ધાત્રી માહમ અંકા રાજકારભાર ચલાવે ને બહેરામને યે મહાત કરે એવી બાહોશ હતી. શ્રી કૃષ્ણ-ચન્દ્રનાં પરમ ભક્ત મેવાડનાં મહારાણી મીરાંબાઇ પ્રતાપ રાણાનાં કાકી થાય અને અકબરી યુગમાં થયાં. સુસ્તાના ચાંદ રાણી દુર્ગાવતી પૂતનાં રાણી ને રાજમાતા અકબરી યુગની અકબર સમોવડી વીરાંગનાઓ હતી. કીન કહે છે કે Among Muslims & Hindus alike there have been in all ages signal instances of female heroism. માંડવગઢ માણતી રૂપમતી, ઓડછાની સૌન્દર્યલતા રાયપ્રવીણ, સુરદાસજીની પૂર્વાશ્રમની હૃદયેશ્વરી ચિન્તામણી: તાનસેનયુગમાં પણ એ સહુ સંગીતવિશારદ ગણાતી. અકબરી યુગની એ કલાવન્તીઓ જાણે સતીઓ જેવી હતી. અકબરી યુગની સુન્દરીઓ સંસ્કૃતિની દીવડીઓ હતી.

બાઝબાજી તો ધણા ખેલે છે. એ ચિત્તા પાળતો, ચિત્તાંધી

શિકાર ખેલતો. યોગાન ને સાઠમારી એના અખાડાના નિત્યખેલ જેવા હતા. પચ્ચીસ-પચ્ચીસ ગાઉનો ઘેરો ધાલીને એ કામુર્ધાહ-મહામૃગયા માંડતો. સોગઠીઓને સ્થાને શણગારસોહામણી રાજદાસીઓ સ્થાપીને રંગમહેલના ચોકમાં એ ચોપાટ રમતો. રાજમહેલનાં ઉઘાનોમાં એ મોજાચરા ભરતો. ગાંડો હાથી કે મસ્તાની ઘોડાનાં અંકુશ ને રેન બાદશાહ હતા. પગે ચાલીને યાત્રા કે બસ્સે માર્છલની ઘોડેસ્વારી એને સહેજ હતાં. જમીનપાટે ભોંચે ઉભીને વાધના એ શિકાર કરતો. આરસોની સ્હામે તેર સૈનિકાથી જંગ જીતતો. મહારથીનાં સાહસ ને જંગબહાદુરી (Personal prowess) એની નાડીઓમાં નિરન્તર ધબકતાં.

૧૫૫૬ માં હેમૂને હરાવી પાણીપત જીત્યું ત્હારે જે ધરતી ઉપર અકબરશાહ ઉભા હતા એ એમની હતી. પંજાબમાં સિકન્દર સૂર હતો; કાબૂલ શાહ સુલેમાન બદખશાનીએ લીધું હતું; દિલ્હીઆગ્રા હેમૂનાં હતાં. ૧૬૦૫ માં અકબરશાહ દેવ થયા ત્હારે પંદરેક સૂબાવતો મુગલાઇની હતી. કીન કહે છે કે Each province was on the scale of the average European kingdom of those days. ૧૬ મી સદીના યુરોપના પંદરેક રાજ્યો જાણે જીત્યા એવો અકબરશાહનો દિગ્વિજય હતો.

અકબરશાહની સંસારસુધારાની પ્રવૃત્તિઓ જાણે કહે છે કે ૧૬ મી સદીના નહિ, ૧૮ મી કે ૨૦ મી સદીના એ બાદશાહ હતા. બાળલગ્ન એમણે બંધ કીધાં હતાં. વિધવાલગ્નની પરવાનગી હતી. બળાત્કારે સતી કરવાની મનાઇ હતી. વર્ણોન્તર લગ્નો પ્રચલિત હતાં. લગ્નમાં માતપિતાની ઉપરાન્ત વરવધૂની સંમતિ જોઇએ એવું બાદશાહી ફરમાન હતું. વેશ્યાવાડાને સેતાનપર્ડ કહીને જૂઠું વસાવ્યું હતું. અગ્નિપરીક્ષા જેવા ન્યાયના વહેમ અટકાવ્યા હતા. હિસાબસો બંધ કીધા હતા. બાદશાહની મેધા અનેક પ્રદેશોમાં શોધખોળે ધૂમી આવતી. સોનું બનાવવાના કિમિયાના અખતરા થતા, ને ત્રાંખાનું

પોતે કીધેલું સોનું શાહ દાખવતા. એકસામટી સત્તર ગોળાઓ છોડે એવી બન્ધૂક શાહે શોધી હતી. શાહ નિરક્ષર પણ સંસ્કારસોહામણ હતા. ગ્રન્થોનો એમને શોખ હતો, ને મુદ્રણકલાના યુગ પૂર્વેના બાદશાહી પુસ્તકભંડાર વિશાળ હતો. શાહ બહુશ્રુત હતા, ઇતિહાસના શોખીન હતા, દેશપરદેશના યાનના રસિયા હતા. ઇસ્લામને હજાર વર્ષ પૂરાં થયે ઇસ્લામની સહસ્રાબ્દિનો ઇતિહાસ રચાવ્યો હતો; બાબરશાહનું આત્મવૃત્તાન્ત તૂર્કીમાંથી ફારસી ભાષામાં ઉતરાવ્યું હતું. રાગ બીરબલ ને અબુલફઝ જેવા બુદ્ધિવિશારદ સાહિત્યકારો એના જંગબહાદુર સિપેહસાહાર હતા; રાગ માન ને ખાનખાનાન જેવા એના સમશેરજંગ સિપેહસાહારો મહાન સાહિત્યરસિકો હતા. રાગ દોડરમદ્દ મૂળે શેરશાહના મુત્સદ્દી હતા, અકબરશાહે એ જવાહીરને પારખી લીધું હતું. ખાર નાંખેલું ઠારેલું ગંગાજળ બાદશાહ પીતા. અંગબલમાં માતંગ જેવા બાદશાહ કલાદેશે હરણુ જેવા સુકુમાર હતા. શાહનામામાંથી બાદશી શોધતા, ઇરાનની શાહી રસમોના પક્ષપાતી હતા. જન્મતથિએ ને બેસતા વર્ષે એમની તુલા થતી. બાદશાહી છાવણીનો પડાવ પડતો ત્હારે જાણે નહાનકડી હવેલીઓનું પડં ખડું થતું. બાદશાહનાં કુચપડાવથી ખેતરોને થતું નુકસાન આકારી ખેડૂતોને ભરી આપવાને શાહની છાવણોમાં અકસર રહેતો.

‘In the year 1574 it was decreed that the loss which agriculture suffered by the passage of royal troops through the fields should be carefully calculated & scrupulously replaced.’ ચિતોડના ઘેરાને અવસરે સાબાતો રચાતીતી ત્હારે દુર્ગવાસોંઓની શરવૃષ્ટિથી રોજનું સો-સો માનવી મરતું. બાદશાહે ત્હારે-શત્રુમુલકમાં પણ-વેઠે પકડવાની દુહાધ કીધી હતી, ને મળૂરીના દામ દુરપટ ફરમાવ્યા હતા. અકબરી યુગની સૌંધવારી તો જાણે ગરીબોને બાદશાહી આશીર્વાદ હતો. ન્યાય કરતી વેળાએ અકબરશાહ સિંહાસન સન્મુખ હિલા રહેતા. પરધર્મને સહી લેવો એ પરધર્મસહિષ્ણુતા. એ તો બાબરશાહથી

શાહજહાન સૂધી સહુ બાદશાહોમાં ઓછીવધતી હતી. પણ પરધર્મીઓને પોતાને રાજદરબારે નહોતરવા એ અકબરશાહનું માત્ર Negative toleration નહિ, પણ Positive eclecticism-હિદારભાવ સર્વ-સારગ્રાહીત્વ હતું. અકબરશાહ પરમ સત્યશીલક હતા. વિક્રમાદિત્યની પેઠે અકબરશાહ અજનબ્યાહુ હતા. અકબરી યુગમાં અકબરશાહની માનતાઓ મનાતી. અકબરશાહ અનેક પહેલ પાડેલો કોહેનૂર હતો. આલમપનાહનું એનું બિરદાવેલ અતિશયોક્તિ ન હતી.

મહાન મુગટધારીઓને ઓળખવાનો એક કોયડો એ છે કે એમની મહત્તાનું યુરુવાકર્ષણ એમના ફરતી મહાજનોની મંડળીને આકર્ષી લાવે, ને સૂર્ય ફરતું સૂર્યમંડળ રચાય. માસીના સુલ્ટ ને સમા નેપોલિયન ફરતા બીજા નેપોલિયનો રચપાયા હતા. ઇલિઝાબેથને રાજદરબારે બલે રેલે બેકન ડ્રેમક સ્પેન્સર શેક્ષપીઅર આવતા. તાનાજી માલસરે બાજી પ્રભુ નેતાજી પાલકર-શિવાજી ફરતા શિવાજીઓ જામ્યા હતા. સ્વામી નારાયણનો ધર્મદરબાર બ્રહ્માનંદ પ્રેમાનંદ ગોપાળાનંદ નિષ્કુળાનંદ સમા સંન્યાસકેસરીઓથી સોહાતો; જાણે એકે એક સહજાનંદ સ્વામી! અકબરશાહ ફરતા એવા મહાકાય સામન્તો હતા. બહેરામખાન, અબુલફઝ, ફૈઝી, અઝીઝ કોકા, ખાનખાનાન, રાજા બીરબલ, રાજા ભગવાન, રાજા માન, રાજા ટોડરમલ્લ : એકએક નહાનકડા અકબરશાહો હતા. બાદશાહના સામન્તો એના સરદારો નહિ, જીવનમિત્રો હતા, અંગના અવયવો હતા. તાનસેન સંગીતસમ્રાટ હતા; દુષ્યન્ત ચિત્રસમ્રાટ હતા; સુરદાસજી કીર્તનસમ્રાટ હતા; મીરબેહર કાસમખાન શીલ્પ-સમ્રાટ હતા; શાહદરબારે નહિ પણ ખાનખાનાનને સામન્તદરબારે તુલસીદાસજી અકબરી યુગના કવિસમ્રાટ હતા. હાથી ઘોડા રત્નો ને નરરત્નોનો અકબરશાહ ગુણપારખ ઝવેરી હતો. સાચે જ! શાહાન-શાહ અકબરશાહ શાહોના શાહ હતા.

અને એ હતો 'An example of renown to the

kings of the world.' મહાન સિકન્દર, મહાન આલ્ફ્રેડ, મહાન શાર્લમેઇન, મહાન પીટર, મહાન નેપોલિયન; ઇતિહાસમાં એમ મહાન બાદશાહો થયા છે. ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર, પરદુઃખલંબક વિક્ર-
માદિત્ય, કે મહાવિજેતા શીલીવાહન સમા એમનામાંના કોઇ શકપ્રવર્તક ન હતા. ત્હોં યે સહુ મહાન હતા. પણ 'મહાન' એક જ શબ્દથી ઇતિહાસઓળખાતો અજરામર ને કાળજેતા બાદશાહ તો જગત-
સાહિત્યે એક જ થયો છે; અને તે અકબર. (અકબર = the Great = મહાન.)

અને અકબરશાહના પ્રતિરથીઓએ પણ ઇતિહાસ આછે અક્ષરે લખ્યા નથી. મઢ્યૌરાની રાણી દુર્ગાવતી; ચિતોડના યશભૂતિ જયમલ્લ ને પૂત; હળદીધાટ ને ગોઝુડાધેલો રાણો પ્રતાપ; અહમદ-
નગરની ખંડોત દુર્ગદીવાલ વચ્ચે ઉભેલી સુલ્તાના ચાંદ; એ સહુ સિંહ ને સિંહણો હતાં. ચિતોડમઢ ને આસીરમઢ, રણથંભોર ને કુંભલમેર : એ સિંહોની યુક્ષાઓ હતી. એમનામાંથી એકને યે જીતવું એ ઇતિ-
હાસનું અમર સંભારણું હતું.

પણ પૃથ્વીના રાજર્ષિઓને પારખવાનો કોયડો તો એ છે કે પોતાના યુગના ઋષિમુનિઓ જેના રાજદરબારના પરિચિત વિહંગ-
રાજે હોય તે રાજર્ષિ. જનકરાયની મિથિલાનગરી એવી હતી; શ્રી કૃષ્ણની દ્વારકાનગરી એવી હતી; અશોકદેવની પાટલીપુત્રનગરી એવી હતી; અકબરશાહની સીક્રીનગરી એવી હતી. અકબરી યુગના જૈન બૌદ્ધ ખ્રીસ્તી પારસી હિન્દુ ઇસ્લામી જોગી જતી સાધુ સન્ત શેખ ફકીર આલિયાથી અકબરશાહના સીક્રીના રાજમહાલયો ઉમરાતા. દેહલીના આગ્રાના અજમેરના સીક્રીના વૃન્દાવનના ગોકુળના અમદા-
વાદના નવસારીના ગોવાના સાંધ ને સન્ત એને અજ્ઞાણ્યા કે અપ-
રિચિત નહોતા. દેશપરદેશના એલચીઓ એના દરબારમાં આવતા. ચૂરોપખંડ ઓળંગી એનું નામ ગાજતું. પાયે ચાલીને અજમેરીની એ યાત્રા કરતો; શેખ સલીમને બારણે એણે મહેલો બન્ધાવ્યા; શેખ મુબારકના શેખઝાદાઓને એણે શાહઝાદાઓ સમાં રાખ્યા; સુરદાસજી

એના રાજદરબારના રાજગવેયા હતા; વૃન્દાવનના હરિદાસજીનાં દર્શને એ નરધાયાજન્દો થઇને ગયો હતો; વજરાજને એણે વજ બક્ષ્યું હતું; હીરવિજય સૂરીને એણે છ માસની અહિંસા સમર્પી હતી; મહેરજી રાણાને એણે અગ્નિપૂજનાં પુણ્ય અર્પ્યા હતાં; યોગીરાજના એણે અગમ્યના આદેશ સાંભળ્યા હતા; ખ્રીસ્તી પાદરીને એણે શાહઝાદો મુરાદ શિષ્ય તરીકે સોંપ્યો હતો. ઇતિહાસના ક્રિયા રાજવીએ કે દ્રિગ્યુને કે કોન્સલે કે પ્રેસિડેન્ટે કે ડિક્ટેટરે સન્તોનું આટઆટલું સગપણ સાંચવ્યું છે ?

ભારતના મધ્યયુગના સૂર્ય અકબરશાહ સાચા રાજર્ષિ હતા.

એના પૂજ્ય અને પૂજનીય હતા પૃથ્વીના પરમહંસો; અને બાદશાહ પોતે પણ હતા એ જમાતનો નહાનકડો જોગી.

એક ઇતિહાસકાર કહે છે કે Akbar was the richest man on Earth of his Age. બીજા કહે છે કે જમનાને બંને તીરે ઉભેલી આગ્રાનગરી ત્હારે પાટનગરીઓની મહારાણી હતી. Terry -ટરી કહે છે કે 'Many silver streams run thither (i. e. to India), as all rivers to the sea.' ખરે ! લક્ષ્મી-ભંડારે તેમ જ આતમભંડારે અકબરશાહ ધનધ્વજ હતા અને અજરામર કીર્તિમહારાણીને વરેલા હતા.

દુર્ગો મહેલો મકબરા જમાબન્ધી રાજમન્ત્રણા ઇતિહાસ ફિલસુફી ધર્મધુરન્ધરતા કવિતા જીવનનો કવિતા: એ સહુનાં અકબરશાહનાં ખંડેરો આજના શણગાર છે.

કંઇક આવા હતા અકબરશાહ ને અકબરી યુગ. ટોડ જોવા એના વિરોધીઓ એને Greatest ruler of India કહે છે. આયરલેન્ડ (Ireland) લખે છે કે No prince ever knew better how to govern India. The greatest monarch of the East તો એને ઘણા ઇતિહાસકારોએ બાખેલો છે. One of the greatest emperors of the world પણ એ કહેવાયો છે. એચ. જી. વેલ્સ પોતાના જગત્ક્રિયાસમાં કહે છે કે He is one of the hinges of History. અને ઉમેરે છે કે Akbar made a new India. ઇતિહાસની હકીકતો તો ઉચ્ચારે છે કે એવો

બાદશાહ કે એવો બાદશાહી યુગ ઇતિહાસને પાને બીજો નોંધાયો નથી. સિન્સિનનેટસ ને જ્યોર્જ વોશીંગ્ટન, પેરીકિલ્ડ સિકન્દર ને સીઝર, જસ્ટીનિયન ઓલફ્રેડ ને શાર્લમેઇન, સ્પેઇનનો ફિલિપ ને રશિયાનો પીટર, મહારાણી ઇલિઝાબેથ ચૌદમો લૂઇસ ને નેપોલિયન : સહુ તેજસ્વી હતાં, ને ઇતિહાસમાં ધણાંખરાં Great ને Grandનાં યશનામ પામ્યાં છે. પણ એ સહુ ગ્રહો ને ઉપગ્રહો જેવાં હતાં; અકબરશાહ હતા ઇતિહાસના સૂર્ય. કીન લખે છે કે : There is probably no record in history of any family that has produced such a long and unbroken series of distinguished rulers as the Emperors of Hindostan, descended from the fierce Timur Beg, known in Europe as Tamerlane. તૈમૂરવંશ સાહિત્યનો માત્ર આશ્રયદાતા ન હતો : મુગલ શાહઝાદાઓ ને શાહઝાદીઓ સ્વયં સાહિત્યકારો હતાં. ' Amongst the princes from the Jaxartes are historians, poets, astronomers, founders of systems of government & religion, warriors and great captains, who claim our respect & admiration. ' ચીનગપાનના ઇતિહાસ દીઠા નથી. સોલોમન ને નોશીરવાન તો વિક્રમાદિત્ય ને શાલીવાહન સમા અડધા ઇતિહાસનાં અજવાળાંમાં છે, અડધા અન્ધારામાં છે. કર્નલ મેટ્રીસન કહે છે કે જગત્ત્વિહાસે બે જ રાજર્ષિઓ થયા છે : મારકસ ઓરેલિયસ ને અકબરશાહ. બન્નેયના ઇતિહાસમીમાંસકો કહેશે કે મારકસ ઓરેલિયસ રૂપું હતા, અકબરશાહ સોનું હતા. લોકવિજયના સંહારને પાપ સહમજનાર, ધુત્રપુત્રીને સંન્યસ્ત ધરાવનાર, ધર્મમહાસભાને ખારણું નહોતરનાર, અડધું સંન્યાસીઆયુષ્ય જીવનાર, દેશપરદેશના બધ્યા જગતમાં ધર્મ-પ્રવર્તકો પાઠવનાર, નાલન્દની શારદાપીઠનો પોષણહાર, ધર્મસ્થંભોને અમર કીર્તિસ્થંભો લેખનાર મહાનુભાવ એક અશોકદેવ ઇતિહાસને પાને છે જે

અકબરશાહની સંખ્યા સિંહાસને બેસતાં શોભે. જર્મનીનો કાઉન્ટ નોએર કહે છે કે 'અકબરશાહના સમાધિમંદિરે મહારાં આતમજળને હલ-મલાવ્યાં છે એટલાં અન્ય કે સમાધિમંદિરે હલમલાવ્યાં નથી.' સર વિલિયમ સ્લીમેન કહે છે કે Akbar has always appeared to me among sovereigns what Shakespeare was among poets. કર્નલ મેલીસન કહે છે કે We are bound to recognise in Akbar one of those illustrious men whom Providence sends in the hour of a nation's trouble. કીન લખે છે કે In all the long and blood-stained Book of Kings we may search in vain for a brighter name than that of Akbar. ઈ. સ. ૧૯૨૪ ના Nineteenth Century & Afterના (ડિસેમ્બરના) અંકમાં અકબરશાહનું ઇતિહાસમાં સ્થાન નિર્ધારતી ઇતિહાસગ્રંથમાંનાં છપાઈ છે. એ ગ્રંથમાં (Coles Pasha-નામ ઉપરથી મીસરવાસી Coptic કે ઇજિપ્ત લાગે છે.) તે પરાકાષ્ટાએ જઈને કહે છે કે મૂસા નબીથી માંડીને હોમર સિકન્દર પ્લેટો ડાન્ટે શેક્ષપીયર નેપોલિયન: આજ પર્યન્તના માનવ-કલ્યાણનાં સ્વપ્નાં સેવનાર જગત્કીર્તિમંડળમાં જગત્સંસ્કૃતિઓનો સમન્વય સાધવા મથતા અકબરશાહ જાણે વિશ્વકીર્તિમાળાના મેરુ છે. ફોરાર એની સ્ટીવ એને Prince of Dreamers-સ્વપ્નદ્રષ્ટાઓનો મુખમળિયું કહે છે. આ નાટકમાં અણુવકુલ ઉચ્ચારે છે કે

અકબરી યુગ ઇતિહાસનો નૌરોઝ છે:

ને ફતેહપુર સીક્રી છે

અકબરશાહીનું શાહતીર્થ.

શ્રાવણી પ્રતિપદા, ૧૯૮૬

નહાનાલાલ દલપતરામ કવિ

આ બાદશાહનામાનો પ્રથમ અન્ય પ્રગટકૃત્યો છે તે જહાંગીર-નૂર-જહાન. બાદશાહનામાનો ઉપોદ્ધાત એ અન્યમાં છપાયો છે. જિજ્ઞાસુને તે તપ્તાં જડશે.

અનુક્રમણિકા

અર્પણ	પાનું	પૃ
પ્રસ્તાવના	૧૨	
ઇ. સ. ૧૫૫૬: વિષ્ણુભક્ત: પાણીપત	૩૫	
અંક પહેલો	૪૭	
૧૫૫૮: પ્રવેશ ૧ લો: નગરચર્યા	૪૯	
૧૫૬૧-૬૨-૬૬: પ્રવેશ ૨ જો: પર્વતધારની ગુફાએ	૬૧	
૧૫૫૭-૬૦-૬૨: પ્રવેશ ૩ જો: ખાનખાખા	૭૧	
૧૫૬૨-૬૪: પ્રવેશ ૪ થો: મધ્યભારતની મહારાણીઓ	૮૭	
૧૫૬૫: પ્રવેશ ૫ મો: અજમેરીની ઝિયારતે	૧૦૨	
૧૫૬૭-૬૮: પ્રવેશ ૬ દ્વો: ચિતોડગઢ	૧૦૮	
અંક બીજો	૧૨૯	
૧૫૬૯: પ્રવેશ ૧ લો: કુતેહપુર સીક્રી	૧૩૧	
૧૫૭૨-૭૩: પ્રવેશ ૨ જો: ગુજરાતવિજય	૧૪૪	
૧૫૮૯: પ્રવેશ ૩ જો: વૂઝર સરોવરમાં	૧૫૬	
૧૫૭૮: પ્રવેશ ૪ થો: સોનાકટારીની દુહાઇ	૧૬૭	
૧૫૭૮: પ્રવેશ ૫ મો: કામુર્ધાહ—મહામૃગયા	૧૭૭	
૧૫૭૩: પ્રવેશ ૬ દ્વો: વૃન્દાવનની સન્તમંડળી	૧૮૭	
૧૫૭૮: પ્રવેશ ૭ મો: નવરત્ન દરબાર	૨૦૨	
અંક ત્રીજો	૨૨૯	
૧૫૭૯-૮૨-૮૪: પ્રવેશ ૧ લો: દીને ઇલાહી	૨૨૧	
૧૫૯૭: પ્રવેશ ૨ જો: આરાવલ્લીનાં કેાતરોમાં	૨૫૧	
૧૫૯૧: પ્રવેશ ૩ જો: હાશીઝગાહ	૨૬૪	
૧૬૦૦: પ્રવેશ ૪ થો: દક્ષિણની દેવડીએ	૨૭૧	
૧૬૦૪: પ્રવેશ ૫ મો: એકલવાયો બાદશાહ	૨૮૪	
૧૬૦૫: પ્રવેશ ૬ દ્વો: રાજપ્રપંચ	૨૯૬	
૧૬૦૫: પ્રવેશ ૭ મો: અનન્તની યાત્રાએ	૩૦૩	
૩૧: ૧૨: ૧૬૦૦: પ્રવેશ ૮ મો: પશ્ચિમના પડદાઓમાં	૩૧૬	
આ નાટકમાંનાં ગીતો	૩૨૩	

શાહાનશાહ અકબરશાહ

૩

વિષકંભક : પાણીપત

(ભારતના ભાગ્યપત્ર શું પાણીપતનું જગત્પ્રીય રણમથકાન વિસ્તરીને પડેલું છે. એક દિશે મુગલહાવાળીના હૈયારંગી ડેરાતંબુ, ઉધાડા યુગદ્વાર શા, ખડા છે. બન્ધૂકોનાં તોરણ છે, ભાલા ને ખરછીઓ ઉપર નેળ ફરફરે છે: મોખરે તોપ ને જંજળ છે. સહુની ઉપર મુગલધર્મનું બાદશાહી નિશાન ઝાલ્યાં ખાય છે. અઘતાઈ વંશની ઇતિહાસઘડતી જિરગાહ મળવાનું મુહૂર્ત છે. રહામી ક્ષિતિજપાળે મહારાજાનધિરાજ વિક્રમાદિત્યની મહાસેનાનાં ધૂલિવાદળ આમ-અહડતાં ઉડે છે.

પ્રારબ્ધનું ગીત ગાતી કુરુક્ષેત્રની ભૂતાવળ ભડકાઓની વાદળીએ વિરાજ પ્રભાતના પ્રભાખંડે ધૂમી રહી છે.

મુગલધર્મનાં સંગ્રામદ્વારમાં ગડગડે છે, પ્રભાત જગે છે.)

કુરુક્ષેત્રની } : કાળનાં ચોંકડિયાં વાગે સૌભાગ્યનાં;
ભૂતાવળ } : પોઢેલા પૃથ્વીપાળ જગે સૌભાગ્યના.

સૂરજકિરણ કેરી પોંછીએ રે વડા નભ કેરે પાટ

કાળની જોગણી જૂવો ! લખે ' જય, ત્રિકાળના સમ્રાટ ! '

' જય, ત્રિકાળના સમ્રાટ ! '

વાયુ વસન્તના વાયે સૌભાગ્યના;

આભમાં-ન અવનીમાં સમાયે સૌભાગ્યના.

(મહારણમાં રણરથ'ભ સમા એકલવાયા ઉભેલા એક વડવાની છાયામાં કવચધારી સરદારો હાવણીમાંથી આવી આવીને બાણલટકતાં ચાપોનાં તોરણનીએ માંડેલા મેષચર્મ સન્મુખ ઉભે છે. પાંચેક મહારથીઓ સંગાથે ખાન-બાખા બહેરામખાન પધારે છે. સહુ ધરતીના વીરાસને વિરાજે છે.)

ખાનખાખા : અમીરસંઘને આશીર્વાદ કહાવ્યા છે
 સૈયદ જલાલશાહ થાણેશ્વરીએ.
 શૂરમંડળનો નિર્ધાર શો છે ?
 માંડેલી શેતરંજ ખેલવાનો ?
 કે બાઝી ઉછાળી નાંખવાનો ?
 આપણે ઉભા છીએ
 એટલી ધરતી અત્કારે આપણી છે.

એક સરદાર : પરાજ્ય નહિ પાલવે, ખાનખાખા !
 જયની આગાહી હોય તો રણુરમણા :
 નહિ તો કાખૂલથી ભરતી ઉલટી'તી,
 કાખૂલને ગિરિસિંહાસને પાછાં પાયતખત.

બીજો સરદાર : માનવી સ્હામે લહડાય :
 માનવી સ્હામે મુગલ મોતની મૂર્તિ છે.
 આ તો હાથીઓનાં વન વેડવાનાં છે.
 પંદર સો હસ્તિઝુંડની તો
 એમની એકલી છે ગજસેના.
 હિન્દ એટલે હાથીઓનાં વન.

(રાજપૂતી રણુડંકે વાગે છે; કચ્છવાહને નિશાનડંકે આમેરનાથ બિહારી-મલ્લ પધારે છે.

તેરેક વર્ષનો સૂર્યતેજસ્વી એક કિશોર ગજસ્કન્ધે ચહડી મદહરતા એ
 મસ્ત ગજરાજને અંકુશમાં આણુવા મથતો આવે છે. મહોન્મત્ત હાથી શૂરમંડળ
 ઉપર ધસે છે. કેટલાક મુગલ સુભટરાજો સૂર્યકુમાર શા એ કિશોર કુમારને
 કુરનસ કરી માગ દે છે. આમેરનાથના સુભટમંડળ બાણી ધૂમતા વાદળા શા
 ગજરાજ વળે છે.)

આમેરનાથ : શુભ શુકન છે આજના;
અમ ઘેર ગણપતિજી પધાર્યા.
પધારો, ગજરાજજી ! ભેટિયે.
ભાગવાનું ભણતર ક્ષત્રિયો ભણ્યા નથી.

(ખીજ વડલા સમા ગજરાજ સહસા ખમચી ઉભે છે.)

રાજકિશોર : (શુદ્ધાખની ફોરમ જેવું હસતાં હસતાં)
ક્ષત્રિયો તો પહાડ છે પૃથ્વીના.
મહારે તો હિન્દના હાથીઓને જીતવા છે.

(હસ્તીદંતમાં અકુશ પરોવીને દિશદિશમાં રિમતપ્રકાશ વરસાવી
ઉડતી જવાળા સમા એ કિશોરરાજ મારતે હાથીએ રણક્ષેત્ર ભણી અત્રોપ થાય છે.
આમેરનાથ શૂરમંડળમાં પધારે છે.)

ખાનખાખા : મુગલાઈની જિરગાહના જંગખહાદુરો !
વિશાળદૃષ્ટા મહારાજ આમેરનાથને પૂછો.
મહારાજ ! આજે રણ ખેલવું ?
કે પગલાં પાછાં ભરવાં ?
અરિદ્ધ છે સાગર સમોવડું.

આમેરનાથ : ધર્મક્ષેત્ર કુરુક્ષેત્ર છે ત્રિકાળનું કાળવિધાતા:
કુરુક્ષેત્ર જીતે તે ચક્રવર્તી થાય.
મુગલાઈની યુદ્ધનીતિ મીરઝાઓ બાણુ:
ક્ષત્રિયો તો સાગર વચ્ચે ખડક થઈ ઉભે.

(ગભીરી મેઘગર્જના સમાં આથે રણદ્વારામાં ગડગડે છે.)

એક અમીર : અરિદ્ધ છે સવા લક્ષ પૂરનું.
થાણેશ્વરમાં ગણ્યા'તા મુગલ સેનાનીઓને;
પાંચમી પાંખડીની માંડ હતી મુગલાઈ.

ખાનખાખા : તૈમૂરના તરવારિયા જ્યના ભેગદરે છે.
એક મુગલ એટલે હસ મરદોઃ
ધરાનને પૂછો, રૂમશામને પૂછો.
મુગલાધનો ડંકો જગતકુંભેમાં ગાજતો.
આજે તો મુગલાધના મોરચા છે
એટલી ધરતી છે મુગલોની.

કરનાળને ગોંદરે માંડયું'તું શાહનું સિંહાસનઃ
વનરાધના વાયુઝલન્ટા છત્ર નીચે.
શાહ સુલેમાન બદ્દશાનીએ કાબૂલ ઝૂંટયુંઃ
પંજાબમાં ધૂમે છે સિકન્દરશાહ સૂરઃ
બાદશાહી ભાગ્યનાં તારકજોડલાં સમાં
દેહૂલી ને આગ્રા પણ
આજ તો આથમ્યાં ભાગ્યના આલમાંથી.
ખે-ખે વાર બાદશાહીને જીતીઃ
સમશેરે ખેંચ્યા વિના જતી કરવાને ?
મઝ્છીવાડાનો વિજય કાલે કીધો;
એ જ છે આજ ચઘતાધની સમશેર.
શૂરવીરોની સમશેરો મ્યાને પોઢવાને છે ?
વતન છે પાંચસો કોસની પારઃ
પાછળ નથી ઓથના કિલ્લાઃ
સન્મુખ ન્હોતરે છે શત્રુસેના.

વિચારની ચે કેટલીક છે વેળ ?
કાળની શતરંજી શા આ રણમયદાને
ત્રીસ વર્ષો ઉપર બાબરશાહ ધૂમ્યા'તાઃ

બાબર સમા અંહી ધૂમ્યા ને જીત્યા'તા.
સાંભળો છો પૂર્વજના એ પડછન્દવા ?
પાણીપતમાં બાબરશાહનાં પગલાં ખોલે છે.
મુગલાઈના જંગ જગત જોશે.
જય હો જવાંમહોનો !

(મારતે હાથીએ રાજકિશોર પાછા પધારે છે. દોડતા ગજરાજેથી સિંહકૂંદકે કૂદી પડી હાથીને અંકુશ મારી આવે થંભાવે છે. મુગલ વીરમંડળ ખડું થાય છે, તરલીમ ભરે છે.)

આમેરનાથ : (સ્વગત) જોખનને જૂલે પાય માંડતો
અજબ છે આ જીવાનડોઃ
જાણે ભરતદેવનો અવતાર !
બાળાપણમાં સિંહજીખચ્યાનાં દાંત ગણતોઃ
કિશોરાવસ્થામાં ગજરાજ ખેલાવે છે કુરુક્ષેત્રે.

ખાનખાખા : (આમેરનાથને) ઉગતો સૂરજ અગારા મારે
એવું અત્યંકારે અગહળે છે
બાદશાહવદને સંગ્રામસોહાગનું કે તેજ.
કાંઈક શુભના છે સમાચાર.

અકબરશાહ : (ભમંગ ઉછળતા સોફાસ ચબ્દે)
બાઝના નહોર કાપી નાંખ્યાઃ
ફરમનનું તોપખાનું અડપી લીધું.
શાહ બડાધખાનની બેરખે.

સામન્તમંડળી : અણાહો અકબર.

(ભરતીમાં નૈકાઓ ડોલે એવું શરમંડળ ઉત્સાહભરતીમાં ડોલે છે.)

ખાનખાખા : શાહુઓ વિચારવમળે રહડયા છે
 ત્યાં વીરોએ આઢરી રણુરમણા.
 એ ખાઝની ચાંચને ચે ઉચ્છેદીશ,
 આંખો ફેડી અન્ધાપો દઈશ.
 દીવાનાએ જોષ જોયા છે,
 જય આજ ચઘતાઈનો છે.

આમેરનાથ : કુરુક્ષેત્ર ધર્મક્ષેત્ર છે.
 સ્વામીદ્રોહીને ધર્મક્ષેત્ર ન ધરાવે વિજયમાળ.

(રણુડંકો વાગે છે, શૂરમંડળ ખડું થાય છે, સમરોરો ખોલી ખાલ
 બાદશાહ ફરતો ધટાધેર માંડી ઉત્સાહભરીમાં વીરનૃત્યે નાચે છે.)

ખાનખાખા : વીરોને વધામણાં છે રણુરમણાનાં:
 શૂરોને નહોતરે છે રણુડંકો.

(રણુધીરો રણુમયદાનમાં ધપે છે. ગગનમંડળમાં પડધા પાડતી બાદશાહી
 રણુનૌબત ગાળે છે. ખાનખાખા બહેરામખાન બખ્તરિયે ઘોડે રહડે છે, મુગલ
 વીરમંડળ સંગાથે પવનવેગે રણુમાં ધસે છે.)

ખાનખાખા : બાણોનો વરસાદ વરસાવે
 એ સ્વામીદ્રોહીના ગજરાજ ફરતો:
 એના ચાર હજાર અંગરક્ષકો ઉપર.

એક અમીર : સ્વામીદ્રોહી ને સ્વામીભક્તની વચ્ચે
 આજનો છે આ રણુસંગ્રામ.

(સામન્તો સંગાથે ખાનખાખા રણુમયદાનમાં સંચરે છે. આવે મુગલ
 તોપોના ધણુધણાટ ધણુધણે છે.

કુરુક્ષેત્રની ભૂતાવળ ભડકાઓનો રાસ ખેલતી કાળગીત ગાય છે.)

કુરુક્ષેત્રની } : પૃથ્વીના પરમહંસ આવે સૌભાગ્યના;
ભૂતાવળ } : ગેઝના સન્દેશા લાવે સૌભાગ્યના.

દિશદિશથી અજવાળાં આવતાં રે, ઝીલે સાંધ અને સન્ત;
કાળની રચે અમૃતાક્ષરી, ઇતિહાસની વસન્ત:
ઇતિહાસની વસન્ત:

સહુનાં કલ્યાણુગીત ગાતો સૌભાગ્યનાં;
સહુના સમન્વયે સુદાતો સૌભાગ્યના.

(ફાટેલા ધ્વજવન્તો ત્રાસભર્યા એક ઘોડેરવારી રણદૂત આવે છે.)

રણુદૂત : ખાનખાખા કહાવે છે કે

• ડાળી-જમણી મુગલાઈની પાંખો પીંખાઈ,
ને પીછાં પાણીપતમાં વેરાણાં.
ખાખરી ખેરખને ત્યહાં પાઠવો.

અકબરશાહ : ખાનખાખાને કહેજો, દૂતપતિ !

કે મુગલાઈની પાંખો પીંખાઈ,
પણ મુગલાઈનું હૈયું છે વજનું:
એ વજનું નહિ વીંધાય.
જૂનો વ્યૂહ રચો, તુલુઘમાથી ઘેરો.
વાઘોના વાઘ અખુલ માચ્છલી !
જાવ ને જીતો.

(કુરનસ ભરીને રણદૂત ને સરદાર અખુલ માચ્છલીની ખાખરી ખેરખ રણસંગ્રામમાં પરવરે છે.)

આમેરનાથ : શૂરહૈયાં એટલે સાગરમાંના ખડકો.

આમેરસેનાને નહોતરવી હતી ને ?
કચ્છવાહની સમશેરવીજળીએ
કુરુક્ષેત્ર અરિવિહોણું થાત.

અકબરશાહ : બાદશાહતાના સેંકડો સંગ્રામ કચ્છવાહ હતશે.

શાહબાપૂના મહારાજ આપ એક છે.

એકલે હાથે અજમાવવા ઘો આજ

મુગલોને મુગલાઈનાં પ્રારબ્ધ.

(પાચદળને: ખીજે રણદૂત આવળે બાલે આવે છે, બાદશાહને તસ્લીમ બણી આવે હમે છે.)

રણદૂત : સ્વામીદ્રોહી ખાન તાર્દીબેગને

જહન્નમની ઝાડીઓ દેખાડી ખાનખાખાએ.

એક અમીર : ત્યાં જ છે સ્વામીદ્રોહીઓનાં વતન,

વણુઘાએ સિંહાસન સોંપ્યું શત્રુસંઘને.

અમીરો દેહલીની ઢાલ થઇ ઉભા'તા:

કુમકે ન ગયો, પથર શો પડ્યો રહ્યો.

(આવે ધૂળની આંધી ચહી છે. એ આંધી ફાટી મંહીથી એક હાથી ફરતો મુગલસંઘ ઘેર વળીને આવતો દેખાય છે. થોડેક દ્રેટ હાથીને બેસાડી નયનમેધા તીરવન્તા રૂધિરન્હાતા હેમૂને દોરી ખાનખાખા બહેરામખાન આવે છે. બાદશાહ સન્મુખ ધરતીમાતને દંડવત કરી શુકરચુઝારી બાખે છે.)

ખાનખાખા : બાદશાહનાં પુણ્ય હત્યાં જંગને:

સાહેબકરાનનાં સ્વપ્નાં કૃત્યાં:

અઘતાઈનો જયધ્વજ પાણીપતે ફરકે છે.

ખાવીશ જંગોના વિજેતા

આ મહારાજધિરાજ વિક્રમાદિત્ય:

સ્વામીદ્રોહી સમશેરજંગ.

બખીલ ને બફકાલ બુલન્દઆવાઝિયા હોય.

સ્વયં નામના સોનૈયારૂપૈયા પાડયા,

દેહલીમાં છત્રચમ્મર ધારી મહાદ્યા,
 હવાને હાથીએ ચડડયા.
 લીધા'તા શપથ-ને ન પાળ્યા
 કે દેહલી જીત્યે ઇસ્લામને અંગીકારીશ.
 ખોટા ગણ્યા એણે ઝીંઠગીના હિસાબ.
 આજે છે જીભાનું સ્કવાર.
 ઉઠો; સમશેર ખોલો; શિરચ્છેદ કરો;
 ગાઝી થાવ, ઓ ઇસ્લામના બાદશાહ !

અકબરશાહ : શા છે ઉત્તર કાળઠહેપારી હેમૂના ?

હેમૂ : ભાગ્યદેવતાએ મહને હરાવ્યો.
 રણખેલ એટલે પ્રજાઓનાં પ્રારબ્ધનો સદ્ગોઃ
 જગત્વ્યવહારિયાઓની જગતખાઝારી.
 ગેબને નહોતું ગમતું કે
 હિન્દુપતનું મહારે બખ્તર સજવું.
 માર્ગે માનશુકન થયા.
 રાત્રે સ્વપ્નું સાંપડયું; જાણે કે
 મહાધોધ આસ્માનેથી ગડગડતો ઉતર્યો,
 ને હાથીને તાણી ગયો જલપૂરમાં.
 જૂઠડા જોષ જોયા ખવાળખીને
 કે એ તો મુગલાઈનો હાથી.
 સ્કવારે ઝડીઓ વરસી, વીજળી પડી,
 રણધ્વજને-ધ્વજહસ્તીને ભસ્મ કીધા.
 અદૃષ્ટ અવળાં ન હોત

તો ઔર ઉછળતાં હતાં
કુરુક્ષેત્રે પુરુષોનાં પુરુષાતન.

અકબરશાહ : ખાનખાખા ! દુનિયા દાનેશમન્દોની છે.
શુકરગુઝારી કરો ઓલિયાઓની.
પાણીપત જીત્યા, હિન્દનું સિંહાસન જીત્યા.
શાહ સમા છો, ખાનખાખા !
અમ્મીજન શાહઝાદી પરણાવશે તહમનેઃ
દેવોની દેવાંગના સરિખડી
શાહઝાદી સુલ્તાન સલીમા બેગમ.
અતાલિક કહી આલમ આશુ માનશે.
પણ કાળે માર્યો એને મારવો શો ?
શૂરની સમશેર સંગ્રામે સોહાય.
તમશીખંચો શૂરધર્મ 'ના' ભણે છેઃ
કુરુક્ષેત્રના પડઘા 'ના' ભણે છેઃ
ના, બાદશાહનો હાથ નહિ ઉઠ્ઠેદે
નિઃશસ્ત્ર મૃત્યુમુખઢળેલા આ નિરાધારને.

હેમૂ : ખાનખાખા ! હજી કપરા છે દિવસો આગળ.
હિન્દના ક્ષત્રિયદુર્ગો દેખશે ત્યહારે
અખ્તરિયાનાં અખ્તરો પાતળાં પડશે.
જગત હારજીતની બાજી છેઃ
પુરુષ પ્રારબ્ધ સંગાથે શતરંજ ખેલે છે.

(ખાનખાખાની આંખોમાંથી અંગારા વરસે છે. ક્રોધન્વાળાના જેવી
ખાનખાખા સમશેર ઝબકાવે છે; ને રૂદ્રખંડથી હેમૂનો શિરચ્છેદ કરે છે.)

ખાનખાખા : અવસરનો ઘાવ સામ્રાજ્યની સંપત્તિ છે,
વણુઅવસરની દયા સામ્રાજ્યની વિપત્તિ છે.
મૂવેલાંને મારવામાં પાપ નથી.

(મહારાજ વિક્રમાદિત્યની ભંડારભારડોલન્ટી હસ્તીમાળને ઘેરીને પાણીપતના ઉડાણમાંથી સેનાનીઓ આવે છે. ખાદશાહ સન્મુખ હસ્તીખેર-ખને ચૂકાવે છે. શૂંઠે ઉછાળીને હાથીઓ ખાદશાહને જયવન્દના કરે છે.)

ખાનખાખા : કુરુક્ષેત્રને શિખરે ફરફરે છે
અકબરશાહનાં સૌભાગ્યનો જયજુ'ડો.
ખાદશાહનાં સદ્ભાગ્ય સમી
પધારી આ ભારતની જયલક્ષ્મી
ખાદશાહને વધામણે.
ઢાલ ભરી ભરી સામન્તોને બક્ષે
સહુ સહુના ભાગ્યનો ભંડાર.
જંગબહાદુર તોપચીઓને કહો
જગત્ જગાડતી મહાધોષણાએ
અણ્ણાહની તરખીહ ભણે.
આજથી ભારતવર્ષે અકબરી યુગ ખેઠો,
અકબરશાહ છે યુગનો યુગાવતાર.

અકબરશાહ : સુલહ-યે-કુલ્લ ! સુલહ-યે-કુલ્લ !
સર્વસમન્વય ! સર્વકલ્યાણ !

(જીવનનો એ મહામન્ત્ર રટતા અકબરશાહ આત્મસમાધિમાં ઢળે છે. સકલ સામન્તસંઘ વીરને વીરવન્દન વન્દે છે. તોપોની જયધોષણા ગાળે છે. ભડકાઓના રથોમાં ધૂમતી કુરુક્ષેત્રની ભૂતાવળ મહાકાળજું ગીત ગાતી ક્ષિતિ-જમાં ધૂમે છે.)

કુરુક્ષેત્રની } : દિશદિશના પડધાઓ ગમડે સૌભાગ્યના;
ભૂતાવળ } નવયુગનાં આભ કાંઈ ઉધડે સૌભાગ્યનાં.

દેવને દહામે ઉગતું રે સંસ્કૃતિનું સહવાર;

કુંજ-કુંજ ખોલે મોરલો, કરે યુગના ઉચ્ચાર;

જાણે યુગના ટહુકાર:

યુગયુગના આગળા ઉધડે સૌભાગ્યના;

રાજવી ને રંકના-સહુનાં કલ્યાણના.

શાહાનશાહ અકબરશાહ

અંક પહેલો

પ્રવેશ ૧ લો: નગરચર્યા

(પૂર્ણિમા જામવા માંડી છે. બાદલગઢના નગરચોકમાં ને હવેલીઓમાં દીવડિયા ઝળહળે છે. રૂપચુલ્લવન્તાં નગરજનો, નગરીની શોભા સરિખડાં, રાજમાર્ગે જાય-આવે છે. રાજમાર્ગે પહેલાં કરતાં ભરેલા છે, પણ ચન્દની-ઘેરૈયાની લીડ હજી નથી જામી.)

અન્ધારપછેડો ઓઢીને અકબરશાહ નગરચોકમાં પધારે છે.)

અકબરશાહ : પડદાની પાછળ ને પાછળ:

હજી અન્ધારપછેડાના અન્ધકારમાં.

પૂર્ણિમા કચ્છારે પ્રકાશશે ?

પરમ ગ્રન્થ છે આ વિશ્વગ્રન્થ.

જગત ! કેટકેટલા છે પડદાઓ

તહારા વિશ્વનાટકની લીલાના !

આસ્માનના સાત પડદાઓ કહે છે:

વિશ્વના કેટકેટલા પથરાયા છે થર ?

સંસારના થર પાછળના થર—

તેજછાયાના આ અટાપટાઓમાં

જગતકુંજે હું શું શોધું છું ?

શાં શાં જડશે દુનિયાનાં ગોહર ?

અક્ષરમાં નથી ઉકલતું

એ અંહી ઉકલે છે- આ જગત્મેદિનીમાં,
માનવીને મુખડે મુખડે.
વાંચતાં આવડે તો તો
મનુષ્ય જ છે પ્રહ્માંડલખેલો પ્રહ્મમન્ત્ર.

(જનમેદિનીમાં ભળી જાય છે, મનુષ્યગ્રંથેભમાં રહામે પૂરે વહે છે.)

એક નાગરિક : સાંભળ્યું કે ?-સાંભળ્યું કે નહિ ?
માનકોટમાં સિકન્દર સૂર શરણે આંવ્યો.

બીજો નાગરિક : હારેલાને હરાવ્યો એ વાદ્ય માર્યો !
ધરિનથી શાહ તમસ્પનો એલચી આંવ્યો છે.
આટલે દહાડે શાહને સ્મરણ જાગ્યાં
કે હુમાયુન બાદશાહ દેવ થયા.

ત્રીજો નાગરિક : શેખ ગદાધને મળ્યો સદ્રૂલ સદ્રનો ખિલઅત.
શિયાહપન્થી છે; જુલ્મ જાગશે.

બીજો નાગરિક : લાલ ટોપીવાળા શિયાહપન્થીઓ ઉપર
ખાનખાખાની છે ખુશમરઝી.

ચોથો નાગરિક : ખાનખાખા સાતમા આસ્માનમાં ધૂમે છે.
કરનાળમાં અમીરને આવતાં વાર લાગી,
તો ભરદરખારમાં વધેયો.
પાણીપતનું યુદ્ધ આદર્યું તે
ખાન તાર્દીબેગને નરમેધમાં હોમીને.
શિવાલિકમાં હાથી ગાંડો થયો,
મહારથીઓના ડેરાતંબૂ પાડયા,
તો મહાવતને ખરછીમાં પડેવ્યો.

જમનાપટમાં હાથીએ શૂંઢ ઉગામી
તો શૂંઢને મૂળમાંથી ઉચ્છેદી.

પહેલો નાગરિક : ગજદન્તની સંગાથે ઉચ્છેદી.

ચોથો નાગરિક : શાહના ઉસ્તાદે શિયાહપન્થી સ્થાપ્યા છે,
શેખ અખ્દુલ લતીફ ધરિનીને.

ત્રીજો નાગરિક : હવે લણ્યા એ ને લણાવ્યા એ.
મતા સાટે તો બ્રહ્માંડ વાળે છે.

પહેલો નાગરિક : શેખ લતીફ છે જ્ઞાનનો મહાસાગર.

રાત્રે જાગે છે, દિવસે ઉઘે છે:
લોક કૂંહે છે ગેબની ગાથા સુણે છે.
ઉન્હાળામાં ચે પહેરે છે ઉનનો અપ્પો.
સૂસી છે; ધરતીમાંનાં પાણી નિરખે છે,
આલમાંના પ્રકાશ પારખે છે.
એણે દીઠા છે ખુદાના દીદાર.

બીજો નાગરિક : એણે જ શીખવ્યું છે એ સુલહ-ચે-કુલ્લ.

પહેલો નાગરિક : સાંભળ્યું છે કે મહાદી પ્રગટયો પૃથ્વીમાં ?

ચોથો નાગરિક : ઇસ્લામની સહસ્રવર્ષી આવે છે,
મહાદીનાં પગલાં સંભળાય છે
દિશદિશને સીમાડે સીમાડે.

(તુફાંગબાંધી સાંઢણીએ સાંઢણીસવાર આવે છે.)

શી છે ભાઈ ! આટઆટલી ઉતાવળ ?

પાણી તો પીતો જા.

શાહ ઇનામ દેશે, પાણી નહિ પાય.

(સવાર સાંઢણી થંભાવે છે, નમસ્કારની પરખનું પાણી પીએ છે.)

સાંઢણીસવાર : આ શાહ અનોખો છે અવનીમાં.

આલિયર ને જૈનપુર જતાયાં.

(રાખ્દો પડયા-ન પડયા ત્યાં સાંઢણી રાજકુર્ગ લણી મારી મૂકે છે.)

પહેલો નાગરિક : જૈનપુર છે તોફાનની ખાણ.

જૈનપુર પચાવણું કપરું છે-કપરું.

ચોથો નાગરિક : સારો હિન્દ હજમ કરે

એવો છે આ બાદશાહ.

(બાદશાહ આગળ ચાલે છે. બે ઓઠલે બે રૂપપૂતળીઓ સરિખડી સુન્દરીઓ વાતો કરતી હોય છે.)

એક સુન્દરી : એ તે લગ્નોત્સવ માંડયો'તો કાંઈ ?

કે સ્વર્ગ ઉતાર્યું'તું લાહોરના ચોકમાં ?

બીજી સુન્દરી : પાણીપતનો જંગબહાદુર

ખાનખાખા સમો વર હતો;

ને રૂપવન્તી ગુણવન્તી કલાવન્તી

સુલ્તાન સલીમા બેગમ શી હતી રાજકન્યા :

બાદશાહને મુગટે ચન્દ્રમા થાય એવી.

બાદશાહતને મહેલે હતો

પહેલો એ લગ્નોત્સવ.

પછી શી હોય જાહોજલાલીની મણા ?

પણ શાહની સગી શી એ શાહાદી ?

પહેલી સુન્દરી : ફ્રાઈઅમ્માની રાજકુમારી :

બાબર બાદશાહની શાહાદીની શાહાદી.

રૂપરૂપનો મણિ છે; કાશ્મીરમાં જન્મી'તી.

બીજી સુન્દરી : એ તો કુન્દનમાં હીરો જડયો,
ને વીરને સુન્દરી વરી.

પહેલી સુન્દરી : ને ખાનખાખાને શાહી કબીલામાં લીધા.

(ડંકો વગડતી હાથીનૌખત રાજદુર્ગમાંથી આવે છે.)

ત્રીજો નાગરિક : વળી શાનો વાગ્યો આ હાથીડંકો ?
કોઈ મહાવિજય લાગે છે.

પહેલો નાગરિક : હમણાં-હમણાં તો બાદલગઢમાં ધૂમે છે
વાદળાં સરખડાં હાથીઓ ને હાથણીઓ.
રોજ ને રોજ જયડંકો વાગે છે.

ડંકાધીશ : બાદલગઢના મહાજન ! સાંભળજો:

દેહલીપતિ પૃથુરાજ ચૌહાણનો અજયદુર્ગ,
સાત-સાત કોટરક્ષેલો તારાગઢ,
બાદશાહી સેનાએ સર કર્યો,
મેડતાને દરવાજે નિશાન ચડાવ્યું.

ચોથો નાગરિક : એ જ માગતો'તો જોધાણનાથ માલદેવ.
હુમાયુનુશાહને શરણું નહોતું લીધું,
મહારણમાં હાંકો કીધો'તો.

પહેલો નાગરિક : ગુજરાતને માર્ગે આડો ઉભો'તો.

બીજો નાગરિક : અજમેર તો છે રાજસ્થાનનું નાક.
પણ હવા વાત લાવી છે ને
કે દમ્મણ ફિરંગીઓએ લીધું ?

ત્રીજો નાગરિક : સૂરત બન્દરના કાગળમાં લખે છે.

પહેલો નાગરિક : ઉત્તર દક્ષિણ પૂર્વ ને પશ્ચિમમાંથી

નિત્યે ને નિત્યે આવે છે

અકબરશાહના નવનવા વિજયસન્દેશ.

(સેનાનીઓનું એક ટાળું આવે છે, પાછળ હટોનું લંગર ડોલે છે.)

એક સેનાની : ઉંટ ઉપરના ડેરાઓમાં છે

લૂંટેલી રમણીઓનાં મથિરત્નો.

સુંદરીઓ શૂરને કાળે સરળ છે.

આગ્રાની અટારીઓને સોહવશે.

પહેલો નાગરિક : છેલ્લીવેલ્લી સહમનજો એ સૌન્દર્યલૂંટ.

આજ સહવારે પડો વાગ્યો છે

સંગ્રામમાં ગુલામ દાંભવાની બન્ધીનો.

ચોથો નાગરિક : બાદશાહોમાં આ છે અનોખો બાદશાહ.

અકબરશાહ છે વિક્રમનો અવતાર :

અન્ધારપછેડો ઓઢીને નગરમાં ફેરે છે.

બખ્ષે વર્ષના હુકાળનો સુકાળ થયો :

એનાં પગલાં જ છે પુણ્યનાં.

(અકબરશાહ એકાકી આગળ ચાલે છે. એક હવેલીના ગોખમાંથી રાત્રીપટમાં તેજઅરણું વહતાં ઢળે છે, એ ગોખ નીચે થાંભે છે.)

હવેલીમાંની } : બાદશાહ પરણાવે છે,
શેઠાણી }

પણ પરણશે ક્યારે ?

જોબન ઝોલે જાય છે.

હવેલીમાંના } : હિન્દુસ્થાનના બાદશાહને
શેઠ } હિન્દની હિન્દવાણી પરણવી છે પહેલ્લી.

(માથામાં બાણ વાગ્યા શા બાદશાહ ત્યાંથી ભાગે છે.)

અકબરશાહ : એક મનડે બાદશાહ મનોરથ ઘડે છે,
કરોડ આંખે લોક તે જૂવે છે,
ને કરોડ કાને લોક તે સાંભળે છે.
મહારી ઉંડામાં ઉંડી અન્તર્ગુફાના ચે
ઉંડેરા સંચમાં સંચેલી એ વાત:
આ હવેલીમાં કંઈ પાંખે ઉડીને આવી ?
શેઠ શાણા છે, સર્વશ્રુત છે:
શેઠાણી સુલક્ષણી વાતસહ્યગરણી છે.
એમને સ્થાપીશું આશ્રાના નગરશેઠ.

(અકબરશાહ આગળ ચાલે છે. ચન્દનીનાં પૂર નગરીમાં ઢોળાયાં છે.
એક સ્થળે ઢોલક લેઈને લોકમંડળી જામેલી જ, ને 'મુઐયુદ્દીન અજમેરી'ની
ગજલ ગવાય છે. ચૌવનારૂઠ બાદશાહ ભાવતક્લીન હૃદયે ને એકનિષ્ઠ શ્રવણે
સાંભળી રહે છે.)

લોકમંડળી : અહો એ ચન્દ્ર ! જા, જમ જો મુઐયુદ્દીન અજમેરી;
તું સમ વરસે અમાકિરણો મુઐયુદ્દીન અજમેરી.
ઉધ્યાને એ જગાડે છે,
મૂવાંને એ જગાડે છે;
જગત જમ ત્કાંજ લાડે છે:
મુઐયુદ્દીન અજમેરી.

અમારી આંખનું અંગન મુઐયુદ્દીન અજમેરી;
અમારા ઉરનું રંગન મુઐયુદ્દીન અજમેરી.
ખુદાના ઓલિયા મહાનામ મુઐયુદ્દીન અજમેરી;
ચિરાયે જલ્દયે ઇસ્લામ મુઐયુદ્દીન અજમેરી.

(ફરતો ફરતો એક નાગરિક અકબરશાહ ભાગી આવે છે. દૂરથી
નિહાળી રહીને)

બીજો નાગરિક : અહ્યા એ ! બાદશાહ.

પહેલો નાગરિક : મારો, તો મૂઠે બોલશે.

ત્રીજો નાગરિક : મારવા જેવો નથી આ બાદશાહ;

આ બાદશાહબાપૂ પૂજવા જેવો છે.

નિહાળિયે નવબુવાનને નઝદીકથી,

ને ઓળખાય તો ઓળખિયે.

(અન્ય દિશામાં નિરખી રહી અકબરશાહ કાન માંડીને આ લોકવર્તા સાંભળતા હતા. ચારે નાગરિકો સમીપ આવી, ઘેરી વળી, શાહનાં કાંડાં ઝાલે છે. લોકઘેરાવો કરતો જામે છે.)

પહેલો નાગરિક : કેાણ છે આટલી રાતે ?

ભૂલા પડ્યા છે બાદશાહમાં ?

હાથ તો છે હાથીશૂંઢ જેવા :

જાણે દેશના દરવાજાની લોગણ !

બીજો નાગરિક : અકબરશાહના હાથ લાંબા છે.

(બાદશાહ અદબ વાળી આંખોને ચક્કર ચક્કર ધૂમાવે છે; ભમ્મરો ભાગી ઉપર ચઢાવે છે; હોઠની અજબ વિકૃતિ માટે છેઃ ઘેરે શબ્દે ઉત્તર આપે છે.)

અકબરશાહ : ભરી નગરીમાં ભૂલો ભટકું છું.

બીજો નાગરિક : ચોર તો નથી ને ?

(નયનનાં ફલ ધૂમાવે છે, મુખમાંડળને ધૂમણે ચઢાવે છે.)

ત્રીજો નાગરિક : ચોર કહેશે કે હું ચોર છું ?

ચોથો નાગરિક : માંખણચોરનો ભાઈ લાગે છે !

પહેલો નાગરિક : દીવા વિના રાત્રે કેમ ધૂમે છે ?

અકબરશાહ : મહારી કને દીવો નથી :

દીવડો શોધું છું આવડી આલમમાં.

દીવો હોય તો ધીરો મહેને.

દુનિયાને દેખાડું એ દીવડોઃ
નિરખું ને ઓળખું એ દીવડિયે.

(મહોડ કટાણું કરે છે; ધનુરાના પૂઠ જેવું નાક પૂલાવે છે; દિશાઓની શુક્રાઓમાં જોધ રહે છે.)

પહેલો નાગરિક : આસ્માનને વાંચ છે,
કે આસ્માનની પાર ને ?

ત્રીજો નાગરિક : ચક્રકરમ લાગે છે-કેક ચક્રકરમ;
પેલા સૂરી ને કલન્દરોમાંનો કેક.
દુનિયાનો જાણે કે દાધારંગો;
પૃથ્વીનો જાણે પરમહંસઃ
પેલી મેવાડની રાણીનો જાણે વીર.
જા, ભાઈ ! જા તહારે માંગો.
- ચોટામાં તો હોય શાહ કે બાદશાહ.

(અકબરશાહને જતા કરે છે. ' આગ્રાનો સૂરી ' ' આગ્રાનો સૂરી ' પોકારતું લોક વેરાય છે. અનુભવની એક ધ્રાત શીખી બાદશાહ આગળ વધે છે.)

અકબરશાહ : (સ્વાગત)

રાજનગરીના ચોટાનો ચોક
એટલે બાવન ગામનો ચોરો.
દિશદિશના પવનની પાંખો ત્યહાં મળે છે.
ધૂળ ઉડે, રજોટી ભરાય, તાપે પડે;
પણ પનોતો પ્રકાશ સહુને પ્રકાશે.
-કચ્છાં મળશે મહારા આત્માનો ધનવન્તરી ?
અધૂરાંને પૂરે; પૂરાંને પ્રપુલાવે;
ઝીન્દગીનાં અન્ધારાંને અજવાળે.

ઝિયારતો કરૂં છું, ઓલિયાઓને શોધું છું;
 પૂજવાને જોઈએ છિએ મહારે આતમદેવ.
 એળે જાય છે મહારાં જીવનનાં ઝરણાં.
 જગત્પાદશાહી સ્થાપવાને જોઈએ જગત્પુર.
 હિન્દુપતિ પૃથુરાજનો તારાગઢ,
 ને નીચે છે અજમેરીની દરગાહ.
 ત્યાંની ઝિયારતે જાઉં આ ઓરસવેળા.

(પાસેની પાઠશાળામાંથી વિદ્યાર્થીઓ ચર્ચા કરતા નીકળે છે.)

એક વિદ્યાર્થી : મહાદી આવે છે.

બીજો વિદ્યાર્થી : શતવર્ષી ઉગ્યે ઇસ્લામ આથમશે.

ત્રીજો વિદ્યાર્થી : અલેક્ષ એ જ ઓંમકાર.

ચોથો વિદ્યાર્થી : કોણ બોલ્યું એવું બેહુકું ?

પાંચમો વિદ્યાર્થી : બિદ્દોની ! તું જૂકી ઘેટું છે.

પહેલો વિદ્યાર્થી : સદાચરણ એ જ સદ્ધર્મ.

બેખુદાઈ મહાલે છે દીનો-હુનિયામાં.

મનવન્તર પલટાશે,

ઈમામ મહાદી આસ્માનમાંથી ઉતરશે,

ને સાધશે ધર્મની પુનઃસ્થાપના.

બિદ્દોની : હઝરત મહમ્મદે શીખવ્યો છે તે ધર્મ.

આવી લિયાનતો લાખી કોણે ?

પહેલો વિદ્યાર્થી : ગુરુ મહારાજ શેખ મુખારક નાગોરીએ.

(સૌમ્યમૂર્તિ શેખ મુખારક પાઠશાળાના મુખદ્વારમાં આવી ઉભે છે :
 જાણે આસ્માનમાંનો ચન્દ્રમા ઉતર્યો ! એમના ઉરકમિંઓ સમી વિદ્યાર્થી-
 ઓમાં શાન્તિ પથરાય છે, રાજમાર્ગે પણ શાન્તિનાં ઝાંટણાં છંટાય છે.)

શેખ મુબારકઃ આસમાનમાં તારલા ખેલે છે
 એવા ખેલો છો રાજમાર્ગમાં.
 બાબાઓ ! જવાહીર ભંડારે સંઘરશે
 કે રસ્તે રઝળતાં વેરશે !
 સત્યનાં જવાહીરો અન્તરમાં સંચાય.
 રાત્રી ધમધમે છે; જાવ;
 માતાઓ વાટ જોતી હશે ઘેર.
 ક્હેજો: ઇસ્લામની સહસ્રાબ્દિ આવે છે,
 મહાદી અવતરશે આ આગ્રામાં.

(પડછાયાઓના પડદામાંથી પાદશાહ રાજમાર્ગની ચન્દનીમાં આવે છે; શાળાના મુખદ્વારે જઈને શેખ મુબારકનાં ચરણોમાં શિર ઝૂકાવે છે.)

અકબરશાહ : આગ્રાના ગુરુદેવ ભાસો છો.
 આશીર્વાદ આપો, ઓ આગ્રાના ગુરુદેવ !
 આશીર્વાદ આપો કે અગ્નિ હોલવાય,
 ને દુનિયાદાઝયાંને રૂઝાવે.

શેખ મુબારક : આ છે મહારી જ્ઞાનગુફા;
 હું છું એ જ્ઞાનગુફાનો ગુફાવાસી.
 તહમે જગત્ત્યોકમાં ધૂમો છો ?
 કે પડદા પાછળ રમો છો ?
 નથી અંહી જાહૂનાં ઇદિમ
 કે ઉભી કરે બાદશાહ સમોવડી
 મેઘવાદળીની મહાનગરીઓ.
 આગ્રાની બાદશાહી જાહોજલાલીમાં
 બાદશાહની છે બાદશાહત;

આ છે મુજ રંકની કુટીર.
 ગુલે ગુલાબ ત્યાં છે, કાંટા અંહી છે.
 તહમે હિન્દુ હો, કે હો મુસલમાન:
 —લલાટપત્રે લખ્યું છે હિન્દુત્વ,
 આંખમાં છે ઇસ્લામ—
 હિન્દુ હો, કે હો મુસલમાન:
 જાવ, ગોખળે જીવનભર કે
 અલેક્ ને આંમકાર એક છે.

પૂર્ણ છે એ, પૂર્ણ છે આ;
 પૂર્ણથી પૂર્ણ ઉદભવે;
 પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ ક્ષેત્રાં
 પૂર્ણ જ અવશેષ રહે.

અકબરશાહ : અસ્તિતાતાલિસના અવતાર લાગે છે.

શેખ મુખારક : તો ધરો ઇસ્કન્દરનાં ટોપકવચ
 ને પામે આલમની કૃતેહયાબી.
 નવજીવાન ! જોખન બોલાવે છે,
 જગતના જંગો જીતવાને જાવ.

અકબરશાહ : સારી આલમની આદમઝાત !
 સાંભળજો ચન્દનીમાં વરસતા શબ્દો:
 અલેક્ ને આંમકાર એક છે.

(આરમાનની અટારીએથી એક મ્હોટા સિતારો ખરે છે, ને ગગન-
 ધુમ્મટમાં ઝળહળતો પ્રકાશ ઝળહળી રહે છે. લાગ્યદેશે પૂર્ણિમાની ચન્દની
 ઝીલતો આગ્રાનો પરમહંસ આંખડીઓની બે-બે પ્યાલીએ એ પ્રકાશને
 ક્ષણેક પી રહે છે.)

પ્રવેશ ૨ જો : પર્વતધારની ગુફાએ

(આરાવલ્લીની છેલ્લી ધારના ઢળતા ઢોળાવો ધરતીમાં ઢોળાઈ જાય છે ત્યાં નિસાતરા જેવી ટેકરીઓની માળા પડેલી છે. દૂર દૂર સ્પંધી ફરતાં નિર્જન વેરાન પથરાયેલાં છે. સહ્યારનો તાપ તપવા માંડ્યો છે, ને એક વડ-ધુમ્મટની નીચે ઘોડેરવારોનો સઘ આવી પડાવ નાંખે છે. સોનારપેરી ગંગા-જમના ભાતીગર સુન્દર નક્સીદાર શિરોહી લઈને એક સવાર પાણીની શોધમાં નીકળે છે.)

સવાર : બાદશાહ સિધાવે છે અજમેરીની યાત્રાએ.

ફહાનવાના આ વેરાનમાં

નથી પાણી કે નથી વસ્તી.

બાબરશાહના મોરચા અવલોકતાં મોડું થયું.

લાવ, ધાર ઉપર ચહીને નિહાળું.

જ્યાં પંખી ઉડે ત્યાં પાણી.

(પર્વતધારે ચહડતાં પાય લપસે છે; પત્થર રગડી તળેટીની ગુફામાં પડે છે. સવાર રગડી ગુફાને મુખદ્વારે પડે છે. ગુફાની ભીતરમાંથી આવાજ ગાળે છે.)

આવાજ : બિયાબાનમાં યે એકાન્ત નહિ આપો ?

ભોંયરામાં યે પત્થર નાંખશો ?

સંસારત્યજેલાને વેરાનમાં યે અજંપા ?

(ગુફામાંથી એક રૂબ રોખ બહાર આવે છે.)

અંહી યે સન્તાપશો ? ઓ અંસારીઓ !

(જલશિરોહી લેઈને ગુફાદ્વારે સ્વાર ખડો છે ત્હેના દિદાર નિહાળીને)

પડયા છે ? સરદાર સાહેબ !

સરદારે પડતા હશે ?

વાગ્યું તો નથી ને ?

પત્થર લપસ્યો કે ત્હમે લપસ્યા ?

મહારી ચે જીલ લપસી આરોપ ઉચ્ચરતાં.

સરદાર : સલામ, શેખજી ! મુગલોને ઘા શા ?

આટલામાં પાણી છે કચ્છાંઈ ?

બાદશાહને પાણી જોઈયે છીએ.

શેખજી : રંકને પાણી પાય છે

એ જ બાદશાહને પાણી પાય છે.

તવંગરોને જવાહીર મળે,

ખુદાઈનાં પાણી આછાં મળે.

ખુખુ ! પાણીનો દેઘડો લાવ,

બાદશાહ છે ? મીર સાહેબ !

સરદાર : દેહલીના બાદશાહ છે, શેખજી !

(વેરાનમાં વિચરતા અકબરશાહ આવી ચડે છે.)

શેખજી : દિવસના આઠ પહોર પેઠમ

આઠ પાદશાહો થયા છેદલી બે વીશીમાં.

આસ્માનનો ગુંબજ ધૂમે છે

એમ ચકાવો ખાય છે બાદશાહી.

પાણી ખડોળાં છે; પીશો ?

દેહનાં કે આત્માનાં પાણી પીશો ?

જીલની તરશ છે કે હેયાની ?

અકબરશાહ : શેખજી ! અત્યહારે તો બાદશાહ

પાણીથી ચે રંક છે.

તરસી છે જીલ ને તરસ્યો છે આત્મા.

(ખુબ્બુ પાણીનો દેઘડો લઈને આવે છે.)

વડછાંચડે લઈ જાવ-ઉમરાવોમાં.

તરશ ઠારી તેડી લાવજો અંહી.

(પાણીનો દેઘડો લઈ સરદાર વડછાંચડે નય છે.)

શેખજી : ખુબ્બુ ! મહારો ફૂજો લાવ જો !

(ખુબ્બુ જલકૂતે લેવા ગુફામાં નય છે.)

સંગાથીને પાણી પાઈને પીએ

એવા બાદશાહ યુગને અજવાળે.

બાદશાહ હો તો તમ જેવા હજો.

એક આંખમાં છે વીરત્વની વીજળી,

ખીજી આંખમાં છે ઉદારતાની ચન્દની.

(ખુબ્બુ પત્થરનો જલકૂતે લાવે છે. પત્થરનો પ્યાસો ભરી શેખજી પાણી પીવા આગે છે)

અકબરશાહ : પાણી નથી, શરખત છે આ.

આ રણમાં આવાં હેમાળાનાં જળ !

શેખજી : તાવ શી ચીઝ છે ?

અન્તરના અગ્નિની બહારની ઝાળ.

ગંડાણમાં આત્માની શીતળતા હોય

તો બહાર બધું શીતળ હોય.

અકબરશાહ : એની જ શોધમાં છું હું :

આત્માની શીતળતાની શોધમાં.

આત્માને ઓળખવા અજમેરી કને જઈ છું.

શેખજી : મધ્યાહ્ને ટાઢક દેશે એ વડલાની છાયા.
 અકબરશાહ : શોધું છું એ સંસારનો વડલો.
 બોલે બોલે હોલવાય છે, શેખજી !
 આત્માની અફ઼ેકી ઝાળ.

શેખજી : બે પડબે બે કમળનાળ ઢળી હોય
 એવા ઢળેલા છે તમ ભુજદંડ.
 આબનખાહુ છો, રાજ્યક છે હથેળીમાં;
 લલાટદેશે માંડેલી છે રાજલેખા.
 બોલી બાદશાહી, કરણી બાદશાહી,
 વિચારણી એ બાદશાહીની.
 બોલી કરણી વિચારણી ઉચ્ચારે છે
 બાદશાહ છો-બાદશાહ છો જગતના.

(ઉમરાવોનો રાજપરિવાર બધો આવે છે, તસ્લીમ ભરી ઉભે છે.)

અકબરશાહ : ઓલિયાઓનો પૂજારી છું,
 સન્ત સાધુ ફકીરોનો ભક્ત છું,
 બન્દથે-ખુદા છું, નાચીઝ છું.
 સાંઘને ને શેખને શોધું છું.
 સામન્તો છે રાજ્યના સ્થંભ:
 શોધું છું રાજસિંહાસનનું ધર્મછત્ર.
 સરદારો ! મહારા અંગના અવયવો !
 આજે ડેરાતંબૂ અંહી ખોડીશું.
 આમેરનાથ છે નઝદીકમાં જ-
 સાંગાનેરના શિવમન્દિરમાંથી આવે છે.
 પવનવેગે પરવરો, સાંઠણીસામન્ત !

આમેરનાથને સન્માનો આપણી મહેમાનીથી.
પાણીથી ચે મહામૂલાં
મહારે પીવાં છે જીવનનાં પાણી.
વગડામાં લાઘ્યાં આપે હયાત.

(એક સરદાર પવનસાંઠણીએ આમેરનાથના સન્માનાર્થે નય છ.)

શેખજી ! ધર્મ કિયો સાચો ?

શેખજી : સાચો ધર્મ ખુદાનો.

અકબરશાહ : એ કય્હાં સાંપડે ?

શેખજી : પર્વતમાંથી ઝરણુ નિર્ઝરે એમ
અન્તરમાંથી નિર્ઝરે ધર્મનાં ઝરણાં.

અકબરશાહ : શેખજી ! કેમ કઈ ઉમદા ?

શેખજી : ખુદાના બન્દાઓની કેમ.

અકબરશાહ : એ કય્હાં લાઘે ?

શેખજી : ખુદાઈના બગીચાઓમાં.

સારા દીનીસ્તાનમાં ભમ્યો છું;
ચાર-ચાર હજ પઢ્યો છું;
ઈરાન, તૂરાન, અરબસ્તાન, મીસર,
ફરધાના, ખોતાન, માવરાઉનહર,
નાઝરીનસ્તાન, કાબૂલીસ્તાન:
સારી જહાન ધૂમી વખ્યો છું.
નથી દીઠો આવું પૂછનારો પાઢશાહ.

અકબરશાહ : છેલ્લોવેલ્લો એક સવાલ નાખું છું:
વિશ્વની બાદશાહી ને વિશ્વની ફકીરીનો.
મહેલ મિક્કો ? કે ગુફા ?

શેખજી : જગત સંભળાય ને સંભળાય
ત્યાં સૂધી મહેલ મિક્કો-બાદશાહોને:
પછી તો ગેબની ગુફા.

(બાદશાહ હઠીને શેખજીનાં ચરણોમાં પડે છે.)

અકબરશાહ : ચરણવન્દના, શેખજી ! ચરણવન્દના.
સંભળવા મથું છું જગતને,
સંભળાતું નથી હજી જગત.
બાઉં છું અજમેરીની ઝિયારતે—

શેખજી : અન્તરના અન્તરાયો ઉતરશે
ત્યારે સંભળાશે અન્તરના આવાજ,
અજમેરી અજબ ઓલિયો છે;
બાદશાહની મુરાદો મહોરશે.
બાદશાહ એ અમૃતવેલ પામશે
જેનાં અમરફળની બાદશાહને છે આરજૂ.

અકબરશાહ : આરજૂના આંખા મહોરશે મહારા
તો મહેલો માંડીશ આ પર્વતધારે.
બાદશાહત પધારશે આ ગુફાચરણે.
મહારે સંભળવા છે સંસારપારના શબ્દો.

શેખજી : બાદશાહ સંભળશે ને સોહવશે.
એ છે તહારાં નયણાંમાં નૂર,
જે પ્રભાતે પ્રભાતે
હોલવાયેલા આફતાબને સળગાવે છે.
જગતનું પડયું છે પ્રભાત—

(ડંકા વાગે છે, નિશાન ફરકે છે, આમેરનાથ મહારાજ બિહારીમલ્લ આમેરસામન્તો સંગાથે પધારે છે. શેખનાં ચરણોમાં યુવાન બાદશાહને ખિરાબેલા નિરખી ચક્રિત થઇને ગુફાદ્વારે ખમચે છે.)

આમેરનાથ : જય હો આ વેરાનની વાડીઓમાં
જગત્સાધુ શેખ સલીમ ચીરતીનો.
જીવાની બુઝુર્ગીને પૂજે છે
એ જીવાનીને જગત પૂજશે.

શેખજી : પધારો, આમેરનાથ ! પધારો.
વિશાળદૃષ્ટા છો, સાગરદિલના છો,
અર્ધી સદીના અનુભવિયા છો,
પૂજ્યને પૂજનારા છો: પધારો.

(અકબરશાહ ઉઠીને આમેરનાથને સત્કારે નત્ય છે. મહારાજ બિહારી-મલ્લ બાદશાહને તરલીમ ભરે છે. વૃદ્ધ મહારાજની ખાંભ ગૃહીને શાહ અડધી ચઠાઇએ બેસાડે છે. જીવનપરિચિત શેખજીનાં ચરણોમાં આમેરનાથ ચરણવન્દના કરે છે.)

આત્મા તો આરોગ્ય છે ને ?

આમેરનાથ : સાંઇસન્તોના આશીર્વાદથી.

શેખજી : હૈયાની નદીઓ તો વહેતી છે ને ?

આમેરનાથ : શેખસાધુઓના સદ્બોધની ઝડીઓથી.

શેખજી : બાદશાહને સ્હમજાવું છું
કે પાણી ને આખ એક.

અકબરશાહ : ઉગતા આયુષ્યને ઉમ્મરે
કબીરબોધે શીખવ્યું છે મહને
કે ખુદા ને પ્રભુ એક છે.
કબીરજી પરમ વૈષ્ણવ હતા પ્રભુના.

અકબરશાહ : ધન્ય હો, મહારાજ સાહેબ !

રહેલાં લણતરે કપરાં નીવડે છે આજ.

આમેરનાથ : પાદશાહ ! પાણીપતમાં કેાણ હતું બેઢી ?

આગળ રણ ને પાછળ વગડો હતો.

કાબૂલે ન્હોતું ને દેહલી યે ન્હોતું.

શાહની સગી હતી એક સમશેર.

અકબરશાહ : એ ઇતિહાસ છે, મહારાજ !

બ્યોમપાટે વંચાતા

ઓલિયાઓના આશીર્વાદ હતા માથે.

આમેરનાથ : ડહાપણ છે, અનુલવ આવશે;

દૃષ્ટિ છે, વિશ્વસત્યો દેખાશે.

ગઝનીશાહ આવ્યા-ને ગયા:

દાદાબાન તૈમૂરજંગ પધાર્યા-ને પરવર્યા:

મધ્ય એશિયાના બાણે મહાવંટોળ.

હિન્દમાં લાંબુ રહેવું હોય

તો હિન્દવાસી જેટલા હિન્દુ થાવ.

અકબરશાહ : તૂર્કના હિન્દુ થવાતાં હશે ?

શેખજી : સરિતાઓના સંગમ સમા સાગરદિલ

કળીરજી હિન્દુ હતા કે મુસલમાન ?

કાફરના મુસલમિન થાય

તો મલેચના હિન્દુ યે થવાય.

અનુલંધાય એવી નથી એ પાળો.

અકબરશાહ : બાદશાહીને હિન્દમાં રહેવું છે;

હિન્દમાં રહેવા જેટલો હિન્દુ થઈશ.

આમેરનાથ : તો આમન્ત્રણ છે આમેરના કુંગરોનાં.
જળવિશાળું છે સાંભરતું સરોવર,
ને વનવિશાળી છે પર્વતની ખીણો.
હિન્દુ ઠરે, હિન્દુ કુમારી પરણાવું.

(કટાર કહાડી આમેરનાથ બાદશાહનાં ખોળામાં ધરે છે.)

શેખજી : દ્રુપદે દ્રાપદીજી પાર્થને વરાબ્યાં'તાં:
દ્રુપદનો પુત્ર હતો પાંડવોનો સેનાધીશ.
હિન્દનું કલ્યાણમુક્ત છે આજ.
ઇતિહાસમાં આવાં લગ્ન જવલ્લાં હોય.
બાદશાહે હિન્દને જીત્યો,
હિન્દુપત બાદશાહીને જીતશે.
હિન્દુ ને ઇસ્લામ પરસ્પરને આમન્ત્રે છે આજ.

અકબરશાહ : (કટારીને હૈયે ચાંપી, કમલકંઠમાંથી મોતીમાળ કહાડી
સોનાકટારને વાંટી, આમેરનાથને પાછી ધરાવતાં ધરાવતાં)
આમન્ત્રણ ને સગપણ સ્વીકારું છું.
શાહબાપૂના છો વૃદ્ધ મહારાજ.
મનની મુરાદો મહોરતી જોઉં છું.
ઝિયારતે જાઉં છું અજમેરી ઓલિયાની.
વળતાં આવીશ આમેરના ગિરિદુર્ગોમાં,
ને પરણીશ રાજપદ્મણીને;
હિન્દુ રાજકુમારીને હિન્દુ વિધિએ:
ને મુગલમહેલોમાં મન્દિર મંડાવીશ.

આમેરનાથ : જગત્સાધુ શેખજી સાક્ષી છે
હિન્દુઇસ્લામના અદ્ભુત આ યોગના.

શેખજી : કબીરજી લાખી ગયા છે
 હિન્દુધર્મસ્લામનો આ મહાયોગ.
 નવો સૂરજ ઉગ્યો હિન્દના આલમાં;
 નવો દિવસ ઉગ્યો હિન્દની રાત્રીમાં;
 નવો યુગ ઉગ્યો હિન્દના ઇતિહાસમાં.
 એ પુણ્યયોગ ઉપર આશીર્વાદ ઉતરે
 આલમની ફકીરી ને ખુદાઈના.

અકબરશાહ : હિન્દુધર્મસ્લામના સમન્વયના એ મહાપ્રસંગે
 સદતનતર્મા જઝિયા માફ કરીશ,
 તીર્થધામોના માથાવેરા ફેડીશ.

આમેરનાથ : રજા છે હવે ? બાદશાહ !

અકબરશાહ : આજના બપોર તો અંહી જ,
 સંસારના આ વડલાછાંચડે:
 તાપસન્તાપમાંથી સાધુની શીતળતામાં.
 સાધુતા ને સમશેર મળ્યાં છે,
 યૌવન ને અનુભવ મળ્યાં છે,
 હિન્દુ ને ઇસ્લામ મળ્યાં છે આજ.

શેખજી : આખ ને પાણી એક છે.
 શ્રી હરિ ને ખુદા, નથી કેા જૂદા.

પ્રવેશ ૩ જો: ખાનખાખા

(કાબૂલથી બાદશાહી ખાનૂઓ પધારી છે. અકબરશાહ તહેમના સન્માનાર્થે એક મજલ રહામે ગયા હતા, તહેમને લેધને દેહ્લીના રાજમહેલોમાં પ્રવેશે છે: જાણે કે તારકાવલિની વચ્ચે ઉગતો ચન્દ્રમા.)

અકબરશાહ : અમ્મીજાન ! કુઈમા ! બહિનશાહો !
વડીલોનાં પુણ્યે પાછાં પામ્યો
દેહ્લીના આ રાજમહેલ.
ચઘતાઈની કુલવિધાત્રીઓ છો:
બુઢાની આશિષો સરિખડી પધારો.

ગુલબદન ખાનૂ બેગમ : (અકબરશાહનાં ઓવારણાં લેતાં લેતાં)
સમરકન્દની સોનાદેવડીએ પાય મૂક્યો
બાબરશાહ ત્હારે તહમારા જેવડા હતા.
દેહ્લી છે હિન્દની સનાતન પાટનગરી.
વિશ્વની વાયુલહરીએ લહરતાં
દેશદેશમાં ગાજે છે એનાં ચશોગાન.

માહમ અંકા : (મોરખીંછથી મુખમંડલનો ન્યોછાવર કરીને)
પામ્યા છો તે લોગવજો, બાદશાહ !
ખીજ દેહ્લી નથી ધરતીને પાટે.

અકબરશાહ : મા ! કેમ મૌન છે ?

આશીર્વાદ ઉચ્ચાર ત્હારા હૈયાના.

આંખો ખોલે છે તે જલે કહે.

હમીદા } : ભાગ્યવન્ત ખેટા ! ચિરંજીવ રહે:
આનૂ બેગમ } : દેહ્લી ત્હારી અને ત્હારાંઓની છે.

શું શું ખોલું ? ખાલખાદશાહ !

ધાવણના ફૂવારા જેવા

હૈયેથી ખોલ ઉભરાય છે,

કંઠનાળમાં આવીને રૂંધાય છે.

આથમતો આવીને દીઠો;

આજ ઉગમતો યુગ જોઈ છું.

રણવંટોળા વચ્ચે તું જન્મ્યો.

પહાડો ને પર્વતધારો ઉપર,

નદી, નાળાં ને હિમપગથારે

ઘડાયાં ત્હારાં દેહ ને ભાગ્ય.

ત્હારા બાપૂની શરવૃષ્ટિ વચ્ચે

કન્દહારને કાંગરેથી લટકાવ્યો'તો ત્હને.

ખુદા તાઅલા ત્હારી ઢાલ છે સદા.

ઘણાં ઘણાં વિતકો વેઠ્યાં;

ત્હો ય દેહ્લી દીઠી'તી પાછી

ત્હારા વિતકવૈભવી શાહબાપૂએ.

એમનું કિતાબખાનું ને એમની બન્દગી;

તારાઓ ને નક્ષત્રોમાં રમતા

એમના આભઉડન્તા જ્યોતિષિઓ;

એમના અશ્વોનાં જનતજત,
એમના હારજીતના રણસંગ્રામઃ
એમાં જ જીવન સમેટયું એમણે—
ઝીંદગીનાં જોખમોનાં મોઝાંઓમાં.

ગુલબદન } : એમણે દીઠી'તી લવની ભૂલભૂલામણીઓ.
ખાનૂ બેગમ }
માહમ અંકા : ખુલ્લંદખજતી હતા એ બેહશતી.

હમીદા } : એમણે નથી રાખ્યાં કોઈનાં ઋણ.
ખાનૂ બેગમ }
જયપુર ને મહારાજપદ દીધું,

સિન્ધુનદના કાંઠા સૂધી
ઉમરકોટને સિન્ધ બક્ષ્યું.
લીસ્તીની મસક ઉપર ગંગા તર્યા
તો એ જીવનદાતા લીસ્તીને
બાદશાહી સિંહાસન મણ્યાવ્યું.
કાબૂલકન્દહારમાં બન્ધુત્વદ્રોહી બન્ધુઓને,
ઈરાનતૂરાનમાં આતિથ્યદ્રોહી યજમાનોને,
દ્રોહ પામી ઉદારતા ઓઢાડી,
અપમાન પામી માન દીધાં,
એ માણતો સદા દિલની બાદશાહીને.
એને છત્રછાયા હતી ખુદ તાઅલ્લાનીઃ
પ્રભુએ એક વિસાચો નહોતો
મહારા બેહસ્તવાસી બાદશાહને,
ગંગાને જમનાને કે જહોલમને કાંઠે,
મારવાડના કે સિન્ધુના મહારણમાં,

કાબૂલીસ્તાનની પર્વતકરાડોમાં
 કે ધરિનના ગુલઝારોમાં:
 વગડે ને વાડીએ એ હતો બાદશાહ.
 એ દિલદરિયાવના એ દિલદરિયાવ ફરઝન્દ !
 સમશેરથી પાણીપત જીત્યો તું,
 દિલદિલાવરીથી જીતજે આર્યાવર્તને.
 અલાખલા જીવ તહારા અંગ ને આત્માની.
 તહારું નામ સૌભાગ્યનો સિતારો.

(એક માતીસેર તોડી માતી એવારી બહાળે છે. બાદશાહી દાસીએ
 મેવાના થાળ લેઈને આવે છે.)

અકબરશાહ : અમ્મીજન ! હિન્દનો આ મેવો:

આરોગો ને થાક ઉતારો.

કૂઈમા ! નથી કાબૂલનાં અંગૂર કે જરહાલુ,
 કે નથી ફરઘાનાના તરબૂઝ.

ગુલબદન } : ફરઘાનાના તરબૂઝ તો જાણે
ખાન બેગમ } : શેરડીના રસનાં પાણી પીએ છે
 ને સાકરનાં ખેતરોમાં પાકે છે.
 ફરઘાનાથી તેડાવીશું માળીઓને,
 કાબૂલથી નહોતરીશું બાઘબાનોને.
 હિન્દનો રચીશું બાઘે ખેડશત.
 શીરાઝ ને હેરાત, ફરઘાના ને સમરકન્દ
 આવીને દેહલીમાં ફૂલો રોપશે.

હમીદા } : ભૂતનો ભાગ, પિશાચના કણ,
ખાન બેગમ } : શયતાનનું નૈવેદ્ય દિશાઓ ! લેજો.
 આરોગ, બાબાજન ! હિન્દનો મેવો.

તહને યે છે એક મજલનો થાક.

આરોગ, પછી આરોગિયે અમે.

(મેવાનો બૂતભાગ અકબરશાહને ન્યાછાવરી હમીદા બાનૂ દિશ દિશમાં ફેંકે છે.)

ભૂતોનો ભાગ ભૂતોને જાવ;

દેવભાગને આરોગશે મ્હારો બાબાબાન.

(હમીદા બાનૂ બેગમ બે લીલવા અંગૂર અકબરશાહના મુખમાં મૂકે છે, પાંચ દાણા પાથમાં વધાવે છે. પછી સહુ મેવા આરોગે છે.)

ગુલબદન } : ને અકબરશાહ તહમે પરણ્યા ?
બાનૂ બેગમ } એ વધાઈ તો આપતા નથી.

હમીદા } : અકબરશાહ પરણ્યા ભરતભૂમિને,
બાનૂ બેગમ } ને કુરુક્ષેત્રના રણસંગ્રામમાં.

ગુલબદન } : એ તો ચઘતાઈના સદ્ભાગ્યનાં લગ્ન.
બાનૂ બેગમ } પણ આ તો, લાલી સાહેબા !
હિન્દુ રાજકુમારી પધારી ઈસ્લામને મહેલે.

માહમ અંકા : હેં, અકબરશાહ !

સૂરજ ને ચન્દ્ર પરણ્યાં ?

ગુલબદન } : મ્હારો અકબરશાહ છે સૂરજ
બાનૂ બેગમ } ને આમેરકુમારી છે ચન્દ્રકલા.
અંકા ! કવિતા ને ઇતિહાસ ચોકખાં ઉચ્ચારો છો.

હમીદા } : (અકબરશાહનો વાંસો પંપાળતાં પંપાળતાં)
બાનૂ બેગમ } બાબાબાન ! વાત તો કહે.

હિન્દને મહેલે હિન્દુકુમારી તો હોય ને ?

અકબરશાહ : પાણીપતમાં પશુ લીધું હતું
 પહેલું લગ્ન હિન્દુકુમારી શુ કરવાનું.
 બિહારીમલ્લ છે શાહબાપૂના મહારાજા:
 વીર છે એવા વિશાળદ્રષ્ટા છે.
 હું જતો'તો અજમેરીની જિયારતે,
 કળવાહની પર્વતધારમાં,
 સિંહબાદશાહે હિન્દુપતને હરાવી હતી ત્યાં,
 વૃદ્ધત્વસોહામણા મળ્યા આમેરનાથ.
 મહારાં જોખનનાં જોમ એમને ગમ્યાં;
 એમનાં ડહાપણ મહારે પૂજ્ય છે.
 આમેરનાથ એટલે જાણે શંકરનો અવતાર.
 જિયારતેથી વળતાં મહેમાનીએ નહોતયો.
 પર્વતોમાં રાજ શિકાર ખેલતા.
 ને—

ગુલબદન } : ને પછી પદ્મણીની આંખડલીમાં
 બાનૂ બેગમ } કારમાંક પ્રેમાંજન અંજયાં.
 પ્રણયના શિકાર ખેલ્યો મહારો બાદશાહ.

હમીદા } : કલ્યાણ હો હિન્દુધર્મલામના એ યોગનાં.
 બાનૂ બેગમ }

ગુલબદન } : હિન્દુ ધર્મલામનાં બાદશાહી યોગને અવસરે
 બાનૂ બેગમ } જજિયા વેરો માફ કીધો,
 તીર્થવેરનો ત્યાગ કીધો.
 રાજમહેલમાં મન્દિરે મંડાયું.
 દેવી ને દેવ સંગાથે પંધરાવ્યાં
 મુગલાઈના રાજમહેલોમાં.

ને હાયજામાં અઢળક ધન ચામ્યોઃ
લક્ષ્મીજીની સંગાથે રાજલક્ષ્મી.

અકબરશાહ : હાયજામાં અડધું આમેર ઠાલ્યું.
કવિરત્ન મહેશદાસજીને આપ્યા.
ને દીધા મહારા સિંહાસનના સિંહરાજ
રાજા ભગવાન ને રાજા માન.
એક છે બાદશાહતની ઢાલ,
બીજા છે બાદશાહતની સમશેર.

હમીદા } : ભાગ્ય લોગવજે, બાબા !
બાનૂ બેગમ }

ગુલબદન } : ગાંધર્વગૌહર તાનસેનજીને પણ
બાનૂ બેગમ } રેવાથી નહોતરી લીધા ને ?

અકબરશાહ : ભૂતકાળ લણે છે એમ,
ઘડાતો ઈતિહાસે ભણુતાં હશે,
એવું નહોતો જાણુતો, કૂઈમા !
શાહબાપૂની તવારિખ લખી આપશે
સુન્દરીના સુકેમળ અક્ષરે ?
અઘતાઈનાં સંગીત માણ્યાંઃ
કુઈઅમ્માએ પારખવાં પડશેને
ભારતનાં ગીતસંગીતને હવે ?

(દાસી આવી બાદશાહને તરલીમ ભરે છે.)

દાસી : મહેશદાસજી કહાવે છે કે
બાનબાબાએ પાછાં વાળ્યાં છે
નિશાનડંકો ને બાદશાહી હાથી.

ગુલબદન } : શો ઇતિહાસ ઘડાય છે ? બાદશાહ ?
બાનૂ બેગમ }

અકબરશાહ : ખાનબાબાએ બળવો કીધો છે.

હમીદા } : બાદશાહત જીતનારે બળવો કીધો ?
બાનૂ બેગમ }

અકબરશાહ : સિંહબચ્ચાને પીંજરમાં પૂરે એમ

મહને પૂરી ઉપર તાળાં મારતા,

જંજીર બાંધતા, ચોકી ભરતા.

નદીએ નીર પાયાં,

એ નદીએ માઝા મૂકી.

રાજમાતાઓને ઇસ્તિકબાલે નીકળ્યો ત્યહારે

પીંજર છોડ્યાનાં ગાંઠેરનામાં મહેં પોકાર્યા.

પહેલેલો ઉભરો આવ્યો ખાનબાબાને

વૈરાગ્યનો : ફકીરી લીધી :

મક્કા શરીફની યાત્રાએ નીકળ્યા.

લોભિયાઓએ માર્ગ ભમાવ્યા.

કફની ઉતારી અખતર પહોંચ્યું,

લીલમધ્વજ અર્ધચન્દ્રને બદલે

બળવાનો ઝુંડો રોપ્યો.

મેઘે માઝા મૂકી છે, અમ્મી !

હમીદા } : (અન્તઃપુરમાં જતાં જતાં)
બાનૂ બેગમ } ખાનબાબાને ફૂલવતો મા; દાદાબન !

શાહબાપૂના સુખદુઃખના સંગાથી હતા,

જયપરાજયના જંગબહાદુર હતા.

ગાંડા મેહુલાને ઝીલાય એટલો ઝીલને,
 નવ ઝીલાય તો જતો કરને.
 બાદશાહતનો અતાલિક
 છે ઝમાનાનો બહેરામ.

(સુન્દરીવૃન્દ અન્તઃપુરે પધારે છે. થોડીક વારે વપ્રીયે સદ્તનત મુનીમખાન,
 સદ્ગુણ સદ્ર શેખ ગદાઈ, રાજ ભગવાનદાસ, રાજ માનસિંહ, મહેશદાસજી,
 અન્ય અમીરોનું દરબારમંડળ આવે છે.

તમનતાઘનો અવળો ધ્વજ ધારી શિયાહપોશાકી એક સામન્ત પાછળ
 ચાલતો હોય છે. નૌબતનાં કુંદુભિ ઉપરે કાળાં પટ પાયથી છે.
 દરબારમંડળ કુરનસ કરી ઉભે છે.)

વકીલ : શાહનાં સદ્ગુણ્ય તપે છે સદા.

કુરુક્ષેત્રયશસ્વી ખાનખાખાએ
 બળવાનો ઝુંડો સંકેલી લીધો છે.
 નશાનડંકો ને બાદશાહી હાથી—
 પાણીપતનો જયપંખાળો જયધ્વજ,
 પાણીપતનાં ઘોરનાદી જયદ્દમાં,
 પાણીપતનો જયહસ્તી હવાઃ
 પાછાં વાળ્યાં છે પાદશાહને.
 ને કહાવ્યું છે અતાલિકે સદ્તનતે
 કે જઈ છું મઝ્જામદીનાની જત્રાએ.

અકબરશાહ : વડિલ છે, દાનેશમન્દ છે,
 સદ્તનત સારીના વાલી છે.
 સહુનું શુભ આચરતા હશે એ.
 મહારી રાજસફરને પહેલે પગલે

બાદશાહતના જહાજનો ફૂવાસ્થાંલ પડયો !
 શિયાહપોશાકી અમીર : ઠહાંયું છે શેરોના એ શેરે કે
 જાઉં છું ખુદા તાઅલ્લાની આલમપનાહે,
 હઝરત પયઘમ્બર સાહેબના દરબારમાં.
 તમનતાઘ પાછો પાઠયો છે.
 કહ્યું છે દેહલીને દરબારે શોભે;
 અરબનાં રણમાં ન હોય
 પાણીપતનો એ બુલન્દશખાળો જયદવજ.
 ફલાય છે, ફૂવા ગુઝારે છે.

(બહાર-રાજમહેલના ચોકમાંથી આવજ ગાજે છે.)

આંચો છું સ્વયં એ હુવાગુઝારીને કાજ.

(સિંહનાદથી વનકુંજ ડોલે એમ વીરહાકલથી દેહલીનો રાજમહેલ
 ડોલો લે છે. શિયાહ સાથે ઓઢેલા, શરમિન્દગીની પાઘ ગળામાં લટકાવેલા,
 ખાનબાબા બહેરામખાન દરબારમાં પધારે છે. દરબારમંડળ રાજદ્વારે સન્મા-
 નાર્યે જાય છે. કમળપત્રે કમળપાંખડીઓ ઢાંકી હોય તેમ બન્ને હાથેળીઓથી
 બન્ને આંખો ઢાંકેલી છે. નયનોમાંથી અશ્રુનાં ઝરણાં ટપકે છે.)

અકબરશાહ સન્યુખ સંચરે છે, ખાનબાબાની ચરણવન્દના લે છે.)

ખાનબાબા : ખુદા ત્હારે કદ્યાણુ કરો,
 દુનિયાના માલિક અકબરશાહ !

અકબરશાહ : દુનિયા દેખાડશે ત્હારે ને ?
 વડિલ છો, વ્હાલેશ્વરી છો,
 ચઘતાઈની સમશેર છો, ખાનબાબા !
 બાદશાહની જમણી બાંહે શોભો.
 અશ્રુ સારશે બાદશાહીના દુશ્મનો.
 કાલે જમણી પાંખ હતા શાહબાપૂની,

આજે શિરછત્ર છે સિંહાસનના.
બાદશાહતનું વીરત્વ છે
આપની તેઘની વીજળી.
પધારો, સિંહાસનને સોહાવો.

(બાદશાહતના પ્રતાપ સમા અકબરશાહ ને ખાનખાખા સિંહાસન ભણી
નય છે, મોરકલાપ સમું દરબારમંડળ પાછળ પરવરે છે.)

ખાનખાખા : બાદશાહ સિંહાસને બિરાજે,
હું બાદશાહનાં ચરણોમાં ઝૂકીશ.

(ખાનખાખા અકબરશાહને સિંહાસને સ્થાપે છે, પોતે ભોયેબેસવા નય છે.
ત્હેમને અકબરશાહ બાંહશાખા સાહી જમણે ગડખે સિંહાસને બેસાડે છે.
અન્તઃપુરમાંથી એક દાસી આવી તરલીમ ભરે છે.)

દાસી : શાહમાતાએ આશિષ કહાવી છે,
ખાનખાખા કાજે ખિલઅત પાઠયો છે
સ્વયં શાહમાતાએ ભર્યોગૂંથેલો.
ફહાંચું છે, એ જંગબહાદુર હાથમાં
શાહબાપૂએ સોંપ્યો'તો બાલબાદશાહનો હાથ.
ઉછેર્યા છે એમ મ્હોરાવો.
દેહલીઆગ્રા આણી દીધાં એમ
સારો હિન્દુસ્તાન અપાવો.
હજી ઘણા છે જીતવાના જંગ.
બાદશાહને ફહાંચું છે અમ્મીનને
કે અપાટે ત્હો યે મેહુલો છે,
ઉછળે ત્હો યે સાગર છે.
વડિલ છે; સન્માનજો, ફૂલવજો મા.

અકબરશાહ : બાદશાહતની છત્રચન્દ્રિકા રાજમાતાને કહેજો
 વડિલની પાયવન્દના જ હોય.
 શાણુઓ ! શૂરાઓ ! યુગધડનારાઓ !
 ચઘતાઈનું સિંહાસન શોભતું
 આ ગજરાજની પીઠ ઉપર.
 એમને હાથે અમરફળ ચાખ્યાં;
 એમની શૂંઢે કળશ ઢાળાયા
 હિન્દની સલ્તનતના મુજ માથે.

(ખાનખાખા પ્રત્યે હાથ જોડી રહીને)

ખાનખાખા ! ફરમાવિયે; શું કીધે નહિ ફૂલાવ ?

ખાનખાખા : મહેને કલ્યાણ બક્ષવું હોય તો
 મક્કા શરીફની યાત્રાએ જવા ઘો.
 શાહમાતાને કહેજો, દાસી !
 શહેરમાં નહિ, શેર વનવગડે હોય.
 મહારી આંખ ભૂલી ઓળખતાં.
 આ ગરૂડને મહે બાઝ માન્યો.

અકબરશાહ : ખાનખાખા ! ચઘતાઈની હાકલ છો:
 સિંહવાસ્યાં વને ખિહામણાં.
 દેશમાં રહેશે તહો ચે દિગ્પાળ ડાલશે.
 દેહલીઆત્રા દિલથી ઉતર્યા હોય
 તો દિલ ચાહે તે બગીર દ્યો.
 કુરુક્ષેત્રમાં છાવણી માંડો,
 તારાગઢને શિખરે વિરાજે,
 કે ચિતોડ જીતી ચરણોમાં ધરે.

આઘે ઉભા થે હુંક થશો,
શિયાળામાં સિંહચર્મ થશો.

ખાનખાખા : હઝરત પયઘમ્બર સાહેબ ખોલાવે છે;
મહેને મક્કા શરીફ જવા ઘો.
એ એક છે વિસામો ઝીંઢગીનો.
દરબાર હતા, સંગ્રામ હતા,
બાદશાહો મિત્ર ને પુત્ર હતા.
પ્રારબ્ધનું એ પાનું નિરખી લીધું.
હવે પયઘમ્બર સાહેબની ઝિયારત.

(બાદશાહને ને રાજસભાને મળશે ભરતા ભરતા તાનસેનજી અંગહિન્ડોલમાં સંગીતહિન્ડોલ સોહવતા પધારે છે.)

તાનસેનજી : નયન-નયનમાં છે ચન્દ,
શાહ ! તહારી રાજસભામાં
નયન-નયનમાં છે ચન્દ.

(પદ્મ લેઈ લેઈ એ ગીતચરણ તાનસેનજી ગાય છે, ને રાજસભાને તરલીમ ભરે છે.)

અકબરશાહ : ગ્વાલિયરના શિષ્ય, રેવાના શણુગાર,
ખાનખાખા ! આ સંગીતરત્ન તાનસેનજી.
એવા હીરા હજાર વર્ષે એક પાકે.
સંસારને આરે છે, ખાનખાખા !
જીવનનો જ્યઘ્વજ સંકેલતાં સંકેલતાં
સુણી લેશો છેલ્લુંવેલ્લું જીવનનું સંગીત ?
તાનસેનજી ! સૂરજ છે સંગીતના આભના.
ખાનખાખા સંસારત્યાગને આરે છે.

છેડો આસ્માનની પારતું સંગીત.

સુણાવો એ સ્વર્ગના સૂર,

તાનસેનજી : આજા જેવી દેહલીપતની.

શાહ છે ત્યાં સ્વર્ગ છે સદા.

પાણીપતમાં ગાજે છે હજી પડઘા

ખાનખાખાની સમશેરના ને સાંગના.

(સર્જ થઇ, સાજને સર્જ કરી, આબમાં મીટ ભરી, તાનસેનજી સંગીત
છેડે છે.)

આજની રાત રહો, હો રઘુવીર !

સૂર્યની સંગાથે સંચરજો.

કાલે સૂર્યની સંગાથે સંચરજો,

કાલે સૂર્યની સંગાથે સંચરજો :

આજની રાત રહો, હો રઘુવીર !

નરનાથ ! અમારી એ આરત છે;

વીર ! ઝીન્દગી એક ઝિયારત છે :

ભલે; દુગથી જશો તહોયે ઉરમાં હશે :

કાલે સૂર્યની સંગાથે સંચરજો.

આજની રાત રહો, હો રઘુવીર !

સૂર્યની સંગાથે સંચરજો :

કાલે સૂર્યની સંગાથે સંચરજો.

ખાનખાખ : ઝિયારત, ઝિયારત; હાજીઓની હજ.

સંસાર સોહામણો છે સૌન્દર્યથી;

સંત્રામ સોહામણો છે શૌર્યથી;

પણ આયુષ્ય સોહામણું છે ખુદાઇથી.

અલખની અકેલી એહ યાત્રા !

(ખાનખાખા પાણીપતની વીરહાડલે ગાજી હશે છે. અકબરશાહ ખડા થઈ
જાય છે. શિર ઝૂકાવી સકલ રાજસભા ગામ્ભીરની સન્માનમુદ્રાથી હશે છે.)

રાય ને રંકની, સંસારી ને ફકીરોની,
જંગજેતાઓ ને પરાજીતોની
અલખની અકેલી એહ યાત્રા.

અકબરશાહ : મહેશદાસજી ! મીરખેહરને ફરમાન લેજો
મફ્કાદારની રાજનૌકા ખાનખાખાને સોંપે.
વીર સામન્તની સરદારીમાં
સેનાનીઓની ટુકડી લેજો.
ફહે છે હસ્તિનાપુરનાં રાજપાટ ત્યાગીને
પાંડવોએ કીધો હતો હિમાદ્રિવાસ.
ધતિહાસમાં નોંધજો, ઓ ધતિહાસનવેશે !
પાણીપતનો આ ખીજો મહાવિજેતા
જીવન સંકેલી જાત્રાએ સંચરે છે.
મુગલાઈના રૂસ્તમે બખ્તર ઉતાર્યા,
'ફકીરની કફની ઓઢી ઝિયારતની.
એક સૂબાવતની ઉપજ સોંપજો
પયઘમ્બરભૂમિમાં ખેરાત કરવાને કાજ.
દયો આ જીગરરંગી માણેકની જોડલી.
એક ત્હાં ધરજો પયઘમ્બરના પાયમાં.
ખીન્નું કાખાની દરગાહમાં ધરાવીને
લાવજો અંહી જગલક્ષ્મીમૂલું એ માણેક.
ખાદશાહો મુગટમાં માંડશે પછી
હઝરત પયઘમ્બર સાહેબના આશીર્વાદનું રત્ન.

અંગના અવયવરૂપ ઉભરાવો !
 છેલ્લો સીજદો કરી લ્યો ખાનખાખાને,
 યઘતાઈની બાદશાહતના સંસ્થાપકને.

(રાજસભા ઘૂંટણિયે પડી ખાનખાખાને તસ્લીમ ભરે છે; બાદશાહ ચરણોમાં પડી ચરણવન્દના લે છે. અકબરશાહને માથે આશીર્વાદના હાથ સ્થાપી ખાનખાખા ઉઠાડે છે, ને ભેટ છે.)

ખાનખાખા : આંખો મહોર્યોં છે, કુળજો !

કલ્યાણ થાવ સહુનું.

મહારો સંસાર પૂરો થયો,

તમારો સંસાર વીરસોહન્તો પાંગરો !

કલ્યાણ ! કલ્યાણ ! કલ્યાણ !

(‘ કલ્યાણ ! ’ ‘ કલ્યાણ ! ’ ‘ કલ્યાણ ! ’ ના આશીર્વાદ ભણતા ખાનખાખા મક્કા શરીફની ઝિયારતે સિધાવે છે. એક જતાં ખાલી થયેલા જેવી બાદશાહી રાજસભા પાછળ વન્દન વન્દી રહે છે.)

પ્રવેશ ૪ થો : મધ્યભારતની મહારાણીઓ

(નર્મદાની હજાર હાથ ઉંચી ભેખડ ઉપર માંડવગઢના રાજમહેલની છત્રી છે. ને ત્યાં ટહેલતી રૂપ-રૂપનો અવતાર રાણી રૂપમતી નીચે વહેતી નર્મદાનાં કાળાં જળ ને આઘે વિસ્તરતા વિન્ધ્યાટવીનાં વનને ને ગિરિમાળને નિરખતી, નરગીસની પાંખડીઓ પીંખતી, ને નર્મદાજીને વધાવતી ગીત ગાય છે.)

ફૂલડાં ! જળે—જળે રે

પ્યારા પ્રીતમનાં પગલાંમાં.

પ્રીતમ ઉરસમ ઉંચી ભેખડ ઉભી,

જગસન્ધ્યાની ધડીએ,

ભવભીષણુ અમ પ્રણયખીણુને

વધાવું ફૂલપાંદડીએ:

ફૂલડાં ! જળે—જળે વિ.

મહાવનમાં અમે વિહાર રમતાં,

ઝડીઓ ફૂલની ઝરતી;

ફૂલપાંખડીઓ કુમળી કરતી

કંઠણુ કાળની ધરતી:

ફૂલડાં ! જળે—જળે વિ.

રેવાકુંજે,

વિન્ધ્યનિકુંજે,

વનમાં, જનમાં, રણમાં,

જીવનજંગ જીતી હજો સદા મુજ

રસિયોજી

રસમણુમાં:

ફૂલડાં ! જાળે—જાળે રે

ધ્યારા પ્રીતમનાં પગલાંમાં:

ધ્યારા પ્રીતમનાં પગલાંમાં.

(કુદરતને અરખેથી નીચે પાથર્યો કુદરતનો ખાગ નિરખે છે. કાળની જીભ સમી કટાર લઇને રણવાસનો ખોળે આવે છે.)

ખોળે : સૌન્દર્યની કળીઓ શી સુન્દરીઓને
વધેરતો વધેરતો આંચો.

અપ્સરાઓની જાણે આ મહારાણી:

એને યે મહારે વધેરવાની ?

દુનિયામાં રૂપ શાને સરજાયું છે ?

સૌન્દર્યે શું અમર નથી સૃષ્ટિમાં ?

આસ્માનમાં લીલી હવાઇ ઉડે

તો જય સુલ્તાનનો સ્હમજવો,

ને લાલ ઉડે તો પરાજય:

એવું હતું મહેને ફરમાન.

લોહીના લીંટા સમો

લાલ પટો દોરાયો આકાશપાટે:

જાણે મુગલોએ આભને ચીર્યું.

પછી સૌન્દર્યની પાંખડીઓ પીંખી નાંખી.

આ ફૂલને ય શું છૂંદવાનું ?

ના રે જીવ ! કેટલાક ભવને કાજ ?

જીવતી હશે તો જગત અજવાળશે.

(કટાર ગ્યાન કરીને જાય છે. રાણી રૂપમતી અખંડ્યા શી જાગે છે.)

રૂપમતી : કોણ હતું એ ? જમનો ફૂલ હતો ?

(કાંઇક સ્વસ્થ થઇને)

નથી સહ્યો જતો બહાલમનો આ વિયોગ.
 પૂર્ણિમાની ચન્દની વરસતી'તી;
 સંગીતની રમઝટ યોલતી'તી;
 ત્યહાંથી તે ઉઠ્યા; તેઘ બાંધી;
 ને બખ્તર પહેરીને પરવર્યા.
 મહારે માટે મૂકી ગયા
 જગતનું રૂપ ને વિયોગની પૂર્ણિમા.
 શૂરને સંગ્રામ સોડે.

(મહેલમાં જાય છે.)

દાસી !

દાસી : આવીશુ.

રૂપમતી : બહાલમ વિચર્યે મહેલે અંબવાય.
 આજ ધૂપ કેમ નથી કીધો ?
 પેલો સિતાર લાવ, લક્ષ્મિતિથિની લેટનો,
 નર્મદાજીના જળમહેલની પરીનો:
 સ્વર્ગના રણુકા રણુકે છે તે.

(દાસી દીવડા પ્રગટાવે છે, ધૂપ કરે છે, સિતાર લાવી આપે છે.)

જા, ફૂલના શણુગાર છે તે લાવ.

સુલ્તાન જંગમાં સિધાવ્યા છે.

અમારી આ પહેલી વિરહઋતુમાં

મહારે લગ્નોત્સવ ઉજવવો છે.

દાસી : શેનો લગ્નોત્સવ ? મહારાણીજી !

રૂપમતી : સુલ્તાન બાઝ બહાદુર ને રાણી રૂપમતીના
 વીરત્વ ને સૌન્દર્યનો લગ્નોત્સવ.

નર્મદાની વનકુંજો ગાજતી,
 વિન્ધ્યાટવીની ગિરિકન્દરાઓ ગાજતી,
 એમ ગાજશે સદા અમ પ્રેમગીતોથી
 પ્રેમીઓનાં હૈયામાંની ગુફાઓ.
 હાથી ને હાથેણી જલવિહાર ખેલે
 એવાં ખેલતાં અમે રસવિહાર
 અખંડવહતી નર્મદાનાં પૂરંહેણમાં.
 જીવનમાં જગત ભરી લીધું.
 અને પછી આજની આ અમારી વિરહઝતુ !
 ગાઉ અમારી વિરહઝતુનું ગીત,

(પવનપાવડીએ ઉડતી હોય એવે ભાવે રાણી રૂપમતી ગીત ગાય છે.)

એક ઉડતી'તી આભમાં ન માતી કે પંખિણી પ્રેમવનની;
 એનાં નયણાંમાં ચન્દની સમાતી, કે પંખિણી પ્રેમવનની.
 એ તો બેઠી જમ આભલાંની પાંખે, કે પંખિણી પ્રેમવનની;
 એ તો જોતી જગ ચન્દ્રમાની આંખે, કે પંખિણી પ્રેમવનની.
 વનવનની વસન્તમાં રમતી'તી કે પંખિણી પ્રેમવનની;
 સારાં સૌન્દર્ય સૃષ્ટિનાં પીતી'તી કે પંખિણી પ્રેમવનની.
 જગત ઝીલતાં ગરડ એક મળિયો, કે પંખિણી પ્રેમવનની;
 જાણે મગનેથી તારલો ઉતરિયો, કે પંખિણી પ્રેમવનની.
 પ્રીત માણી પ્રીતમની સંગાથે કે પંખિણી પ્રેમવનની;
 પછી એકલી મૂકી એને નાથે કે પંખિણી પ્રેમવનની.
 આભે નાંખ્યો એણે આહનો ઉપરણો, કે પંખિણી પ્રેમવનની;
 આભ તે દિનથી છે વિરહવણો: કે પંખિણી પ્રેમવનની.

(હજારો ચરણો ગાતાં ગાતાં રાણી આમલાં શાં નૃત્યને હિન્ડોળે ચડે
 છે. સહસ્રા બહાર શ્રુતલડકો ગડગડે છે. બીજી દાસી દોડતી આરામગાહમાં
 આવે છે.)

દાસી : રાણીજી ! અવળાં ઉતરી હરણાં.

બોલતાં જીભ કપાઈ જાય છે,

બોલ હોઠ ઉપર સૂકાય છે.

નર્મદા ઓળંગી સુલ્તાન હાથીવનમાં સંચર્યા.

મૃત્યુના પડછાયા શો કોકલતાશ

મહેલદ્વાર ભરી ઉભો છે :

રણવાસમાં આવવા કહાવે છે.

કહે છે ‘ રૂપમતીનાં રૂપ માગું છું. ’

રૂપમતી : રૂપમતીનાં રૂપ માગે જગતરૂપવન્તો

કામકોડીલો બહાદુર ખાઝ :

નર્મદાનાં નન્દનવનનો રસરસિયો.

(ક્ષણિક ફરીથી વિચારીને)

પ-અ-ણ, અધીરાને ધીરજ દેજે.

કહેજે ‘ મધરાતની ચન્દ્રિકા જામ્યે આવજો. ’

કહેજે ‘ શણગાર સજીને નહોતરશે. ’

શણગારના થાળ લાવી મૂકીને દાસીઓ જાય છે.)

શી પૂર્ણિમા ખીલી છે સોહામણી ?

જગતસુન્દરી જાણે નૃત્યે ચહી !

ગજાંચાં અમે નર્મદાનાં મહાવનો

ગીતને ને નૃત્યને પડછન્દે.

માનધાતાનાં નગરખંડેરના પ્રાસાદો,

મહાકાળેશ્વરના મન્દિરગોખ,

નર્મદાના આરસઆરાઓના જળઝરૂખા :

સહુ સંભારે છે એ અમ રસરમણાઓને.

વિન્ધ્યાટવિ કે નર્મદાની કુંજ નથી
જેને અમે રંગમહેલ ન કીધો હોય.
મહારો અજીત સુદતાને હાર્યો.
રહમન્યું છું કે જીવનની રાત્રી પડી.

(એકાન્તગૃહમાં જઈ રૂક્ષશણુગાર ધરી આવે છે.)

તો હવે સૌન્દર્યનો રક્ષણહાર કેાણુ ?
સૌન્દર્ય શું યોગાનનો દડો છે
કે એક ખોળેથી ખીજે ખોળે ઉછળે ?
ઓ પુરુષ ! પુરુષાતન ન હોય,
વીરત્વનો વાંઝિયો હો,
તો સુન્દરીના સૌન્દર્યને ઝંખતો મા.

(ચાળીમાંથી એક પડીકા કહાડે છે.)

ગગનમાં ગરૂડ ઝોલાં ખાય
એમ મહારો ખાઝ આસ્માનમાં
ઉડતો-ને ઉડાવતો.

(ઝરની પડીકા ખાલે છે.)

ચન્દ્રમાંથી ચન્દની વરસી રહી છે
એવી નિર્ઝંરી જાવ મહારી રૂપચન્દ્રિકા.
સદ્દાની હવે વિસર્જન થાવ
રજની રાણીની આ જગતજયોત્સ્ના
ને દેહચન્દ્રની સુજ ચન્દ્રિકા.

(ઝરની પડીકા ખાધને છપ્પરપદ્મંગમાં જઈ પોઢે છે. મહેલમાં શમ-
શમાકાર જામે છે: જાણે સૂનકારની પાંખ પ્રસરી ! થોડીક વારે ખાદશાહનો
સેનાધિપતિ ખાન આધમખાન કોકલતાશ શીંછને પગડે આવે છે.)

આધમખાન : શયનખંડ તો જાણે કે કલામન્દિર !

ને સુન્દરી જાણે કે કલામૂર્તિ !

વિશ્વના ચિત્રકારે ચીતરી છે એને.

ખાઝ ! તું ચે માણતો'તો ને

જગતની અનુપમ સુન્દરતા.

કામદેવે રંગેલો છે ત્હારો શયનખંડ;

ને આ ધૂપ ને સુગન્ધથી,

આ સૌન્દર્યના શ્વાસોચ્છ્વાસથી

રોમે રોમ જાગે છે કામદેવ

સુન્દરીને ભેટવાને કાજ.

શી પોઠી છે અધપડિયાળી આંખડલીએ !

જાણે પરીઓની મહારાણી !

જાણે ચમેલીની શય્યામાં ગુલપૂતળી !

ચન્દનીના સરોવરમાં જેવો ચન્દ્રમા,

સૌન્દર્યને પારણે એવી સુન્દરીની છે જ્યોત.

(અન્ધારપછેડો ઓઢી પાછળ એક ચઘતાઈ સરદાર આવી ઉભે છે.)

લાવ જગાડું એ મૈમની પૂતળીને.

(નજદીક જઈ નિહાળે છે-ખંચાય છે.)

કૂવારામાંથી ધારાઓ ઉડે

એવા ઉડે છે રૂપના કૂવારા.

રસિકતાની જાણે વાદળી વરસે છે !

ન્હાઉ છું, ભીંજાઉ છું, દ્રવું છું

એ રસવાદળીનાં રૂપકૌરાંઓમાં.

ગુલરૂપસાર !—

(રાણી રૂપમતીને અડકવા જાય છે.)

સરદાર : સખૂર, શયતાન !

અકબરશાહીનો સિપેહસાહાર છે ?

કે જહન્નમનો કે પિશાચ ?

(સમશેર પર હાથ નાંખી ખલા ઉપર થઇ કોકલતાશ પાછળ નૂવે છે.)

આધેમખાન : મુગલાઈના સેનાપતિને શયતાન શબ્દે સંબોધનાર

મોતને નહોતરતો કોણુ છે એ ?

સર્પના મ્હોંમાં હાથ નાંખવો છે ?

સરદાર : (અન્ધારપછેડા કતારી નાંખીને)

ખુદાનો બન્દો, મુગલાઈનો રક્ષણહાર,

હું છું દેહલીનો બાદશાહ અકબરશાહ.

કોકલતાશ ! માળવા અતવાને પાઠવ્યા'તા ?

કે રમણીઓનાં રૂપ અતવાને ?

(કોકલતાશના પાય ધૂળે છે. તેમ ઉપરથી હાથ સરી પડે છે.)

કહે છે દેવદાનવ દૂધભાઈ હતા :

તેં સિદ્ધ કીધી એ લોકવાણુ.

અકબરશાહીને ટીકો કરવો છે કલંકનો ?

સો-સો વર્ષોનાં યશધોવણુથી

નહિ ધોવાય પછી એ યુગડાધ.

જા, નરાધમ ! જા;

માતા માહમ અંકાને આ મુખ દાખવીશ ?

(કોકલતાશ જવા માટે છે. વળી વિલોકીને)

ઉભો રહે જરા;

આરો નથી ત્હારી શયતાનિયતને.

આટઆટલા શોરજોરથી યે

સુન્દરી કેમ સળકી નહિ ?

દાસી !

(બાદશાહી બોલથી રાજમહેલ ગાળે છે, નીચે નર્મદાની ખીણ ગાળે છે. દાસી આવી નમન નમે છે.)

દાસી ! ત્હારાં રાણીજીને જગાડ જો !

(દાસી હાથપરપલંગ કને જાય છે, ચમકે છે, ચીસ પાડે છે, જાણે કે કોઈએ કઠાર મારી !)

દાસી : શુભરૂપસારને મુખડે લીલાં ઝેર છે.

મહારાણી તો મોતની નિદ્રામાં ઢળ્યાં.

અકબરશાહ : નિહાળ આ, આ શયતાન !

ત્હારી શયતાનિયતનો ભરેલો થાળ :

પ્રારથો નહિ ને ઢોળી નાંખ્યો.

સુન્દરીએ ઝેર ઘોળી પીધાં.

(અવળી સમશેરનો ફટકો કોકલતાશને મારે છે.)

મોતનો બદલો મોત લેત :

જા, જીવતદાન દઉં છું.

માતાને જઈ કહેજો ‘ મહને જીવાડયો. ’

જા, દૂધની નદીઓ વહે છે

ત્હારી ને મહારી વચ્ચે. જા.

ખીજું મોત તે ત્હાડું મોત સ્થમજીએ.

(કોકલતાશ જવા માંડે છે.)

પંચહજરીનો પટો ઉતારીને જા.

(પટો ઉતારી ચરણમાં ધરી જાય છે.)

દાસી : આપ દેવ છો કે દિલ્લહીશ્વર ?

નહિ તો શયતાન આમ આણુ માને ?

સુંદરીએ મૃત્યુ ઘોળી પીધું.
જગતમાં સુંદરી નથી બીજી:
જગત સુંદરીસૂતું થયું.
સુંદરીની મૃત્યુશય્યાના છે રક્ષણહાર.

(રાજમહેલના મુખદ્વારે શોકબકાર થાય છે. રૂધિરરંગેલી એક કટાર લઈ, લોહી છંટાયેલા કોકલતારાને પકડી, બે સેનાનીઓ આવે છે.)

અકબરશાહ : વળી એટલામાં જ ? આધમખાન !

એક સેનાની : વકીલે સલ્તનતને
આ કટારથી વીંધ્યા કોકલતાશે:
કુરાન પઢતા દીનદાનેશને માર્યા.

અકબરશાહ : બાદશાહીના વકીલને ?

બાદશાહના પડછાયામાં જ ?

(મુલ્કફતેહ સમશેર ખેંચે છે; ખેંચ્યા ભેગી જ ગયાન કરીને)

બાદશાહી સમશેર એને અડતાં અલડાય.
ધરતી ચે એને નહિ સંધરે;
કબ્રમાંથી ઉછાળી ફેંકી દેશે.
આદમી નથી એ;
આદમી રીતે નહિ વર્તું એની સાથે.
જાવ, સેનાનીઓ ! લઈ જાવ.
રાજમહેલની ઉંચામાં ઉંચી અટારીએથી
પૃથ્વી ઉપર પછાડો એ પથુને.

(સેનાનીઓ આધમખાનને લઈ જાય છે; અને જયપતાકા ફરકાવતો બાદશાહી સામન્ત પ્રવેશે છે.)

સામન્ત : બાદશાહ સલામત.

અકબરશાહ : શા છે સમાચાર ? સામન્તજી !

સામન્ત : બાદશાહની ખુલ્લ-દબખતી છે.
શુભના ને જયના છે સન્દેશ.
શાહી સેનાએ ગૌડ વન જીત્યું.

અકબરશાહ : એકહજારીનો પટો
એ બોલતું છે મૂલ.
જંગ કેવોક હતો ? સામન્તજી !
વીરોના વીરત્વને ભાવે એવો ને ?
દામમાં તો નથી લીધોને
ભોગીનો એ દેશ !

સામન્ત : સામન્તો વિચારતા'તા ત્હારે કે
સુન્દરી છે કે હાથિણી
ગૌડવનની મહાધનવા આ મહારાણી ?
વનદુર્ગોની દુર્ગાવતી હતી એ.
વિન્ધ્યાટવીનાં શિખરો શી ડાલતી
એના હાથીઓની હાલર.
કે આચાર્યના એને આશીર્વાદ હતા.
કાળાભમ્મર કાંઠાઓને અથડાઇને
સાગરની ભરતી પાછી વળે:
એમ બે વાર પાછા વાળ્યા
મુગલોના ચહાવ એની હસ્તિમાળાએ.
ધડીક તો અસોફાનહે થાક્યા'તા.
વરસતાં બાણોનો કોટ

એ રાણી દુર્ગાવતીનો રાજદુર્ગ.
 —ને જોખનવન્તો એનો જોધકુમાર !
 હાથીખચ્ચા સમો મુગલદળમાં ધૂર્યો.
 થૂંદ મારે કે પછાડે,
 ખડ્ગ વીંઝે કે કાપે.
 દન્તુથળ શી સોંસરી વીંધતી
 એની અગ્નિપંખાળી ખરછી.
 ગૌડવનના જોખનકુમારનો વીરદેહ
 વીસ ખાણે વિંધાયો ત્યહારે પડ્યો.

અકબરશાહ : સિંહણનાં સન્તાન સિંહ હોય.
 પરાજ્યમાં એ જય છે ત્યારે, જોધકુમાર !
 મૃત્યુભૂમિમાં એ અમર છે તું.
 પછી કેમ પડી ગૌડવનની સિંહણ ?

સામન્ત : કિરતી કરતાં મોજાં ઉછળે એમ
 એના ગજરાજ કરતું મુગલદળ ઉછળતું.
 મહારાણીએ માન્યું ઝલાઈ કે ઝીલાઈ.
 મહાવતની કટાર ઝૂંટવી,
 ને અગ્નિઝાળ શી હૈયામાં પડેલી.
 પછી મહેલોમાંથી ભડકા ભભૂક્યા.
 ગઢમાંડળની રત્નશણ્કુગારી રાજનગરી
 ભસ્મનું હાડપીંજર થઈને પડી.
 એની અનન્તશિખ અગ્નિજવાળાઓએ
 પડતાં પડતાં એ આસ્માનને અજવાળ્યાં.

અકબરશાહ : અમર યોગીન્દ્ર મહારાજ ગોપીચન્દનો
 ને પરીઓની મહારાણી અલકાવતીનો
 મહાવનઘેરો એ વનદેશઃ
 ગજરાજો ને નર્મદાજીનું વતન.
 ધન્ય છે, ઓ વીરરમણી ! હજાર-હજાર ધન્ય
 હોરા વનગાજન્તા ધનુષ્યટંકારને.

(સામન્ત જવા માંડે છે.)

હા રહેશે ? સામન્તજી !

શૂરનો એક ધર્મ સોપું.

સામન્ત : હુકમઃ તાપી તીરનું બરહાનપુર લીધું;
 ને બાજ બહાદુર ગયા મેવાડી કુંગરોમાં.

અકબરશાહ : મેવાડ મુગલાઈને છંછેડે છે.
 ચિતોડના શિશોદિયાઓ હતા
 સારંગપુરના સંગ્રામમાં;
 નરવરના સરહારને આશરો આપ્યો;
 ને સંઘરે છે માળવાના બાજને.
 અને એમ નહોતરે છે ઘેલોટીઓ
 મુગલાઈના ગરૂડરાજને.
 ભલે; અવધ આવ્યે આવીશ ત્યાં.
 દાસી !

(અગરચન્દન લઈ એકાન્તગૃહમાંથી દાસી આવે છે.)

દાસી : સુગન્ધી દ્રવ્યો લાવી છું,
 મહારાણીજીને શણગારૂં છું
 માનવીની છેલ્લી યાત્રાને ઠાજ.

અકબરશાહ : શર છે, સૌન્દર્યને સોહવળે, સામન્તશ્રી !

અંહીથી ખે મંજલ પશ્ચિમમાં

છે ક્ષિપ્રાના રાજઘાટ.

પરદુઃખલંબન વિક્રમાદિત્યની

અમર અક્ષરે અમરતા ઉચ્ચારે છે.

ત્હાં-ઉજ્જયિનીના રાજસરોવરને ખોળે

માંડળે આ મહારાણીની અમરશય્યા.

કાલીદાસની કવિતાના પડઘાઓમાં

એ રસરમણી ખુદાઈ નિદ્રા લેશે.

જૂવો, પશ્ચિમમાં લટકે છે

પેલો ચન્દનીઉપટયો ચન્દ્રમા:

અવન્તીમાંથી એવી આથમી ગઈ

રાણી રૂપમતીની રૂપકલા.

જગત એટલું સૌન્દર્યનિર્ધનિયું થયું.

સૌન્દર્ય શાને સરજે છે તું, સરજનહાર !

(બાદશાહ મૃત્યુખંડમાંથી સિધાવે છે. અગરચન્દન ને સુગન્ધી દ્રવ્યોથી રાણી. રૂપમતીના શબદેહને દાસીઓ શણગારતાં ને પરમયાત્રાએ લેઈ જતાં શોકગીત ગાય છે.)

દાસીઓ : હો શરમણ ! આવળે અમ ધેર;

કહો, જગ ઉતરવાં કઈ પેર ?

હો શરમણ ! આવળે અમ ધેર.

જગતને અન્ધારાંના ધેર;

તિમિરનાં વન વીંઝે ચોમેર;

એ કયમ તરવાં આતમમેર ?

હો શરમણ ! આવળે અમ ધેર.

રસ ને રૂપમાં વરસે ઝેર;
 પાપ ને પુણ્યની વઢતી સેર;
 એ કયમ ઓસરશે અન્ધેર ?
 હો શરમણુ ! આવળે અમ ઘેર.
 કહો, જગ ઉતરવાં કય પેર ?
 વહે કયમ પરમ પ્રકાશની લહેર ?
 હો શરમણુ ! આવળે અમ ઘેર.

પહેલી દાસી : માંડવગઢનાં જગતે આજ અન્ધારાં પડ્યાં.
 વૃથા આથમ્યો રૂપનો ચન્દ્રમા.
 રાણી રૂપમતી ને રાણી દુર્ગાવતી સમી
 રસરમણીને ને વીરરમણીને
 અકબરશાહનાં સદ્ભાગ્ય પામ્યાં હોત તો ?—

(નર્મદાનાં મહાવનમાંથી પડેલા બોલે છે ' પામ્યાં હોત તો '—)

પ્રવેશ ૫ મોઃ અજમેરીની ઝિયારતે

(અજમેરમાં આજ અજમેરીની દરગાહનો ખાસ બાદશાહી ઓરસ છે. ઝાડને પાંદડે પાંદડે ફિરણ અળકે એમ દરગાહને પત્થરે પત્થરે દીવા પ્રગટ્યા છે. તેજનાં ચક્ર, તેજના મહેરાબ, તેજનાં અર્ધચન્દ્ર રચાયાં છે. પાછળ તારાગઢના પહાડનો પડદો ઢળેલો હતો; ને એ ગેબરંગી પડદા ઉપર તેજનાં ચિત્રામણ ચીતર્યા હોય એવી દરગાહની દીપાવલિ અળહળતી.

દેહલીઆગ્રાનો બાદશાહ આજ પગે ચાલીને અજમેરીની ઝિયારતે પધારનાર છે એટલે આજનો ઓરસમહિમા મ્હેંટો હતો.

આઘેના નહિ, પણ આસપાસના લોકની લોકમેદની નમી છે, લોકે ઉત્સવવસ્ત્રો સળેલાં છે. જનતાનું પૂર અથાગ છે.

લાહોરની એક ગાનારી અજમેરીની વિનતિ ગાય છે.)

લાહોરી }
રામજણી }

બગીચો બેશ રચું દિલદેશ,
પધારો ફૂલફૂલડે, અમરેશ !

મહડીને આંબલાની ડાળ, મંજરી પ્રાણી પહેલી,
કરું છું કોકિલા ટહુકાર તુજ દીદારઘેલી:
દરસની આરઝૂ મુજ રાજ ! દર્શન દઇ છીપાવો;
પધારો પ્રેમપગલે, છું જનમજોગણ અકેલી.

વસન્તની બહલાવો કંઇ બહાર,
બરો અમ ગુલસૂના ગુલઝાર.

બગીચો બેશ રચું દિલદેશ,
પધારો ફૂલફૂલડે, અમરેશ !

લોક : માગ મૂકો, સૈયદશાહ પધારે છે.

(તરબીહ ફેરવતા ફેરવતા હઝરત પયઘમ્બર સાહેબના વંશના સૈયદશાહ ગાંભીર્યને પગલે આવીને કેટલાકની વન્દના ઝીલતા ઝીલતા દરગાહમાં દર્શને નય છે.

લખનોરની એક ગાનારી આગળ આવી, ખવાનને સીનદો ભરી અન્ન-મેરીની મઝલ ગાય છે.)

લખનોરી } : મહે પ્રભાતને જ પ્રકાશ ચીતર્યા પ્રેમ ઝીલતાં, નાથ !
રામજણી } : મહે સન્ધ્યાને આનન્દ ચીતર્યા પ્રેમ ઝીલતાં, નાથ !
તુજ પ્રેમ ઝીલતાં, નાથ !

પછી ફૂલ ચીતર્યા, પાન ચીતર્યા, ચીતર્યા કાયલમેર;
ને મેરના ચાંદલિયા ચીતર્યા,

પ્રેમ ઝીલતાં, નાથ !

મહે રનેહીનાં સામૈયાં ચીતર્યા પ્રેમ ઝીલતાં, નાથ !

મહે સુન્દરીનાં હૈયાં ચીતર્યા પ્રેમ ઝીલતાં, નાથ !

તુજ પ્રેમ ઝીલતાં, નાથ !

(મેરખીંચના ચમમેરો વીંચાય છે. ધૂપદાનમાંથી ધૂપનાં ન્હાનકડાં વાદળાં રમતાં અહ્દર ઉડે છે. પ્રાન્ત-પ્રાન્તની નવીનતાઓ અન્નમેરીને ન્યાછાવર ધરાય છે.

એવે લોકભરતીમાં ડોહાડોહ થાય છે: નજી સાગર ઉપર ચન્દ્રમા ઉગ્યો ! દરગાહ બહાર આવેથી ' બાદશાહ સલામત 'ની નેક્રી સંભળાય છે. અન્નમેરનો સૂણો દરગાહને દરવાઝે બાદશાહને ઇસ્તિકબાહ લેવાને નય છે.

દરબારીઓથી દેહીખમાન, શૂરવીરોથી સોહન્તો દેહલીનો બાદશાહ અકબરશાહ, ચન્દની વરસતા ચન્દ્રમા સમેા, દરગાહના ચોકમાં પધારે છે.

ચામેરથી અન્નવાળાં ઉતરી રહ્યાં છે ત્હેના તેજગલીયા ઉપર લોકમેદનીની દક્ષિણાઓની વચ્ચે બાદશાહ ખવાન અન્નમેરીને તણુ સીનદા ભરે છે.

કબ્રગાહમાંથી મુઝાવર આવીને એક એક એમ તણુ ફૂલે બાદશાહને વધાવે છે.)

મુઝાવર : ખ્વાબ રાઝી છે, રહીમ છે.
કહે છે પાય ચાલીને આબ્યા છો
એ રસ્તો આનન્દથી મઢાશે.

અકબરશાહ : આત્રા ને અજમેરની વચ્ચે ગાઉગાઉએ
આરામગાહ ને મીરમિનાર બન્ધાશે.
મધરાતનાં ચોઘડિયાં વગડાવળે,
ધુમ્મટે ધુમ્મટે દીપમાળ કરળે.
પખવાડિયે ને પખવાડિયે
બાદશાહી દીવડો આવશે આગ્રેથી
અજમેરીની વન્દનાને કાજ.

(કબ્રગાહની એક પ્રદક્ષિણા ફરીને બાદશાહ કબ્રગાહમાં દર્શને ભય
છે. લોકમેદની ખ્વાબ પીરની ગઝલો ગાય છે.

ચોડીક વારે બાદશાહ પાછા ચોકમાં પધારે છે, ને લોકસંઘની વચ્ચે
આવીને મલમલને સાદે ગાદીતકિયે વિરાળે છે.

મુઝાવર આવીને પીરની પ્રસાદીનો હાર ધરાવે છે.)

અકબરશાહ : એ છે શાહોનો શાહ.

હઝરત પયગમ્બર સાહેબનો
પડછાયો જીદયો છે એમભણે.

ખ્વાબ અજમેરીના પ્રસાદથી
અકબરશાહ તેજવન્તો છે.

ખાનઆઝમ ! હીરામોતીની ચાદર
ન્યોછાવર કરો બાદશાહોના બાદશાહને.

(હીરામોતીની ચાદર ખ્વાબ પીરને ઓઢાડવા ખાનઆઝમ કબ્રગા-
હમાં ભય છે.

દેહ્લીઆત્રાની ગાનારી બાદશાહને મુજરો કરી અજમેરીનું ગીત ગાય છે.)

દેહલીઆબાની
 રામજણી } : અમિ તારકે ઇલાહી !
 અહ નસ્વયે ઇબાદત !
 વરસી પ્રકાશ તહારા
 વરસાવ દિક્ષની શાદત.
 રંગે રૂપે રસીકું
 જગ પાપની ગુફા છે;
 અમ પાપની ગુફાઓ
 તુજ પુણ્યથી સફા છે.
 સરિતાસરોવરોમાં
 નીર મેહુલો ઉછાળે;
 ત્યમ જ્યોત તહારી ઉરના
 અન્ધારને ઉગળે.
 દેહલીના ભવ્ય તખ્તે
 દેહલીશ જેમ રાજે,
 અજમેરને ઉછંગે
 અજમેરી રાજ ગાજે.

(જાણે તારાગઠનું શિખર સ્વયં ચાલતું આવતું હોય એવા બુઝુર્ગોને માત્રરેફતને પગલે સીકીના સન્ત શેખ સલીમશાહ કબ્રગાહમાંથી પધારે છે. સૂર્યામાળા ફરે છે એવી એમની તરખીહ અખંડ ફરે છે. લોક જઇ જઇને એમના પગમાં પડે છે.

અકબરશાહ ગાદીએથી ઉઠીને શેખ સલીમને કુરનસ કરે છે, કરપાંદડી લઇ દૃઢપે ચાંપે છે, માથે ધરે છે. શેખને ગાદીએ પધરાવી, મોરખાંચના બે ચમ્મર વીંઝી, પગમાં બેસે છે.)

અકબરશાહ : દેહલીની બાદશાહી બાઝારીમાં
 ઇબાદતને તો પજવતું નથીને કોઈ ?

શેખ
સલીમ

૧ : અકબરશાહને આલમ ઓળખે છે
કે ઇબ્રાહિમના દુશ્મનો
શાહના કાતિલમાં કાતિલ દુશ્મનો છે.
અકબરશાહ ! તહારી બાદશાહતમાં
તસ્લીહ જેવી ઇબ્રાહિમ અખંડ છે.

અકબરશાહ : ઓલિયાના આવા દરબાર ભરાય
એ જ છે અમરચશસ્ત્રિની
મહારી બાદશાહતની જાહોજલાલી.
ઓલિયાની પ્રભા એ બાદશાહીનો પ્રકાશ.
સ્વર્ગસંગીતના આચાર્ય તાનસેનજી !
ઓલિયાના દરબારમાં એક ગીત સુણાવશો ?

તાનસેનજી : (ઠઠી તસ્લીમ ભરીને)

જહાંપનાહની જેવી ખાહેશ.
ઓલિયા છે ખુદાના બન્દા,
ને બાદશાહ છે ઓલિયાનો બન્દો.
ઓલિયા આલમપનાહ છે.

મુજરો માનજો, મહારાજ !
અમ ધર આવજો, મહારાજ !
તલપે દિલ ને જલપે જીવ,
એ નગર પધારજો, મહારાજ !
મુજરો માનજો, મહારાજ !

પ્રેમનગરના પુરાતન ઘાટે,
પ્રીતમપ્રિયની સનાતન વાટે,

રંક કુટીર અમ છે તે
સલૂણી સુહાવળે, મહારાજ !
મુજરો માનજો, મહારાજ !
અમ ધર આવજો, મહારાજ !

(તાનસેનજીના સંગીતથી અન્ધારી રાતના પડદાઓ ઉપર તારબિયા ચમકી ઉઠે છે, ને લોકમેદનીના અન્તરમાં થે એકએક દીવડો પ્રગટે છે.
બાદશાહ સંગીતસમાધિમાંથી જાગે છે.)

અકબરશાહ : તાનસેનજી ! પૃથ્વી સ્વર્ગયાત્રાએ સંચરે છે કહી ?
સ્વર્ગને પૃથ્વીમાં નથી ઉતાર્યા આ;
આ તો પૃથ્વીને સ્વર્ગમાં સંચારી.

તાનસેનજી : સૂર્યરાજ આકર્ષે તો
પૃથ્વી સૂર્યલોકમાં થે જાય.
બાદશાહ શહેનશાહતનો સૂર્ય છે:
પાડશે એવાં અજવાળાં પડશે.

અકબરશાહ : ખાનઆઝમ ! સદતનતના સ્થંભ !
એક અઠવાડિયું જમાડજો
અજમેરીના ગરીબોને ને ફકીરોને.

(બાદશાહ જવાને ઉઠે છે. રોખ સલીમ પુણ્યદંડ સમે આશીર્વાદનો હાથ ઉઘો કરી વરદાન વરસે છે. ફકીરોમાં સોનૈયા ને રૂપૈયા ઉછાળતા અકબરશાહ સિધાવે છે.)

પ્રવેશ ૬ ઠુંઃ ચિતોડગઢ

(મધરાતનો ચન્દનીચીતર્યો અન્ધારપછેડો ઓઢી વિશ્વ પડયું છેઃ અકબરશાહ એક ત્હારે જાગે છે. પૂર્વાકાશમાં અકબરનો જગત્ફીલડો ને પશ્ચિમાકાશમાં ચૈત્રી એકાદશીનો લટકતો ચન્દ્રમા એ અન્ધકારને અજવાળવા મથે છે. ઘેરાતો અન્ધકાર નિરખવાને ઉતરેલા પિતૃનયનો સમા તારલિયા આભમાં ઝબકે છે, ને આઘે અન્ધકારને વહી જતી જેવી ખનાસનાં જલમાં જઈને નહાય છે.

એ ઉજળા અન્ધકારમાં અકબરશાહનું રાજમંડળ જગતું ખેડું છે. સહસા એવે ગગનભેદી ધડાકો થાય છે, ધૂમાડાના ગિરિમંડળો ઉડી રહે છે, પત્થરના ફૂવારા ઉછળે છે, દિશદિશમાં ચિતોડગિરિના શિલાખંડ વરસે છે. એક સેનાનીનું શબ આવીને શાહને ચરણે પડે છે.)

અકબરશાહ : અન્તરિક્ષ ઉચ્ચર્યું કે
ચિતોડ પડશે.

**મીરખહેર }
કાસમખાન } :** શાહના નામે ધરતી ધૂળ.
સાગરમાંથી સૃષ્ટિ ઉછળી
ત્હારે ગાજ્યો'તો આવો ધડાકો.
પ્રારબ્ધની આ પહેલી સુરંગ.

અકબરશાહ : મીરખહેર તો પ્રારબ્ધ ઘડે છે
આ અકબરી યુગનાં.

બાહલગઢનો દુર્ગ બાંધ્યો
ને બાહશાહતાનાં સૌભાગ્ય ઘડ્યાં.
અંહી દુર્ભાગ્યને સુરંગો મારે છે.

ટોડરમદલ : પાતાળપન્થ શી શાખાતો રચી.
રાજનાં સો-સો ભોગ લે છે,
ને શખનાં ચણાય છે મંહી ચોરસાં.

અકબરશાહ : વેઠે તો નથી પકડતાને ?
માનવીને હૈયે હૈયે
અકબરશાહને માંડવાં છે સિંહાસન.
એ હૈયામાં ઝેર ન વાવશો.

મીરબહેર : વેઠની છે શાહાનશાહી દુહાઈ.
આ તો છે દુષ્પટ દામના ઉમંગ.

રાજા }
ભગવાનદાસ } : ચિતોડને કાંગરે કાંગરે છે
કાલ્પીના હજાર તીરંદાઝો;
ને નાગકૃષ્ણ સમા સણસણતાં
વરસે છે વિષડંબાળાં બાણ.

ખાનખાનાન : એવી હોય ક્ષત્રિયોની મહેમાની.
અજબ છે ચિતોડગઢનો આ ઘેરો,
પંડોળીથી ખૂસી સૂધીનો ચોજનભરનો.

અકબરશાહ : (ચિન્તનરૂપ્યા સમા નાભીઉંડા રખે)
યમરાજના મૂછઆંકડા શા પલીતા
ઘડી-ઘડીને અન્તરે, રાજ બહાદુર !
સળગાવશેને બન્ને સુરંગોના ?

ટોડરમદલ : બાદશાહી ફરમાન એ હતું.
એક સુરંગ તો ફૂટી,
ને ચોમેર ઉડ્યાં સેનાનીઓનાં શબ.

અકબરશાહ : બ્રહ્માના હથોડા વાગે
ને સેંકડો વર્ષ પડ્યાં રહે પર્વતખંડેર,
એવા હથોડા મારીશ ચિતોડગઢને.

(તસ્લીમ ભરી ટોડરમદલ જાય છે. શેખ ફૈઝીને લઇને ખાન અઝીઝ કાકા આવે છે.)

અઝીઝ કોકા : વસન્તની બહાર ખીલે છે,
પણ પાનખર પછી.
જહાંપનાહ ! આ પધાર્યું છે
અકબરશાહીનું વસન્તકૂલ-શેખ ફૈઝી:
ઝમાનાના શાયરે શાયરાન,

અકબરશાહ : શેખ ફૈઝી ! કવિતાનો કૂવારો ?
જમના તીરનો જગતપ્રદીપ ?
કૂલછોડ આમ કરમાયેલો કેમ ?

શેખ ફૈઝી : (સીજદા કરીને)

અહ્મદના આશીર્વાદ ઉતરો
જગતના મહાપુરુષો ઉપર.
મરુભોમ છે ને ચૈત્ર માસ છે;
ઉન્હાળામાં કરમાવાનાં જ હોયને ત્હાં ?
બાદશાહની બહારમાં પ્રકુલશે હવે.

અકબરશાહ : માઅરેફતના રત્નાકર શેખ મુબારકનાં
અવ્યાસ ને બંદગી તો નિર્વિઘ્ન છે ને ?

શેખ ફૈઝી : શેખજીએ હવા પાઠવી છે,
પ્રભાતે પંખીગાજન્તી વૃક્ષઘટા સમી
પાઠશાળા મુરીદોથી ગાજે છે.
ફહાબું છે, નિમાઝની ઘડીઓમાં દીઠી છે
બાદશાહી જયની દેવઆગાહીઓ.

અકબરશાહ : અહ્મદનો મહિમા ગાવ
કે નૂરીનાં નૂર વરસે આલમમાં,
ને સર્વસમન્વય સિદ્ધ થાય.
શેખજી ! ઇતિહાસ એટલે એક ભૂતકાળ ?

શેખ ફૈઝી : વર્તમાનને ઓળખતો નથી
એ ઇતિહાસને ઓળખતો નથી.
દાનિશમન્દોને તો, જહાંપનાહ !
ભૂતકાળ એટલે સંસારનાં મૂળ,
વર્તમાન એટલે થડ ને શાખાઓ,
લવિષ્ય એટલે કાળનાં મ્હોર ને ફળ.

અકબરશાહ : વર્તમાન એટલે ઘડાતો ઇતિહાસ.
એ વાંચો ને લખો, શેખજી !
આમેરરાજ લગવાનદાસજીને
લખાવું છું તહમારી મહેમાનદારી.

રાજા
લગવાનદાસ } : ‘ ગઢ તો ચિતોડગઢ,
ઔર સખ ગઢૈયા હે. ’
આલકોરેલા ચિતોડગઢને છે
સાત ગઢ ને આઠ દરવાજા.

શેખ ફેઝી : માટે જ છે આઠ ગણો મહિમા
ચિતોડગઢને જીતવાનો.

(ગેબના ધાવ શી સનસનતી એક ગોળી આવે છે, બાદશાહની પાછળ ઉભેલા સામન્ટને વીંધી પાડે છે.)

શેખ ફેઝી : બુલન્દ લાજ્ય છે બાદશાહનાં.

ગેબનાં છે ઢાલબખ્તર બાદશાહને.

અન્ધરામાં યે ખેરિયત વરસી ગઈ.

અકબરશાહ : મહારો વાઘ પડયો :

મહારો પડછાયો વીંધાયો.

(આકાશના અન્ધારવર્ણ તેજમાંથી રણગીતની ઝડીઓ વરસે છે.)

જય ક્ષત્રિયતીર્થ ચિતોડ !

જય એકલિંગ ! અમર અન્નેડ !

જય ક્ષત્રિયતીર્થ ચિતોડ !

(ચિતોડગઢના દરવાજા ઉઘડે છે. વાઘેશ્વરીઓ ને મહેશ્વરીઓ કૈલાસેથી ઉતરતી હોય એવો અશ્વારૂઢ સુન્દરીસંઘ, સોનેરી આભલાં શા કેસરિયા પાલવડે, કૃપાણુ ને બરછી ને ત્રિશૂળો ચમકાવતો, સંગ્રામપ્રભાસોહન્ટ, ઉતરે છે.)

ચિતોડનું રણગીત આઘેના આરવહ્લીઓમાં પડધા પાડે છે.)

જય ! જય ! જય ! શ્રીરધુવીર !

બાપા રાવળ રણધીર !

સૂરજગઢ પ્રગટયું પહરોડ :

જય ! ક્ષત્રિયતીર્થ ચિતોડ !

શૂરનાં હૈયાંની ઢાલ,

જ્યાં બાણકૃપાણુની ઝાળ;

બહુ અખતરિયાના છોડ :

જય ! ક્ષત્રિયતીર્થ ચિતોડ !

કેસરિયાં વીરનાં વાન !
જોહરનાં અગ્નિસ્નાન !
માથે મૃત્યુના મ્હોડઃ
જય ! ક્ષત્રિયતીર્થ ચિતોડ !

જય ! કુલદીપકનાં કર્મ !
જય ! શિશોદિયાના ધર્મ !
જય ! રણરમણના કોડઃ
જય ! ક્ષત્રિયતીર્થ ચિતોડ !

રાજા
ભગવાનદાસ } : સાવધાન, શાહ ! સાવધાન.
સિંહણો ઉતરી સંગ્રામમાં.
કપરા હોય સિંહથી સિંહણના શિકાર.

(ખરતા તારા સમે એક અગ્નિગોળો આવીને શાહાનશાહ સન્મુખ ફાટે છે. વીસ સેનાનીઓને એમાંનાં બાણ વાંધી પાડે છે.)

અકબરશાહ : (વજ્રશિખર શા અડોલ ને ધરા શા ગંભીર)
સિંહણ વકરે તે કારમી.
પાઠવો સિંહણ સ્હામે હાથીબચ્ચાને.
ખાનખાનાન ! ધૂમાવો તહમારી હરોળ.
ઘટોત્કચ્છ ધૂમ્યોતો મધરાતના અન્ધારમાં.
ખાનખાખાનો કુંવર સ્ત્રીઓથી ન હારે, હો !

(ખાનખાનાન તરલીમ ભરી સમરોરટેકે ફૂરી રણતુર વગાડે છે. ત્યાં
તો મેઘધારાના પૂર સમે ક્ષત્રિય વીરાંગનાઓનો હલ્લો ચિતોડી ટેકરીનાં મૂળ
સુધી આવે છે.)

ખાનખાનાન : કાપે તે વાઘેશ્વરીને કાપજોઃ
વીરાંગનાઓને કેદની છે શાહી દુહાઈ.

કેલવાની } રાજવળાં ! વાઘેશ્વરી શાં સોહાવ છોઃ
 રાજમાતા } પીયળ પાડેલાં ને કંકેળેલાં નયણાં;
 જાણે કાંગરા દેવી સ્વયં સંગ્રામે ચડયાં !
 ખાનનું માથું લેજો થાળમાં,
 કાંગરા દેવીને ધરાવીશું.
 હું જાઉં છું શાહની શોધમાં.
 કેલવાના પૂતની પટરાણી !
 ખેલો આજ રણસિંહાસનને પાટ.

રાણી : કાળનાં વેણુ છે, માણ ! કે
 રાજલોહી છંટાય તો ગઢ ન પડે.
 રાણીજી ગઢ છાંડી ગયા.
 તહો ચે ત્રિશૂળજીહ્વાઓ જવલન્ત છે.
 ખડ્ગવીજળીઓ ચમકે છે ત્હાં સૂધી
 ક્ષત્રિયસ્વતન્ત્રતાના મહામન્દિરનો
 તૂકું કે ઉમ્ખરો નહિ ઓળંગે.
 પ્રારબ્ધ સ્હામે ઝૂઝવાનાં છે આજ.

રાજમાતા : (ગઢ સમોવડી મુગલહરોળની પાર ગાજન્તા રણધોષે)
 ઓરો આવ,ઓ ચઘતાઈના સપૂત !
 ક્ષત્રિયતીર્થ જીતવા સોહેલા નથી.
 સેનાપતી તો મોખરે શોભે.
 સેનાનીઓની સજવટ પાછળ ઉભીને
 વીરમાતાનાં ધાવણુ ઢાખવો છે ?

રાણી : બાદશાહો ધાવતા નથી
 રાજમાતાઓનાં બાદશાહી ધાવણુ.

રાજપુત્રો રાજસિંહજીને ધાવે છે.

(ત્રણ બાણ આવી પશ્ચિમી સમી રાણીનું કાળજ વીધે છે.)

રાજમાતા : ચિતોડનાં કાંગરા દેવી જાણે પડ્યાં !

દેહમંડળેથી જાણે બાણ પ્રગટ્યાં.

સિધાવો, રાણીજી ! સ્વર્ગવાટે.

ઇકેતેર પૂર્વજને તાર્યા હશે.

આવું છું શોણિતનાં સ્નાન કરીને.

સમશેર ! ભવાનીને લોગ દે :

બાપા રાવળના સુરધનને રંગ દે.

આજની ઘડી છે આયુષ્યમૂલી.

(મુગલહરોળને છેલ્લાં રાજમાતા આગળ ધરે છે : એક સાંગ ઉડતી આવીને લલાટને ચીરે છે. રાજમાતા રણમાં પડે છે.)

સંત્રામગર્જના ઉપર શાહની ગર્જના ગાળે છે.)

અકબરશાહ : અભડાવશે મા; બ્રાહ્મણને હાથે

અગ્નિદાહ દેવા છે એ જોગણીઓને.

શખનાં પરમાણુઓ એમનાં ઉડશે

તહો એ જમદૂત જન્મશે એમાંથી.

રાજ ભગવાનદાસ } : ન્હાળ્યોને ક્ષત્રિયાણીઓનો જંગ ?

અકબરશાહ : ચિતોડની કાલિકાઓ હતી એ;

રાજસ્થાનની વિધાત્રીઓ હતી એ.

ભદ્રકાળીરૂપે પૂજશે પૃથ્વીપડમાં.

(ચિતોડઝાઢની તટેલી ગઢબહારીમાં તરવારોનાં તોરણ કરી રાજપૂતસંઘ ઉભો છે : એ બહારી ભણી મુગલદળ ઉભરાય છે. મોખરે ઇસ્લામનું લીલું નિશાન ધારી સમશેરપટા ખેલતા બહારાના સૈયદો કાટપગથારે પગ માંડે)

છે. એવે ઓચિન્તાનો જાણે પર્વત ફાટયો, જાણે ધરતીએ મુખ ઉઘાડ્યું, જાણે કાળકુંડલી ગાન્યાં, એવો ભીખકાટકો થાય છે. ચિતોડગઢની શિલાઓ ખનાસ ઓળંગી ઉડી રહે છે. શૂરવીરોનાં શબ ચિતોડને ઉલ્લંઘી પડે છે. સો-સો ગાઉ ફરતો એ મહાઘોષ ગાળે છે; જાણે રાજસ્થાનને જગાડતી આકાશવાણી ધણુધણી. વટોળમાં ગોથાં ખાતા પંખીગણ શી મુગલો ને રાજપૂતોની શબશિલાઓ અન્તરિક્ષમાં ગોઠમડાં ખાતી ઉડે છે.)

અકુબરશાહ : આરાવલ્લીની ગુફાઓ ધણુધણી.
બાદશાહી બન્ધૂક લાવો-સંગ્રામ.
આટઆટલા જંગ ભેયા,
આ રણગર્જના નથી સાંભળી.
પડતા ચિતોડનો એ છેલ્લો પોકાર.

શેખ ફૈઝી : હિમાલયમાં જવાળામુખી ફાટયો'તો
ત્યહારે જગત ગાજ્યું'તું આવુંક.

રાજ ભગવાનદાસ } : ચિતોડગઢની શિખરશિખાએ પણ
આજ હિમાલયના દાવાનળ સળગશે,
શિશોદિયાનો સૂરજ અમથો નહિ અથમે.
ચિતોડના કાંગરા પડશે ત્યહારે
ગામડાંમાં ગાયો ભડકશે,
રાજસ્થાનની ધરણી ધણુધણશે.
લોકસંઘ સૈકાઓ સૂધી સંભારશે
ચિતોડના સિંહાસનને ડોલાવન્તી
આ વિરાટમુખી જગતઘોષણા.

(આથમતા ચન્દ્રમાનાં છેલ્લાં કિરણો વરસતાં હોય છે. ચિતોડગઢમાં પડેલી બખોલો પૂરવાને રાજપૂત સુભટો ધૂમાધૂમ કરે છે. એક બખ્તરિયો

સામન્ત, વળ્લુધડયા રણદેવ શો, કાંગરે જોએ છે, આજ્ઞાઓ આપે છે; ઘોડીલા
જોવો રેવન્તી ચાલે થનગને છે. તારાતેજ સમું એના બખ્તરનું હૈયાપટ
અબકારા મારે છે.)

અકબરશાહ : લાખોટા ખહારીએ થઈ રહુડવા માંડીને
સંગ્રામસુભટ ટોડરમલ્લની પાંખ ?

રાજા ભગવાનદાસ : જાણે ઝીલ્લરો સાકર ઢગલે રહ્યી.

અકબરશાહ : કહાવો કે ખહરોડિયે સૂરજપોળે મળે.
ફતેહજંગ હાથી ચે મંગાવજો.
સૂરજકિરણની કળીઓ ફૂટતાં
અકબરશાહ પ્રવેશશે ચિતોડગઢમાં.
કુચનો પડો વજડાવો, આમેરરાજ !

(રાજા ભગવાનદાસ રણુઆજ્ઞાઓ આપવા નય છે. જાણે સંગ્રામધ્વજ
આદ્યો !

ભૂતાવળના ભડકા સમી મશાલો ગઢકાંગરે જ્યોત જગાવે છે. ઉડતી
હુવાઇ શો મંહી બખ્તરિયો સામન્ત અબકે છે. 'સંગ્રામ' બન્ધૂક લઇ
અકબરશાહ નેમ માંડે છે, ગોળી છાંડે છે. મૃત્યુડાંખ સમી ગોળી નમતી
રાતનાં અન્તરિક્ષ વાંધીને ગઢમાં પ્રવેશે છે.

એકાદશીનો ચન્દ્રમા આથમી નય છે, અન્તરિક્ષ અન્ધકારવાર્ણી ધાય છે,
ગઢ પણ રાજપૂતપૂનો થાય છે. જ્યાં વીરકોલાહલ ગાજતો ત્યાં પાછલી
રાતનો શમશમાકાર રહે છે. અકબરશાહ આશ્ચર્યઆપે અન્ધારી રાખદશૂન્ય
રજનીને નિરખી રહે છે.)

ખાનખાનાન : (પ્રવેશીને) ખાન હુસેન કુલીએ આરાવઢી જીત્યા.
ધાવ પન્નાનો પુત્રયજ્ઞ વૃથા થયો.
ગિરવાના હૈયામાં ઉદયસાગર,

ને ઉદયસાગરની પાળે નવચોકી
રાણાજીએ જઈને વસાવ્યાં.
શાહી ગદાએ આલ ફેડયે.

અકબરશાહ : ઝીંદગીમાં બે ચિતોડ જીતવાના નથી.

મહારાણાજીને જીતવા
એ જ છે જીવનનો જય.
અજબ છે રાજપુત્રોનો રણરંગ.
પાણીપતનાં પૂર તરી-ઉતરી
ચિતોડકાંગરે જયધ્વજ રોપે
એ જ ભારતનો ચક્રવર્તી.
-પણ આમેરનાથને નહોતરો જો !
જૂવો, પેલી જવાળાની કાંગરી શેની ઝબકી ?

(ખાનખાનાન જઈને રાજા ભગવાનદાસને તેડી લાવે છે.)

રાજા
ભગવાનદાસ } : સેના સજ્જ છે હુલાને કાજ.

અકબરશાહ : તઅજ્જબ છું, આમેરરાજ !

રાજપૂતોની રણરમણાથી.
ઘડી પહેલાં કોલાહલ ગાજતો,
સૂના-સૂના છે ગઢના એ ગોખ
ને ખૂરજના એ વીરઝરખાઓઃ
ગરૂડસૂની ગરૂડગુફાઓ સમોવડા.
આવાઝની સિત્કારી યે સળકતી નથી.
જાણે ખાલી એક આલ ઉભો !

રાજા } : બાદશાહ સલામત ! સાવધાન.
ભગવાનદાસ

સ્હવાર આજ યમનું ઉગશે,
મૃત્યુનો ડંકો ગડગડશે.
અત્યહાર સૂધી જંગ નહોતો, રમત હતી;
જંગ હવે જામશે.

(આકાશને આંગળે અન્ધકારને આરે ભડકા ભભૂકે છે.)

પેખો પેલી ભડકાઓની શિખરકાંગરી;
ચિતાની એ જીહ્વાઓ છે.
રાજમહેલ અગ્નિઆલલામાં ઘેરાણો.
વિરાટનાં અગ્નિમુખ ઉઘડ્યાં,
ને હોમાય છે મંહી
ચિતોડની મહાલક્ષ્મીઓ.
એ છે જૈહરની જવાળાઓ.
અન્ધારી રાતમાંથી ખરોડ ફાટે
એવો છે એ રાજપૂતાઈનો અરુણોદય.
ક્ષત્રિયોએ આયુષ્યચક્ર આઢ્યો,
ને ક્ષત્રાણીઓ હોમાય છે એ અગ્નિકુંડમાં.
ક્ષત્રિયોએ સર્વસ્વ સળગાવ્યું:
ખેડો હવે પ્રલયનો પહોર.
હવે સંહારચોઘડિયું ગડગડશે
ને દુનિયા મૃત્યુરેલમાં ડૂબશે.
મુગલાઈનાં મહાવન દગાડતી આવશે
રાજપૂતોના દાવાનળની ઝાળ.
શાહનશાહ ! સાવધાન.

(ગંડસ્થળે વજ્રઢાલો જૂઢાવન્તો, કાને કટારકુંડળ શોભન્તો, દન્તુશ્લઘમાંથી સમશેરો ઘટકાવન્તો, કવચમઢેલો બાદશાહી ગજરાજ આવે છે.)

અકબરશાહ : ક્ષત્રિયાણીઓનાં એ ચિતારનાનને દર્શને
અકબરશાહ પરવરશે ચિતોડગઢમાં.

રાજા ભગવાનદાસ : સિંહણની ગુફામાં સંચરવાનું ન હોય.

અકબરશાહ : સિંહો સિંહ ગુફામાં ખેલે.
વીરોને નહોતરૂં છે સંગાથે રહડવાનું.
સંગ્રામકુચનાં દઢામાં ગગડાવો.
અકબરશાહનો ફતેહજંગ ગજરાજ
પહેલો પ્રવેશશે ચિતોડગઢમાં.

શેખ ફૈઝી : સૂરજનો સપ્તમુખો ને ઈન્દ્રનો ઐરાવત,
એવો અકબરશાહનો ફતેહજંગ.
સૂરજવંશીને રાજદુર્ગે એ જ શોભે.

રાજા ભગવાનદાસ : સળગતા વનમાં જવાનું છે
શિશોદિયાઓની મહેમાનીએ.
સામન્તો છીએ અમે—

અકબરશાહ : રાણાજીની પાટનગરીને સન્માનવા
સ્વયં બાદશાહ સોહાય.

શેખ ફૈઝી : સૂરજ રહવારે પહેલેલો ઉગે
ને કિરણદળ પાછળ પરવરે.
શિશોદિયાને સૂરજમહેલે પણ
પહેલેલો ઉગશે શાહનશાહનો સૂરજ:

સંગાથે સંગાથે સંચરશે
સામન્તરાજેનું કિરણુદળ.

(મહાસંભ્રામના ફાંફુલી ગટગટે છે શાહાનશાહ ગજરાજે મહો છે. અહમદગળવીંટયા સૂરજ સરખરા બાદશાહ સૂરજપોળે સંચરે છે. ચિતોડ-ગઢમાંની જાહરની જવાળાઓ આભર્વાધતી હો છે, બાદશાહનો રણમાર્ગ અજવાળે છે.

અગ્નિનિર્જરતા ભંભેટ સમી તેજસ્વી સાંગ અકબરશાહના મહાવતને વીંધી પાડે છે. દૂમતું બદલાય એમ ક્ષણિકમાં બીજો મહાવત ગજરાજે આવી બેસે છે. એક યૌવનરંગીણ કવચધારી ઘોડેસ્વાર કિરણુનળ સમું ખડ્ગ વીંચતો વીજળીઝબકારે આવે છે.)

ઘોડેસ્વાર : બાદશાહી માર્ગમાં કંઈ છે શિલા ?

રાજપૂતી

સામન્ત

} : ક્ષત્રિયતીર્થનો પુરોહિત

હું છું સહિદાસ સલૂંબરો.

ચિતોડગઢની શિલાઓ છે સજીવન;

ને પ્રત્યેક શિશોદ્વિયો છે વજ્રશિલા.

મહારી સાંગ અફળ ગઈ આજ.

કાંગરા દેવીએ ગઢસિંહાસન છાંડ્યાં છે.

ઘોડેસ્વાર

સામન્ત

} : હું છું ખાનખાખાનો કુમાર ખાનખાનાન,

દેહલીની બાદશાહતની સમશેર:

ચિતોડની શિલાઓને યે વધેરીશ.

(દસ મુગલોને શનારનો સહિદાસ ધૂમે છે. પણ અન્તે સહિદાસનાં ઢાલકવચ ફોડીને ખાનખાનાનની સમશેર એ વજ્રશરીરીને વધેરે છે. શોણિત-દૂવારાથી સૂરજપોળને વધાવતા સહિદાસ સ્વર્ગવાટે સંચરે છે.

એ જ ક્ષણે સૂરજદેવનાં પહેલાં કિરણો વરસે છે. એ સૂર્યકિરણોમાં નહાતા બાદશાહ ચિતોડગઢની સૂરજપોળમાં પ્રવેશે છે.

ભરતીભોજનં સમું મુગળદળ ચિતોડગઢમાં ધસે છે. કોટ ને કાંગરા, કોઠા ને શિખરો ચોધસનાં છે. શેરીઓ ને ચોક વેરાન-ગિયાબાન જેવાં છે. ઘોર ગુફા સમા ચિતોડગઢ શમશામાદાર છે.

ઝૂઘન્તો ઝૂઘન્તો, દષ્ટિપૂર્તં ન્યસેત્ પાદમ્ ને પગડે ચાલતો શાહાનશાહનો હાથી ગોવિન્દશ્યામના મન્દિરચોકમાં આવે છે.)

અકબરશાહ : ચિતોડનાં ભોંયરાં ચે ભાગ્યશાળી
કે શિશોદિયાથી સોહાય છે આજ !

રાજા } ભગવાનદાસ : ધીરા, ઓ અધીરા બાદશાહ !

હસવાનું ચોધડિયું નથી આ.

પગલાંના પડછન્દવા પડે છે

એવા બોલના ઉત્તર મળશે;

ધાના પ્રત્યાધાત વરસશે.

ટોડરમલ્લ : દેશદારનો નહિ, દુર્ગદારનો નહિ,

ધરઆંગણનો આ છે ઘોર સંગ્રામ.

પૃથ્વીપડમાં નથી આ સિંહોની સજોડ.

(શંખનાદ સમું રણગીત ઓચિન્તાનું ગાજે છે.)

કેસરવાધો શૂર ! મજ, કેસરિયો શિર પાધ.

ઉઠ, ચિતોડના કેસરી ! મ્હડયો મુમત્તનો વાધ.

કોડ કોડ કિરણે ઉગ્યો સૂર પૂરવા ઉરકોડ;

કેસરરંજે ધૂમવા ધર ચિતોડ ! રણમ્હોડ.

જય, જય, ચિતોડ ! રણમ્હોડ ધર્યો;

જય ! કેસરછોળ સદવાર છલે;

જય, સૂર્યવશઅવતંસ ! પ્રસંથું શું !

સુરજન જશના કળશ ઢળે.

ધમધોર શૌર કરી ધન ગરજે,

ધટધટ શૂરવીરના મયૂર ટમે;

ધણુ ધણુ ધણુ ધણુ ધ્રુણુ ધરણી,
જય ! કેસરચીર રણધીર રમે,
જય ! કેસરચીર રણધીર રમે.

(ચમદેવની નૌખત ગડગડે એવો એવો ગોવિન્દશ્યામનો ડંકો ગાળે છે. ગગન ભરી ચોમેરથી શાખનાદ વોરે છે. ' જય એકલીંગ ' ની સિંહગર્જના ધડકે છે. ગોખમાંથી હજીખાઓમાંથી અગાસીઓમાંથી ગોળી ને ખાણુ વરસે છે. રાફડામાંથી નીકળી નાગમંડળ ઘેરી વળે એમ બાઝશાહી હસ્તીને શૂરમંડળ ઘેરી વળે છે. સૂરજગંધી વાદ્યા સળેલા સૂરજવંશીઓ, ગુફાગુફા સમા ગૃહ-દ્વારમાંથી કેસરિયા રાજવીરો કેસરીછલંગે કૂદી પડે છે. વનને વેડતા હોય એમ બે હાથે સમશેર વીંઝતા મુગલવનને વેડે છે. તરકાનાં પૂરની પેઠમ દિશદિશ-માંથી ક્ષત્રિયતરકાનાં પૂર ધસતાં આવે છે. સિંહોનાં છોગલાં ઉછળે એવાં યોધરાળેનાં પાધનાં છોગલાં ઉછળે છે. ચિતોડગઢનો આજ છેલ્લો રણસંગ્રામ છે. સૂર્યકિરણોને રથે ચઢીને બાપા રાવળ એ નિરખવાને ગોવિન્દશ્યામને મન્દિરશિખરે આવી વિરાજ્યા બાસે છે. ગોવિન્દશ્યામના દેવચોકમાં ઘોર સંહાર જામે છે.)

‘ હર હર હર ’ કરી થથરાવ્યું ભૂતલ,
હલીમતી મિરગઢની અચળ ઘટા;
સર સર સર સરતા સમીર સમી
શૂરજનની ઉછળે અજબ છટા;
ધરી અમિરંગ કપરે પ્રસંગ
વીર અંગઅંગ રણરંગ ઝમે:
ફર ફરર ફરર ફર ધવજ ફરકે:
જય ! કેસરચીર રણધીર રમે,
જય ! કેસરચીર રણધીર રમે.

અકબરશાહ : આજે છે યોધરાળેનો ઉત્સવ.
આમૂહરિયા ને સિરહરિયાને તીરે
મહારણના વંટોળ ધૂમે છે;

એવા ધૂમો ચિતોડના ચોકમાં.
 શિશોદિયાની શોણિતસરિતામાં
 ચઘતાઈનો ઝુંડો ઝળકેાળો.
 મુગલાઈના તમનતાઈને વીરત્વ પાવઃ
 દુર્ગે દુર્ગે નહિ સાંપડે
 આવાં વીરશોણિત.

(કેસરિયે વાધે એક જોખનરંગીલો જીવાન સન્મુખ આવે છે.)

જોખનરંગીલો }
 જીવાન } : આજે છે પુરુષાતનનો જગન.

પરમે હતી રામન્યન્ટી,
 ને આજે છે રામએકાદેશી.
 રામવંશજો ! રામરમણ ખેલજો.

(અભિમન્યુના અવતાર સંરખડો એ ક્ષત્રિયજીવાનડો, યૌવનની અલખેલી ડાળે ઝાલાં ખાતો, એક ઝટકે એક ગજરાજનો શૂંઢરથામ મળદંતના મૂળમાંથી કાપી બાદશાહી હાથી સન્મુખ આવે છે. શાહાનશાહી માતંગરાજ અંતરિક્ષે શૂંઢ ઉછાળે છે, બાણે યોધરાજને સલામ ભરતો હોય ને ! પછી ચમદેવની ચાખૂક સરખડી શૂંઢવેલ યોધરાજને ઝપાટે છે, પછાડે છે. યોધરાજ ઉઠીને અંબાડી ઉપર મૃત્યુડંખાળો ભાલો ફેંકે છે, અકબરશાહ એને ઝીલી લે છે.)

મૃત્યુવૃક્ષ સમો ગજરાજ બીજો શૂંઢસપાટો ઝાડે છે, યોધરાજને પાડે છે, શૂંઢગુચ્છમાં પરોવી ઉપાડી વીંઝી વળી પછાડે છે, પાયે ચાંપી ગ્રાણુ હરે છે. પુનરપિ શૂંઢવેલમાં ઉછાળી શાહાનશાહને અને જવાળામુખી સમા સળગતા ચિતોડને એ યોધદેવના વીરશબનાં દર્શન કરાવે છે.)

શિશોદિયાઓમાં હાહાકાર વર્તે છે કે ‘ પૂત પડ્યો ’ ‘ કેલવાનો સપૂત પડ્યો. ’

ભડભડતા રાજમહેલના અંગારા મન્દિરશિખરે વરસે છે, ગોવિન્દરથામની કવળ ફાટી પડે છે.)

કાળજમનાનાં કાળાં નીરપૂરની પેઠમ ધીરે ધીરે પણ વણથંભી જમના-તીરની મુગલસેના આગળ ધપે છે.)

કંઈ નમન ગગનગણને નમીને,
 બહુ યજનપૂજન સુરધન શું કર્યા;
 કંઈ રમણભમણ કરી અરિગણમાં
 વીર ધૂમણ ધૂમે ધમસાણ ભર્યા;
 હુલહુલ હુલસે હિય હિય વીરનાં,
 કંઈ કાયર નર ભયનમન નમે:
 અહ ! સુરજન પરમ સમર નિરખે,
 જય ! કેસરચીર રણધીર રમે,
 જય ! કેસરચીર રણધીર રમે.

ઝાલોરના
 સોનગરા રાવ } ચિતોડનો છે આ છેલ્લો સંગ્રામ.
 ગોવિન્દશ્યામનો ધ્વજ ફાટી પડ્યો.
 ચિતોડનો આત્મા ઉડી ગયો:
 હવે તો રહ્યાં છે શબનાં ખંડેર.
 ગોવિન્દશ્યામનાં ચરણોમાં પૂત પડ્યો.
 છેલ્લો જવાળામુખી સળગાવો.
 ઝખકાવો સમશેરોની વીજળીઓ;
 ને અબ્બુને ખાંડવવનને બાળ્યાં'તાં
 એવાં બાળો મુગલોનાં મહાવનને.

(અગ્નિસ્નાનમાં નહાતો નહાતો ચિતોડગઢનો સૂરજમહેલ, કાળની
 ઝાળને ઝીલતો ઝીલતો, ડરમાંથી અગ્નિજવાળાઓ ઉછાળે છે, ને બાણે અદૃહાસ્યે
 હસે છે. તહેને વીરદ્રારે યમસંહાર મંડાય છે. સળગતા વૃક્ષરાજની અંગાર-
 શાખાઓ વરસે એમ ગોખ ને ઝરખા, છળં ને માળિયામાંથી કેસરવર્ણી
 વીર, અગ્નિની છાટો સરખડા, કૂદી કૂદી પડે છે; અગ્નિઝાળ સમી સમશેરોને
 ભોગ ધરાવી રણયજ્ઞમાં હોમાય છે. એક વટોળ વાય છે, ને રાજમહેલની
 ભસ્મનો મહાઢગ, ધૂમાડાના વાદળા શો, આભમંડળમાં વિસ્તરી દિશદિશમાં
 વેરાતો વેરાતો છેલ્લોવેલ્લો રાજસ્થાનની ભૂમિમાં ઉડે છે.

રાજમહેલને રાજદ્વારે અકબરશાહ ગજરાજેથી હતરે છે. હાથમાં કેસરી નેનળો લાલો લેધ રાજકવિ સન્મુખ આવે છે.)

રાજકવિ : અંહી સજનસજની કંઠ વીજળી સમાં,
 ઉર ગગનભવનની ઝલક ઝીલતાં;
 વડી બાણકૃપાણની વાણ વદી
 નિજ વીરઉરની સુરભિ રઘુરતાં;
 અંહી પોંડ પોંડ પડછન્દ ઉઠે,
 જય ! ખડ્ગ ખડ્ગ જમજુ'ંઠ ધૂમે:
 નવ ખંડ અખંડ પ્રચંડ ધ્વનિ:
 જય ! કેસરચીર રણધીર રમે,
 જય ! કેસરચીર રણધીર રમે.

(બાદશાહ આડો કેસરી નેનળો લાલો ધરીને)

હુહાઇ છે સર્જનને સુજનતાની.
 આગળ છે રણવાસની લોમકા.
 બાદશાહથી આગળ ડગલું ન ભરાય.

(રાજકવિની એક પાંખે રાજ ભગવાનદાસ ને બીજી પાંખે ટાડરમલ્લ જઇને ઉભે છે.)

ચિતાઓના ભસ્મઢગ વચ્ચે રમશાનભૂમિમાં જાણે ખડા હોય એમ હરતાંજલિ કરી રહી બાદશાહ ક્ષણેક ચક્ષુઓ મીંચીને ધ્યાનસ્થ રહે છે. પછી રાજમહેલના ઉખરા સન્મુખ સીંજદો કરે છે, રાજમહેલની ભસ્મ લેધ શીર્ષે અભિષેકે છે.)

અકબરશાહ : આનું નામ શૂરાઓનો સંગ્રામ.

આજના તો ઇતિહાસના અમર અક્ષરો.

આમેરરાજ ! શું બોલું ?

વાણી ઓસરી બાય છે.

આજ ઇસ્લામે હિન્દને ભ્રષ્ટ્યું.

કાળ આવો ઘેરો કહેતો નથી.
 આજે મહારા જીવનનો જયોત્સવ.
 ક્ષત્રિયત્વને જીત્યો, પણ અમર કરવાને.
 આ યોધરાજે મહારે હોત
 તો સાગર ઉપર પાજ બંધાવત હું.

રાજા
 ભગવાનદાસ : ચિતોડ મરીને અમર થયું આજ.
 યુગયુગનો ઇતિહાસ ઉચ્ચરશે
 કાળજૂનાં એનાં યશોગાન.
 દેશદેશના સુભટરાજે
 અંહી યાત્રાએ આવશે.
 ક્ષત્રિયત્વ અણુઆથમ્યું છે સદા.
 જ્યમહલ ને પૂતની રામાયણ રચાશે,
 ને રાજસ્થાનને મહેલે મહેલે ગવાશે.
 રાજપૂતાઈની રાખ રહી હવે.
 કોઈક કારમેક ચોધડિયે
 એ રાખે સજીવન થશે,
 ને ચક્રિત જગતને વળી ભણાવશે
 કે વીરત્વ એટલે શું ?
 ચિતોડ તો છે જગતનું ક્ષત્રિયતીર્થ.

અકબરશાહ : ચિતોડની ભસ્મ ચોળીને
 અજમેરીનો ફકીર થશે બાદશાહ.
 માતાનાં વ્યોમગાજન્તાં હુંડલી
 ને ધુમ્મટઅજવાળતાં સોનાગુમ્મર

ને ગોવિન્દશ્યામનાં સુખડદાર
 સામન્તો ! બાદલગઢે પાઠવજ્ઞેઃ
 અકબરાબાદના રાજદુર્ગને શણુગારશે
 ચિતોડગઢના એ રાજશણુગાર.
 શસ્ત્રો ઉતારે છું આજ
 શિશોદિયાને રાજઆંગણિયે.
 અટકાના ટેકનો ખડાડ પડ્યો આજ.

(બાદશાહ શસ્ત્રો ઉતારે છે, ટોપ બાંડે છે, બખ્તર છાંટે છે, ઉપાન ત્યાગે છે. રાજમહેલની ભસ્મ લેઈ અંગરથભેડેને ચોળે છે.)

અલ્લાહનો ફકીર આજ
 ચાલ્યો અલ્લાહની શુકરગુઝારીએ.
 આ ફકીરબાદશાહની હારે હારે,
 ખુદાના બન્દાની સંગાથે સંગાથે
 સંગ્રામના સન્તો હોય તે પધારે
 પાથે ચાલી અજમેરીની યાત્રાએ.
 બાદશાહોની સમશેરોથી યે કારમા છે
 સન્તોના શાપ ને આશીર્વાદ.
 શાપ ને આશીર્વાદ આલેખતી
 ચોલિયા છે અલ્લાહની અંગુલિઓ.

(સ્કન્ધે પાણીની બતક ને હાથે ફકીરનો વૈરાગ્યદ-એમ ફકીરવેશે
 અકબરશાહ અજમેરીની યાત્રાએ પરચે છે. મહારથીઓ ને સુલટરાજે સંગાથે
 સંચરે છે. દરવેશવેશે શેખ ફૈઝી સહુને મોખરે ચાલે છે.)

ક્ષત્રિયત્વની મહાચિતા સમોવડ ચિતોડગઢ સળગતો, અંગારા ઉછાળતો,
 બડકાના નિશાસ બલૂકતો, કાળને નિજ કથની કહેતો શો, ઉભે છેઃ નાણું
 ક્ષત્રિયત્વનું સ્મશાન.)

શાહાનશાહ અકબરશાહ

અંક બીજો

પ્રવેશ ૧ લો: ક્તેહપુર સીકી

મહારાજ ! ચોસર ખેલો.

(મોરખીએ સમી રંગખેરખી દાસીઓનાં ગીતથી સીકીની ધાર ગાળે છે. સીકીના રાજમહાલયના ચોરંગીચોકમાં વિધવિધરંગી ચારસતખીઓની ફરસખન્દી છે. એનાં ચારસઆસનોમાં કાશ્મીરી ને પંજાબી, હિમાલયી ને વિન્ધ્યાવાસિની શણુગારશોભતી નવચૌવનાઓ ઉભેલી છે. સન્મુખ મોતીઝાલરવન્તો ઈરાની ગાલીચો છે, ને જરિયાનકિનખાખને ગાદીતકિયે શાહખેગમ સુલ્તાન સલીમાખાનૂ અને શાહાનશાહ અકબરશાહ, પચ્ચીશીના પાસા ખેલતાં, ફૂલઢગલા સમાં ફેરમતાં, પડેલાં છે.

ધીમી ધારે ગુલાખજળના ફૂવારા ઉડે છે; કાશ્મીરી કન્યકાઓ પંખા ઢાળે છે; ધૂપદાનોમાંથી, બાદશાહી ચરાનાં હોય એવાં, ધૂપનાં વાદળ ઉડે છે; ફરતી ભરેલી ફૂલમંડળીઓમાંથી, સલ્તનતની બુલન્દખખ્તી શા, પરિમળ દિશદિશમાં ફેરે છે. શહેનશાહી સુખવાસના શાહકુંજે મધમધી રહી છે.

ચોસરપટમાં ઉભેલી કિન્નરીઓ મધુરપનુ ગીત ગાય છે.)

કિન્નરીઓ : મહારાજ ! ચોસર ખેલો;

મહારાજ ! રહમજ કર ખેલો;

મંદી માણો રસ અલખેલો.

મહારાજ ! ચોસર ખેલો.

(બે ચરણો પ્રાચીન.)

અકબરશાહ : સુન્દરીએ જગતને સુન્દર કીધું.

સલીમા ! તહે શણુગારી મહારી સલ્તનતને.

જો ! આજે યે નાંખ છે પોખાર.

(ઈશારતે શણુગારસોગડીઓ ચોસરનાં ઘર ચાલે છે. એક દાસી આવીને સીંજદો ભરે છે.)

દાસી : ફૂત આંચો છે, સન્દેશ લાંચો છે
કે કલ્લીજરનો કિલ્લો પડ્યો.

અકબરશાહ : શુક ખુદાના, દેહલીઆગ્રા નિર્ભય થયાં.
વકીલે સદતનતને જાહેર કરો.

(દાસી ઉઠીને જાય છે.)

સલીમા બેગમ : દુનિયાને બાદશાહો શણુગારે છે
કે બાદશાહણો ?

(પાસા નાંખે છે, શણુગારસોગડીઓ ચાલે છે.)

શહેનશાહ ! પુરુષ સુન્દર કે સ્ત્રી ?
મહારી આંખડીની પાંખડીઓમાં તો
અકબરશાહે જાડુના પરાગ આંજ્યા છે.

અકબરશાહ : અકબરશાહીની તું સૌન્દર્યપાંખડી છે:
સલીમા ! સોળે કળાએ ખીલેલી.
સુન્દરીનાં ગુલાબ છે,
પુરુષના કાંટા છે.

(પાસા નાંખે છે, શણુગારસોગડીઓ ચાલે છે.)

સલીમા બેગમ : કાંટા વિના ગુલાબ શોભત ?

સૌન્દર્યસોહાગણ સુન્દરીની સુકુમારતા
કે ટોપકવચ્ચધારી વીરત્વફોરમતો યોધરાજ-
શાહાનશાહ ! કોણ સુન્દર ? નર કે નાર ?

(ખીજ દાસી આવીને સીંજદો ભરે છે.)

દાસી : અનુપસાગર છલકાતું ભરાયું, મહારાજ !

અકબરશાહ : સલીમાની સંસ્કારિતાના અનુપસાગર સમોવડું.

સલીમા બેગમ : શાહાનશાહના સફલાચ્ચ સમું.

અકબરશાહ : પાણીની અધુરપ નહિ રહે

શેખજીના યાત્રાગુઓને.

(દાસી હઠીને નય છે.

પાસા એકઠા કરીને અકબરશાહ દાવ નાંખે છે, જાણે કઠારનાં પાનાં ફેંક્યાં.)

સલીમા બેગમ : (પાસા વાંચી સહેજ ઝંખવાઇને)

જોઈતા જ દાવ હોય ને બાદશાહના !

(વળી દાસી આવે છે, સીજદો ભરે છે.)

દાસી : ખાનખાનાન પધાર્યા છે.

કહાવે છે રણથંભોરનો દુર્ગ—

અકબરશાહ : ખાનખાનાન જંગબહાદુર છે,

એની તેઘને અજીત નથી કાંઈ.

આ વીરસોહાગી સમશેર આપજો.

કહો જયનૌબત વગડાવે સર્વકલ્યાણની.

જીતવું તે જમાવવા ને ખીલવવા.

(રત્નજી સમશેર લેઈ દાસી હઠીને નય છે.)

સલીમા બેગમ : હિમાલયનાં ખચ્યાંઓ સમોવડા

ચિતોડ કલીંજર ને રથથંભોર જીત્યા.

હિન્દુસ્તાનને નિર્ભય કીધું બાદશાહે.

અકબરશાહ : સાગરની પાળ હજી દૂર છે.

(બાદશાહ પાસા નાંખે છે.)

સલીમા બેગમ : મહારા આલમખનાહ પાદશાહને
એક લખ્મરે હિમાલય વિરાજશે
ને બીજી લખ્મરે મહાસાગર :
એમ બન્ને લખ્મરો લવ્ય લાસશે.

(ચોસરની કિતરીઓ ગાય છે.)

ગગને અખરખનાં થર છે;
ત્હાં તારકીઓનાં ધર છે;
એવી આ જમચોસર છે:
મહારાજ ! ચોસર ખેલો.

(સલીમા પાસા નાંખે છે, પાસો પંદરનો પડે છે.)

અકબરશાહ : અટપટો દાવ નાંખ્યો, હો !
બાદશાહબેગમ જીત્યાં બાઝી.
સોનેરી મહેલ બન્ધાવવાનો મહારે.

સલીમા બેગમ : બાદશાહે જીતાડી મહેલને ઝીંદગીની બાઝી.
શહેનશાહી સોનેરી મહેલમાં
શાહનામામાંથી ચિત્રો ચીતરાવીશું.

અકબરશાહ : ઇરાનના સંસ્કારોની ઓ પૂજરણ !
સોનેરી મહેલ શણગારાશે
ઇરાનની પુરાણી બાદશાહીથી.
હવે જો, સાંભળ, સલીમા !
કાશ્મીરમાં નિરખ્યા'તાને વિહારો ?-
બૌદ્ધ જોગણોના પેલા વિહાર ?

સલીમા બેગમ : અજબ ફૂલડાંના અજબ ગુલઝારોમાં;
કાબૂલથી વળતાં'તાં ત્હારે.

હા; એકે ય દિશાને પડદા નહિ.
હિમાલયના શિખર સરિખડાં શિખર,
સંકેચાતાં ને શૃંગશૈલીનાં.

અકબરશાહ : બૌદ્ધ જોગણીના એ ધર્મવિહાર:
આપણે બન્ધાવીશું અંહી
પંચહાટડીના આપણા પ્રેમવિહાર.
હારે તે બન્ધાવે એ પ્રેમમહેલ.

સલીમા બેગમ : નહીં; બાદશાહી ભૂલ થાય છે.
પ્રેમવિહાર જીવનના જય છે.
જીતે તે બન્ધાવે પ્રેમવિહાર.

અકબરશાહ : તો જીતો ને જગ શણગારો.
પ્રેમીઓના માળા બાંધો પ્રેમવિહારના.

સલીમા બેગમ : જગત જીતતાં દીકરી છે સુન્દરીને ?
ચોધરાજે જ જગજીતા હોય.
સ્ત્રી સુન્દર છે, પુરુષ લવ્ય છે.

(પાસા નાંખે છે, બાણે કમળની પાખડીઓ વેરી.)

અકબરશાહ : પુરુષ જગજીતા છે,
સુન્દરી પુરુષજેતા છે.
જીતો ને બન્ધાવો પ્રેમવિહાર.
લખો પ્રેમમહાલયના અક્ષરમન્ત્ર.
નાંખો પાસા, મ્હારાં પ્રેમપૂતળી !

સલીમા બેગમ : (હસતાં હસતાં) પ્રિયાને પૂતળી કહેવી
ઈસ્લામમાં અપમાન છે, શાહ !

(ચોરંગીની ચોપટસુહાગણો ગાય છે.)

પાસે ભાગ્યનાં લખત છે;
ત્યાં વિધાત્રીનાં જ તખત છે;
જીગજીગનો આજ વખત છે:
મહારાજ ! ચોસર ખેત્રો.

(કમળવેલ કમળપાંખડીઓ ઉછાળે એમ બાદશાહબેગમ પાસા નાંખે છે.)

અકબરશાહ : પોબાર છે બાદશાહબેગમના.

હંમારાં નયન ઉઘડે છે એવા
દરવાઝા ઉઘડશે બાદશાહતનાં ભાગ્યના.

(શ્વાસભરી દોડતી એક દાસી આવે છે, પાંખળી પાંખ ભીડે એવા
ઝડપીલો સીન્દો કરે છે.)

દાસી : પૃથ્વીનાં આયુષ્ય ઓઢેલા
શાહશેખ તપસ્વીજી પધારે છે.

અકબરશાહ : તપસ્વીજી ! અત્યહારે ? ખુદ બ ખુદ ?

સલીમા બેગમ : સન્તમહન્ત કલ્યાણને પગલે જ આવે.

(ઉતાવળે ને અડવાણે પગે શાહાનશાહ ઉઠીને રોજીજીને સત્કારવા જાય છે.

ગેબનો સન્દેશો લેઈને કાળ સ્વયં ઉતરતો હોય એવા આયુષ્યવૃક્ષ રોજી
સલીમ ચીરતી આવે છે. સાથે રોજી મુબારક છે, યોગીની છત્રીમાંનાં યોગી છે.
નિજ મુખે મસ્તકે હૈયે ભક્તિપૂર્ણની આદાબની હસ્તકલિકા મૂકીને શાહાનશાહ
દૂરથી વન્દન વન્દે છે. પછી નજદીક સચરે છે. આયુષ્યરેખાઓ દાખવતા
હોય કયા કરીને સહુ બાદશાહને આશીર્વાદ આપે છે.

મોખરે કેસરીબાલ શો ખાનખાનાન હોય છે.)

અકબરશાહ : કૃપાનો વરસાદ વરસ્યો આજ,

પુણ્યના પહાડ ઉગ્યા;

કે બાદશાહોના બાદશાહ ફકીરબાદશાહો
પધાર્યા અમ આંગણિયે.

શેખજી : અલ્લાહના આશીર્વાદ છે ત્હને.

એક વર્ષ વીત્યું, શાહ !

આ બાલ સૂર્ય ઉગ્યે.

આજે સોંપું છું ત્હને ત્હારી શાખા.

અકબરશાહ : સૂર્ય ચન્દ્ર ને ધ્રુવ સમા

ત્રણુ ઓલિયા આબ્યા છો આપવાને

દેહલીના બાદશાહને દેહલીનો બાદશાહ.

શેખ સલીમશાહના આશ્રમે આપ્યો છે

તે શાહઝાદાનું નામે સલીમશાહ રહેશે.

શાહબેગમ સુલ્તાન સલીમાબાનૂ !

બાબરશાહનાં સન્તાન છો :

બાબરશાહીની ગોદમાં સત્કારો

બાબરશાહીનો બાલ બાદશાહ;

ને બાબરશાહ સમો ઉછેરજો.

(શેખ સલીમશાહની પુત્રી બાલ બાદશાહઝાદાને લેઈ આગળ આવે છે. દાસીઓ ઓવારણાં લે છે, સીન્દો ભરે છે; બાદશાહબેગમ સુલ્તાન સલીમાબાનૂ હીરામોતીએ વધાવે છે; અકબરશાહ કોઈ ગેમી હાર્યે સત્કારી રહે છે. શેખ સલીમશાહ શેખ મુબારક વરદાનની હસ્તસ્થળીઓ શાહઝાદાને મસ્તકે મૂકે છે. શાહબેગમ શાહઝાદાને યોગીનાં ચરણોમાં ધરે છે.)

અકબરશાહ : એના જન્માક્ષર જોશે જોગીજી ?

ગેબના અક્ષરો શું ઉચ્ચારે છે ?

જોગી : અમારે ઉડવાં ને પ્રહ્માંડ જોવાં,

અમારે ચાલવાં ને સંસારે જોવા, શાહ !

સંસાર કંઈ પ્રહ્માંડથી બહાર નથી.

માનવકલ્યાણુ એ પ્રભુપૂજ છે.

આલ ને ધરતીના સંગમઆરે જો;
 એ વંચાય વિધિલખ્યા વિધિમન્ત્રો.
 બાદશાહઝાદાઓ જોગી થવા નથી અવતરતા.
 શાહઝાદો છે જગરસિયો.
 જગત માણુવું ન હોત તો
 બાદશાહને મહેલે આવત શાને ?
 મોંઘો છે ને મોંઘેરો પડશે.
 ઇતિહાસનાં પ્રકરણોમાં
 અકબરશાહ બીજો નથી.
 પણ અકબરશાહનો શાહઝાદો
 અકબરી અમરતાને ઝંખવશે નહિ.
 સૌન્દર્યરંગે રંગશે મુગલાઈને.
 જગતે અમ્મર નથી, તો
 જગતમાંના અમ્મર કોણ હોય ?
 હું જઈશ, શેખ જશે, સલીમશાહ જશે;
 મુગલાઈ કૂલીકૂલી છે
 એ એ દયહારેક કરમાશે;
 તહો એ અકબરશાહી અમ્મર છે:
 કાળ જેટલી સનાતન છે.
 સાંભળ આ જ્યનૌબતના ડંકા:
 એવાં છે માનવીનાં આયુષ્ય.
 બાદશાહો એટલે બે ઘડીનાં ચોઘડિયાં.
 પૃથ્વીપાટે તો અમ્મર છે
 એક પુણ્ય ને બીજાં પુણ્યવન્તાં.

(ફતેહપુર સીક્રીના ખૂરને ખૂરને ચોધડિયાં વાગે છે; ચૌરંગીના ચોકમાં દાસીઓ નાચવા માંડે છે; આબલે ચન્દ્રમા પડ્યો હોય એવા પાલવપોઢ્યા બાલ શાહનશાને સલીમા બેગમ પાલવને હિડોળે ઝૂલાવે છે; સ્મિત ફરકાવતી કાણેક અકબરશાહને એનાં દર્શન કરાવે છે. ભવિષ્યની ગુફાઓમાં ભેટા હોય એમ અકબરશાહ શાહઝાદાનાં નયનોમાં નિરખી રહે છે.)

અકબરશાહ : તહારાને મહે ઉછેર્યો,

મહારાને તું ઉછેરને, સલીમા !

એક સપ્તાહ ભર

બાદશાહતના ફકીરોને જમાડ્યો !

મોતીઝૂલની જરિયાન ચાદર

ઓલિયા અજમેરીને ઓઢાડ્યો,

કાઝ્ખા શરીફને ધરાવ્યો.

સીક્રીની ધાર શેખજીની હો.

રાજમહોત્સવ માંડ્યો પખવાડિયાનો.

યોગીરાજ ! આસ્માન ઉતાર્યો અવનીમાં.

(બાલ સલીમશાહને લઈ સુલ્તાન સલીમા બેગમ મહેલમાં જાય છે; જાણે વાદળી ચન્દ્ર લઈને ચાલી !

એક દાસી આવે છે, ખાનખાનાનની સાથે ગોષ્ઠિ કરે છે.)

ખાનખાનાન : દાસી કહે છે, જહાંપનાહ !

ગુજરાતનો દૂત આવ્યો છે.

અકબરશાહ : હા—આ ! સંજોગોનો નજૂમી બોલે છે કે

કાશ્મીર જેવા પહેલાં ગુજરાત જેવાનું.

હોંશીલા ગુજરાત જેવા પધારે;

કોડીલા કાશ્મીર લાણી જાય.

વળતાં ખેલશું મારગમાં મહામૃગયા.

ફૈઝી : (પ્રવેશતાં પ્રવેશતાં)

એક થશે બાદશાહના હાથનું પદ,
બીજું થશે ભાગ્યનો ચન્દ્રમા.

(શેખ ફૈઝી શેખ અબુલફઝ ને રાત્રી ખીરબલ આવે છે, સન્તોને વન્દના કરે છે, બાદશાહને તસ્લીમ બરે છે.)

અકબરશાહ : આવો, શાયરે શાયરાન !

સંગાથે કોણ છે જ્ઞાનનો ભંડાર ?

ફૈઝી : આસ્માનની દિશાદિશમાં તારે જતો

અવની હગ્યો છે સૂર્ય કિરણો ફેંકતો;

ફૂલફૂલખીલ્યા આ બાદશાહી બાગમાં

આકિલ વહે છે અફઝકિરણો વીણતો.

એ ય છે એક ફૂલવીણનારો

બાદશાહતના બાગનો.

એનું નામ અબુલફઝ.

અકબરશાહ : ખુદાઈ જ્ઞાનનો ફૂવારો !

આવ્યો શહેનશાહી દરબારમાં ?

અબુલફઝ : આસ્માનમાં સૂર્ય છે ને ચન્દ્ર છે,

ને નવલખ તારલિયા છે:

એક નહાનકડો દીવડો

તહાં શાં અજવાળાં પાડશે ?

તહો ય દીવડાનું તેજ

જહાંપનાહનાં ચરણોમાં છે.

શેખ સલીમ : વાણી વિશ્વખેલન્દાની છે, શાહ !

શાહી દરબારનો શણગાર થશે.

શેખ મુબારક : મ્હારે તો છે અંગનું અંગ

ને અવયવનો અવયવ.

એના દેહ ને બુદ્ધિ

શાહને સમર્પણ છે.

ચોખી : આંખો વીધે છે અન્તરિક્ષને

ને કાન વીણે છે કાળના પડધા.

શાહ ! સંઘરજો નવરત્ન દરબારે.

ત્રિકાળને ચોપડે એ લખશે

અકબરશાહીના અમર અક્ષરો.

અકબરશાહ : ઇલ્મ ફહો કે કલમ ફહો, એ એ જ છે;

સોનરંગી આસમાનનાં તેજ છે;

આવ, એ ઇતિહાસના આલમનવેશ !

ત્હને કાળની નઝરબન્ધી રહેજ છે.

આવો, અબુલફઝ ! ત્હમારા ફઝલને

ન્હોતરે છે અકબરશાહીની કુંજો.

મ્હારે ઢૂંઢવી છે દિશાઓની ગુફાઓ,

મ્હારે શોધવી છે ઇલ્મની ખાણો,

મ્હારે સંભરવા છે બુદ્ધિના ભંડાર.

ઉડશે ને સંગાથે આલમના આલમાં ?

અબુલફઝ : સમશેરો ઝખકે છે ત્હાં

કેટલુંક શોભશે કટારીની પાંખડી ?

પવનપાવડીઓ ઉડે છે ત્હાં

કેટલુંક ઉડશે પૃથ્વીનો પરન્દો ?

પણ પતંગમાં આંખે ઉડે છે

એમ ઉડીશ બાદશાહી પતંગમાં.

યોગી : કવિ છે, કાળદ્રષ્ટા છે,
 દિલનો ઢાનેશમન્દ છે.
 શાહ ! ત્હારાં રત્નોમાં રત્ન થશે.

અકબરશાહ : કવિરાજ ! લખો લાખેણા અક્ષર.
 પરન્દા પાઠવવા છે કાસદો
 ગુજરાતની વનકુંજોમાં,
 મહારાષ્ટ્રને સાગરઆરે.
 જૈનીઓ, પારસીઓ, નાઝરીનીઓને
 નહોતરવા છે શાહી દરબારમાં.
 સન્તસન્તનાં નીરખવાં છે નૂર,
 ધર્મધર્મનાં જીલવા છે ધર્મમન્ત્રો,
 પયધમ્બર-પયધમ્બરનાં કરવા છે દીદાર,
 પ્રભુની પરખપરખનાં
 પીવાં છે તીર્થજલ.
 આંખ તરસી છે અગમ્યનાં દર્શનની,
 આત્મા તડફે છે ગેબમાં ઉડવાને.
 પૃથ્વીનાં પડ ઉખેળવાં છે,
 આસ્માનના પડદા સંકેલવા છે,
 શાઓનો રચવો છે સમન્વય.
 પાંદડાંનાં કલખલાટ નહિ,
 વનના ખેલ સાંભળવા છે;
 ખાડીઓના છલખલાટ નહિ,
 મહાસાગરના શબ્દો સુણવા છે.
 પૃથ્વીપાટલે ચિત્ર સમી ચીતરેલી છે

ક્રૅટિકરંગી હુન્યવી વિવિધતાઃ
મહારે ખોજવું છું અન્તર્વાસી એકતત્ત્વ.
ફતેહપુર સીક્રી છે શાહની સ્વપ્નનગરી;
સ્વપ્નનગરીનું રચવું છે તીર્થધામ.
દેશદેશના પ્રજાપ્રજના યુગયુગના
ઓલિયાઓ આવશે અંહી યાત્રાએ.
શેખ સલીમશાહની ગુફા શોધશે,
શેખ મુબારકનાં પગલાં શોધશે,
યોગીની પાંખના પડછાયા શોધશે.

યોગી : એ ઝમાનો યે આવશે:-
અકબરી યુગનાં પૂજનનો.

અબુલફઝલ : ને કાબની હવેલીઓ સમા
અકબરશાહીના મહેલ ને મન્દિરોમાંના
અમર આયુષ્યમન્ત્રો સૌ વાંચશે.
અહ્મદ એક છે આલમમાં,
શાહાનશાહે એક છે ઇતિહાસમાં.
અકબરી યુગ ઇતિહાસનો નૌરોઝ છેઃ
ને ફતેહપુર સીક્રી છે
અકબરશાહીનું શાહતીર્થ.

શેખ સલીમશાહ }
શેખ મુબારક } : આમીન ! આમીન !

(સીક્રીની ધારની ગુફાઓમાં પડધા પાડતા શબ્દો અનુપસાગરના
જલપગથાર ઓળંગી ક્ષિતિજમાં ઉડે છે.)

પ્રવેશ ૨ જો: ગુજરાતવિજય

(સાબરમતીનો વિશાળ પટ ને હાથી ભેખડો રાત્રીના અન્ધકારમાં પોઢેલાં છે. એહમદાબાદ પાછલી રાત્રીની સુષુપ્તિમાં સૂતેલું છે. સૂતકાર ને શમશ-માકારની પાંખો ક્ષિતિજમંડળે ઝૂંમી રહી છે.

સાબરમતીને પશ્ચિમઘાટે ઘોડાક ઘોડેસ્વારો અન્ધકારના પરદાઓમાંથી નીકળી આવે છે.)

ખાનખાનાન : જહાંપનાહ ! નગર નિદ્રામાં છે.

મીરખહેર } : છાપો મારવો છે ?
કાસમખાન }

અકબરશાહ : રાયરાયાનને પૂછો.

રાજા } : ક્ષત્રિયોના યુદ્ધધર્મ નિરાળા છે.
ભગવાનદાસ } : ઉંઘતા શત્રુને ન મરાય.

અકબરશાહ : અકબરશાહીનો યે એ છે યુદ્ધધર્મ.
જગાડજો ને યુદ્ધ આદરજો.

(ચોર ઘોડાક ઘોડેસ્વારો આવે છે.)

રાજા } : અવિચારતા યે હદબેહદની એમની:
માનસિંહ } : પહેરો યે નથી મૂક્યો.

ખાનખાનાન : બાદશાહી પવનસાંઢણીઓ
પહેરો મૂકતાં પહેલાં આવી પહોચી.

(ભેખડની નેળમાંથી એક હેરક આવે છે.)

હેરક : જહાંપનાહ ! નેળ સૂની છે.

અકબરશાહ : ઘડી-ઐઘડીની વાર છે, નાયક !
 નેળમાં થઈ નદીમાં જવ.
 પાણી પાવ, માલીસ કરો,
 થાક ઉતારો લાંબી મજલના.
 પછી સર્જ થાવ સંગ્રામ કાળે.
 શાન્તિના સામ્રાજ્ય મા ફેડતા.
 સાવધાન; એવા વિચરજો કે
 આવાઝને જાણે ઓળખતા નથી,
 જગતના દીવા જાણે ખૂંચાયેલા છે.

(ખીજા બેએક હજાર ઘોડેસ્વારો ને સાંઢણીસ્વારો આવે છે, વેરાય છે, કામે વળગે છે; જાણે સૂનકારમાં, ભૂતાવળ શા, અન્ધકારના ઓળાઓ ધૂમતા હોયને !

ટોપકવચધારી શહેનશાહ ને રાજા ભગવાનદાસ ને ખાનખાનાન રજુ-સંગ્રામનો પ્રદેશવિસ્તાર નિરખવાને ભેખડની ધારે આવે છે.)

અકબરશાહ : શહેર તો લક્ષ્મીમ્હોરેલું છે.
 આભને યે જાણે આધાર હેતા
 હજાર મસ્જીદોના બે હજાર મિનારાની
 રોનકદાર છે રિદ્દિસોહન્ટ રાજનગરી:
 જાણે નદીઘાટે રાજરાણી ઉભી !
 રાયરાયાન ! પટ તો વિશાળ છે.

ખાનખાનાન : ખાદશાહના હૈયા સરિખડો,
 ખાદશાહીના ભાગ્યના યોગાન સરિખડો..

અકબરશાહ : ગુજરાત મુલક્ષણે દેશ છે:
 લક્ષ્મીસોહન્તો ને સૌન્દર્યશબ્દગારેલો.
 સૌન્દર્યોપાસકોને આશ્ચર્ય છે
 ગુજરાતનાં સૌન્દર્ય માણવાને.
 આ નેળિયું નિહાળ્યું ?
 ખોરનું સરનાળનું નેળિયું સાંભરે છે ?

રાજા } : કોટના કાંગરા ઉંચા છે
 ભગવાનદાસ } : એથી ચે ઉંચા હતા નેળના કાંઠા.
 વચ્ચે હતા શહેનશાહ—

અકબરશાહ : ને ડાબે ને જમણે હતા,
 બાદશાહની બે ભુજાઓ સમા,
 બાદશાહતની બે પાંખો સમા,
 રાજસ્થાનના રાજમુગટ
 રાજા માન ને રાજા ભગવાન.

રાજા } : ચારસોની રહામે ઉભા'તા તેર.
 ભગવાનદાસ }

અકબરશાહ : એક-એક હતા સો જેવા,
 રાજા ભગવાન ને રાજા માનની
 સમશેરો ઝખકે છે ત્હાં સૂધી
 બાદશાહતને છે અભયનાં નિશાન.

(બે સરદારો આવે છે.)

રાજા માનસિંહ : કેમ, સરદારો ! શેની છે રાવ ?

એક બાલ } : મ્હાં અખતર ઉતરાવે છે.
 સરદાર }

રાજા માનસિંહ : શાને માટે ? સરદાર !

સરદાર : બાદશાહના સંગ્રામને કાળે.

બાદ સરદાર : બાપુનું બખ્તર લાવ્યો છું.

ભારે છે, એમને આપ્યું :

એમનું નહાનકડું મહેં પહેર્યું છે.

પિતા બંગાળની ઝાડીઓમાં પડયા--

અકબરશાહ : બાળકનું બખ્તર ઉતારાવશો ?

અકબરશાહે બખ્તર ઉતારે છે ત્યારે.

બન્ને થે અમે વણુબખ્તરે લહડીશું,

અકબરશાહ ને અકબરશાહનો બાલસામન્ત.

(બન્ને સરદારો શરમિન્દગી ઓઢી, તરલીમ ભરી, જાય છે.)

પ્રાગટ વાસે છે, રાયરાયાન !

હવાઈ છોડો, દહામાં ગડગડાવો.

બખ્તરિયા બખ્તરો સજો.

(નગર ઉપર પૂર્વમાં પહોરોડનાં અજવાળાંની ઝખ્ખ ઢગે છે. રાજા ભગવાનદાસ સેનાનીઓમાં સંચરે છે. આકાશપાટે તેજરેખાઓ દોરતી ત્રણ હવાઈઓ ફૂટે છે, સંગ્રામની હાકલ સમાં બાદશાહી રણદ્દામાં ગડગડે છે. આકાશ તેજબાણુથી વિધાય છે, અન્તરિક્ષ પડયાઓથી ડોલે છે. નગરકોટને અથડાઇને ને ઓળંગીને રણુધ્વનિ પોઢેલા નગરને જગાડે છે.)

સુલતાનના મહેલનો અમીર જનાન્તિકે જગે છે. લાત મારીને પહેરેગીરને જગાડે છે.)

અમીર : જાનુ ! કોનાં આ દહામાં ?

જાનુ : (આંખો ચોળતો હઠીને)

દહામાં ! કોનાં ? બાદશાહનાં.

અમીર : જુઠડાખોલી જીલ કાપવી પડશે.

આજે છે પૂર્ણિમાનું ખરોડ :

આંદરાતે બાદશાહ સીકીમાં હતા.

બાદશાહ હોય નહિ.

જાનુ : દુશ્મનોનું ઢળ નહિ,

દોસ્તોની અલગાર હશે.

(હરખાનો ગોખ વાસીને અમીર અન્દર સિધાવે છે. પચ્ચીસ-પચ્ચાસ હવાઈઓ, અગ્નિનાગ સરિખડી, નગર ઉપર ઉડતી આવે છે. બાદશાહી દદામાંનો સંઘ ભેખડધારે આવીને ઘેર ગર્જનાથી મીરઝાઓને આહવાન આપે છે.

નગરમાં પાઠવેલો અકબરશાહનો હુરેક આવે છે.)

અકબરશાહ : શું શું દીઠું ? સરદાર !

સરદાર : ત્રીસ હજાર લશ્કરિયા છે;

પણ જાણે રેતીના દાણા.

એકરાગ નથી, એકશબ્દ નથી:

સારંગીઓ બસૂરી છે સહુસહુની.

અકબરશાહ : મીરઝાઓ એકરાગે હોત

તો ભારે પડત બાદશાહીને.

એ એ છે મધ્યએશિયાના વાઘ.

મીરખેડર } : ત્રીસ હજારની સહામે પચ્ચીસસો ?
કાસમખાન } : જહાંપનાહ ! સેના પાછળ છે.

સેના આંચે—

અકબરશાહ : આટઆટલા છે વેળુનાં આણુરેણુ;

મંહી નાંખો થોડીક સિલાઓ:

સ્થિર ને હૈયાપાટ શી પડશે.

મુગલાઈની મહાસેના
ઉડતી આવે અને જીતે
એમાં આપણાં પરાક્રમ શાં ?
જંગબહાદુરના એ બોલ ન હોય.
ધમામ સાહેબ ! પ્રભાત પ્રગટે છેઃ
પ્રાતર્નિમાજની બાંગ પોકારો.

(બાદશાહી ધમામ પ્રાતર્નિમાજની બાંગ પોકારે છે. બખ્તરિયો બાદશાહ
કાચબા શરીરને પાંચ સીંગદા બરે છે, આત્માને ગેબસત્વથી ભરીને ઉઠે છે.)

શાહી ધમામ : પ્રાતઃકાળે પરિચાણ માંડે,
ફતેહયાબી એને આધી નથી.
કુચ કરો, નદી ઓળંગો;
વગાડો રણનાં રણુશીંગડા.
સૂરજનાં કિરણ સમાન રે
અમ ગુજરાતણનાં બાણ.
ગ્રીક્ષ્મને કે ચતુરસુખણ રે
અમ ગુજરાતણનાં બાણ.

અકબરશાહ : શું છે એ ? રાયરાયન !

બાદશાહી સંગ્રામ નિરખવાને
જોગણી ઉતરી કે જક્ષણી ?

રાજા } : સાબરનું વાંધું છે;
ભગવાનદાસ } : ને વાંધ માં ગુજરાતની કન્યકા
તીરંદાઝી શીખે છે.

ખાનખાનાન : કમાનની કે નયનકમાનની ?

રૂપરૂપની એ વેલડ છે;
ગીતગીતની એ ઘેઝડ છે;

ફૂલડાંના ડંખ સમાન રે
 અમ ગુજરાતણનાં બાણ;
 ચૂકવશે દિલનાં દાણ રે
 અમ ગુજરાતણનાં બાણ.

અકબરશાહ : ગુજરાતણ એવીક સંગીતનિપુણ છે ?

રાજા } : બાદશાહ વીસર્યા લાગે છે.
 ભગવાનદાસ } તાનસેનજીની દીપકની આળ
 તાના-રીરીએ હોલવી હતીને ?
 વડનગરના શિવમન્દિરમાં ?

અકબરશાહ : એની તો આરઝૂ છે સાંભળવાની.

અંબા એને અંગે છે;
 કાળિકાકવચ જંગે છે:
 સિંહણના ડંખ સમાન રે
 અમ ગુજરાતણનાં બાણ;

અકબરશાહ : ખરું; સિંહ ને સિંહણ ગુજરાતે જ છે.

નમણીનાં નયનની આણ રે
 અમ ગુજરાતણનાં બાણ.

પૂણિમા કીકીમાં ઝીંઝતી,
 મધ્યાહ્ન નયનથી ઝરતી:

વિધિના કેા ડંખ સમાન રે
 અમ ગુજરાતણનાં બાણ;
 પડછન્દે પૂરતી પ્રાણ રે,
 અમ ગુજરાતણનાં બાણ;

અકબરશાહ : અમર રહો તહારાં રૂપ ને ગીત.

રાયરાયાન ! આપણે રૂપ જીતવાં નથી.

પૂર્વમાં પ્રાગટ પ્રગટે છે.

જગાડો ફરી અમદાવાદને

ને પાઠવો રણુન્હોતરે.

જેદ્દાઓ જંગ જીતવાને તલપે છે.

(રણુનાં રણુશીંગડાં વાગે છે. મુગલસેના સાબરમતીની બેખડેથી નદીપટમાં ઉતરે છે. નગરમાં નગારાંત્રાંસાં વાગે છે, ભિન્ન ભિન્ન બૂરજો ઉપરથી રણુભેરીઓ ગાજે છે. ખાનપરના દરવાજા ઉઘડે છે, ને રાત્રસર્જી માનવપૂર નગરમાંથી નદીપટમાં ઉતરે છે. સાબરમતીનું ઝીછરું જલજહેણુ ઓળંગી હવાઇઓ છોડતી મુગલસેના નગરકોટ ભળી ધસે છે.)

રાજા } મોખરો છે કચ્છવાઓનો.

ભગવાનદાસ } અપમાનો મા, બાદશાહ ! પાછળ રહો.

અકબરશાહ : હા, મુગલાઇનો મોખરો છે કચ્છવાહનો.

(સેનાનીઓનાં અખૂટભાસનાં પૂર નગરદ્વારમાંથી વહી આવી નદીપટમાં ઉભરાય છે. દારૂખાનુંદાઘેલા હાથીઓનું લંગર આવે છે. ઉડતી મશાલો જેવી હવાઇઓ છોડતું ઘોડાપૂર સમું મુગલદળનું યોધમંડળ આગળ ધપે છે, અરિદળમાં સમાઈ જશે એમ લાગે છે. એવે એક અમદાવાદી હવાઈ દારૂખાનાલાઘ્યા એક હાથી ઉપર પડે છે, ને હાથીપીડતું દારૂખાનું સળગે છે. એ હાથી ઉપરની સળગતી હવાઇઓ ત્રિશદ્દિશમાં ઉડે છે ને હસ્તીલાઘ્યાં અન્ય દારૂખાનાંઓને સળગાવે છે. હનુમાનજીની એક મશાલે લંકા સળગાવી હતી એમ સાબરમતીના પટવિસ્તારમાં રણુલંકા સળગે છે. હાથીઓનું લંગર ભડકે છે, ભાગે છે: હજારો હવાઇઓનાં બાણ સેનાઓને વીંધતા ઉડે છે. ફિરણુ સરિખડી હવાઈઓ ઉછાળતા હાથીઝૂંડ ધમસાણુ મચાવે છે. પોતાના હસ્તીસંઘથી, પોતાનાં જ અગ્નિબાણથી મીરજાસેનાનીઓ સંહારને અનુભવે છે.)

મીરજા : બાદશાહીનો અજબ છે સિતારો:

આપણાં અગ્નિબાણુ આપણુને સંહારે છે !

એક અમદાવાદી : બાદશાહ બડભાગી ન હોત

તો તહમે જ બાદશાહ હોતને આજ !

એક રાજપૂત : બાદશાહ પધારે સોરઠનાં સાવજડાંમાં.
સરદાર : કરશું આવડી મહેમાની.

(આહવાનનો ભાલો બાદશાહના બખરને અથડાઇને પડે છે.

કેટલાક નગરમાં નહાસે છે, કેટલાક વનવગડામાં ભાગે છે. ત્રીસહજારનું દળ-વાદળ ફેરાં-ફેરાં થઇને દિશદિશમાં વિખેરાય છે. પાછળ રહી ગયેલો બાદશાહી મહાસેનાનો કાંઈક સેનાભાગ સાબરમતીની પશ્ચિમબેખડે ઉભેલો અંખાય છે. કાંઈકે દૃઢ રહેલું શત્રુદળ એ કુમકદર્શને રેતીના કણ-કણ સમોવડું વેરાઈ જાય છે. અઘતાઈ યોધરાજે નગરમાં પ્રવેશી અમદાવાદના મહેલ ઉપર, નગર-કોટને બુરજો, ભદ્રના ઉત્તુંજ શિખરમસ્તકે મુગબાઈના રણધ્વજ રોપે છે.

સૂર્યતેજ નદીપટમાં પથરાઇ રહે છે, અશ્વોને ને યોધરાજેના સ્વાસ્થ્યને વિનયરંગે વધાવી વરસે છે.)

રાજા માનસિંહ : થાક ઉતારો, શત્રો સમારો.

નગરપ્રવેશનો ડંકો વાગશે.

(થોડીક વારે રાજાનગરનું મહાજન અકબરશાહની સલામે પધારે છે. નગરદરવાજામાંથી મહાજનને આવતું નિહાળીને અકબરશાહનો સંગ્રામદર-બાર રચાય છે. ખાનખાનાન ને રાજા માનસિંહ મહાજનોને સત્કારવા સંચરે છે.

આઘેથી મહાજન બાદશાહને સીજદો ભરે છે; નજદીક આવીને નગરશેઠ પાધ ઉતારી રેતીના ગાલીચા ઉપર મૂકે છે; ત્રણ વાર અમીનને મસ્તક પરસી અમીનખોસી કરે છે.)

રાજા માનસિંહ : રાખો, નગરશેઠજી ! ઉઠો :

જહાંપનાહનું ફરમાન છે.

નગરશેઠ : નગરલોકનો વાંક નથી, આલમપનાહ !

તહમારાઓએ આવી નગરને સળગાવ્યું.

દિલ્લીઆગ્રાના બખ્તિયારખાન

બળવો કીધો-બળવાખોરોએ.

અકબરશાહ ન્યાયી નૌશીરવાન છે:

નગર ન લૂંટાય શાહથી કે સેનાથી.

અકબરશાહ : કુશળ તો છો ને ? નગરશેઠ !

નગરશેઠ : સમા પ્રમાણે સ્તો, આલમખનાહ !

બાદશાહનાં દર્શને કમીના નહિ રહે.

ખેતરોમાં ખેડૂતોના પોકાર-

અકબરશાહ : ખેડૂત તો છે જગત્સર્તા :

ખેડૂત છે બાદશાહનો ભંડારી.

ખેડૂતો છે વિષ્ણુનાં સન્તાન;

વિષ્ણુના નૈષ્ઠિક ભક્તરાજ

ટોડરમણજી જમાબન્ધી બાંધશે

ગરવા ગુજરાતના દેશની.

જાવ, નગરમાં સિધાવો, શેઠજી !

માણેકચોકમાં મહાજન મેળવજો.

જામી મસ્જિદમાં જુમ્માની નિમાઝ પઢી

શાહસવારી માણેકચોકમાં આવશે.

નગરશેઠ : ને મહાજનની પેશકશ ને ઘોળ

પણ માણેકચોકમાં થશે ને ?

અકબરશાહ : વારે વારે પેશકશ ન હોય, શેઠજી !

નગરશેઠ : રોજ રોજ બાદશાહ

કચ્છાં હોય છે અમારે બારણે ?

ન ચાલે: હે ! દેવી ભેઘશે.

રાજા } : (બાદશાહ સાથે ક્ષણિક સંતલસ કરીને)
 ભગવાનદાસ } શાહમયદાનમાં અમીરઉમરાનો સીજદો;
 તરપોળિયામાં થઈ જામી મસ્જિદમાં
 શેખસૈયદોનાં દર્શન ને આશીર્વાદ;
 માણિક્યોકમાં મહાજનનો મુજરો થશે:
 નગરશેઠને બાદશાહ પાઘ બન્ધાવશે.

(જમીનખોસી કરી મહાજન પાછું વળે છે. ત્યાં કેટલાક મુગલસામન્તો સુલ્તાન મુઝફ્ફરને ને મીરજા હૈદરને લેઈને આવે છે, શાહનશાહની સન્મુખ પેશ કરે છે.

માથે ઉઘાડા, ગળે શરણાગતનો રૂમાલ બાંધેલા, સલ્તાન ને મીરજા હશે છે.)

ખાનખાનાન : બાદશાહી રાજસભાનું અપમાન.

સામન્ત ! નમાવો એમને.

અકબરશાહ : મીરજા બાદશાહના બિરાદર છે;

સુલ્તાને શાહ હતા ગુજરાતના.

ન હોય સીજદો કે નમન એમનાં.

(સુલ્તાન ને મીરજા શરમાઈ સીજદો ભરે છે.)

ખાનખાનાન : કય્હાં સાંપડયા સામન્તને

એમના પરાજયઆથડતા દેહ ?

સામન્ત : ખેતરના કૂબાની ગુફામાં :

નદીને પેલે પાર,

કાળીના કિછ્તાની સરોવરપાળે.

અકબરશાહ : હેરાન છો, પરેશાન છો, ભૂલભૂલ્યા છો,

અપકીર્તિડૂબ્યા છો, મુઝફ્ફરશાહ !

મીરજાઓએ આવીને સળગાવ્યાં

ગુજરાતનાં ગરવાં વન;
 ને એ વનદવમાં સળગે છે
 પરનાં પરબળ્યા ગુજરાતીઓ.
 શૂર છો, વીરત્વને વરો;
 બેહઝારીનો કમરબન્દ બાંધો.
 ઇલાહબાદ ને જૈનપુરની પાડોશમાં
 મળશે મુગલાઈની જાગીરનાં માન.
 બહાદુર છો, બહાદુરી કરો:
 ખિલ્અત ઓઢો, સમશેર ધારો.

રાજા } : બાદશાહને અપમાનતા હતા:
 ભગવાનદાસ } બાદશાહ સહુને સન્માને છે.

(મીરબક્ષી રાજખિલ્અત ઓઢાડે છે. ખાનખાનાન સમશેર બન્ધાવે છે, રાજા ભગવાનદાસ બેહઝારીનો કમરબન્દ ધરાવે છે. સુલ્તાન ને મીરજા બાદશાહને ફરી સીજદો ભરે છે.)

અકબરશાહ : ખાનખાનાન ! હવે નગરપ્રવેશ.

(મોખરે ચઘતાઈનું નિશાન ને મુગલાઈનો જયડંકો, પછી મુગલ સામન્તો, પછી સંગાથે સુલ્તાન મુઝફ્ફર ને મીરજા હુદર, પછી રાજનગરનું મહાજન ને મહાજનની વચ્ચે જયજ્વલ્લયવન્તો શાહનશાહ અકબરશાહ: જમણી બૂલત્યે રાજા ભગવાનદાસ ને ડાબી બૂલત્યે રાજા માનસિંહ: પાછળ જંગ-કોડીલા ખાનખાનાનની ઢાલ: સૈની પાછળ ચઘતાઈનાં ઝુંડ: બેરાતના સૈન્યા ને રૂપૈયા ઉઝાળતા એમ અકબરશાહ બગાદિના આરાના રાજકુર્ગનાં રાજદ્વાર ઉઘડાવી અમદાવાદનો નગરપ્રવેશ કરે છે.

સુલ્તાનના મહેલના ઝરૂખાઓમાંથી ખાન અયતમાદખાનની બાંદીઓ બાદશાહને હીરામોતીથી વધાવે છે.)

પ્રવેશ ૩ જો: વૂલર સરોવરમાં

(સાગરવિશાળ સરોવરને તીરે સર્વસમન્વયના શાહાનશાહી મન્દિરમાં મધ્યાહ્નોત્તરનાં ચોપડિયાં વાગે છે. વૂલર સરોવરનો જલપગથાર હેલે ચહુડયો છે. કાશ્મીરની સૌન્દર્યકુંજો સમન્વયસ્તોત્રથી સોહાગવતી થાય છે.

જનમેદની એ ધર્મસ્તોત્રને ઝીંચે છે.)

મહુન્તા : ધર્મ અનેક છે રે, શાસ્ત્ર અનેક છે રે,
સહુને! હરિવર છે એ એક;

દેશ અનેક છે રે, લોક અનેક છે રે,
સહુને! હરિવર છે એ એક.

પૂરવ પ્રણમો, પશ્ચિમ પ્રણમો :
પ્રણમો સહવાર-સામ;

મન્દિર કે મસ્જિદમાં પ્રણમો:
સહુ એને જ પ્રણામ.

ધ્વજો અનેક છે રે, સહુમાં વહતો વાયુ એક;
આભ અનેક છે રે, સહુને ભરતો સૂરજ એક:
એ સહુ અનેકમાં એ એક.

(સ્તોત્રોચ્ચાર થઈ રહે બાદશાહ ને ફકીરબાદશાહ મન્દિરમાંથી આવે છે.)

ફકીરબાદશાહ : ધરતીને શણગારો છો, શાહ !
પણ મન્દિર ને દુર્ગ બન્નેથી.

અકબરશાહ : આદમકુ ખુદા મત કહો,
 આદમ ખુદા નહિ;
 લેકિન ખુદાકે નૂરસે
 આદમ જૂદા નહિ.

હા, સાંઇજી ! દુર્ગ ને મન્દિર-બન્ને.
 માનવી એટલે દેહ ને દેહી.
 આદમી અડધો ખુદા છે,
 અડધો છે શયતાનનો ચેલો.
 તખ્તે સુલેમાન ને હરિપર્વત:
 માનવવંશ બન્ને માગે છે.
 દેહને દુર્ગ વશ રાખી ખીલવશે,
 આત્માને મન્દિર વશ રાખી વિકસાવશે.
 ઇન્દ્રિયોના ને મનના એ રાજયોગ.

ફકીરબાદશાહ : તો હિન્દુ ને ઇસ્લામ બે નહિ ?

અકબરશાહ : તો તો માનવી ને માનવી એક અબજ.
 નગરી નગરી નિરનિરાળી,
 પશ્ચુ દેશ એક-પ્રભુનો.
 બાળક અવતરે છે ત્હારે
 કઇ બોલી બોલે છે—
 હિન્દુની કે ઇસ્લામની ?
 હિન્દુને એક આંખ છે,
 ને ઇસ્લામીને બે છે ?
 સાંઇજી ! પડઢાઓની પાછળ જૂવો:
 જાત ઓલાદ ઇતિહાસ સંસ્કાર

સહુ માનવખેરાવ્યાં પરિધાન છે.
 સંસારનાં પરિધાનમાંનાં ચિત્રામણુ
 ચિત્રવિચિત્ર ને વિધવિધનાં છે.
 વસ્ત્રો એટલે દેહના પડદા.
 દેહીના પડદાઓ સૂક્ષ્મ છે
 માટે વધારે કાતિલ છે.
 સાંઘજી ! આત્માના અન્તર્પટ ઉતરે
 તો નિરખાય નૂરીનાં નૂર.
 ત્રિકાળને નિરખો ને ઉત્તર આપો કે
 હિન્દુ ને ઇસ્લામ નિરનિરાળા છે ?
 લક્ષ્મણે આનન્દ ને મૃત્યુના ડંખ
 એકેકે યે આછાં-વધતાં માણે છે ?
 પુણ્યના પરિમળ ને પાપના અગ્નિ
 ઇસ્લામને જ અડકે ? કે હિન્દુને પણ ?
 કવિતા ને ફિલસુફી—
 હિન્દુઓનો જયદેવ છે,
 ને ઇસ્લામનો હાફીઝ નથી ?
 ઉપાનિષદમાં છે એ મસ્તવીમાં છે.
 મેઘના છે સોનારૂપેરી પડદા,
 ને પાછળ છે વાદળિયાં વાદળ.
 એ વિશ્વપડદાઓની પાછળ નિરખો
 ગભીરી ગેળની ગુફામાં.
 સંસારીને દુનિયા અનેકવર્ણી છે,
 ગેળીને દુનિયા એકવર્ણી છે.

ફકીરબાદશાહ : લા ઇલાહા ઇલ્લાહા—

અકબરશાહ : કુરાને શરીફની ઋચા ઉપનિષદમાં છે:

ॐ एकमेवाद्वितीयम् ब्रह्म.

એનેકમાંના એકને જૂવે છે

એની દેવી આંખ ઉઘડેલી છે.

ફકીરબાદશાહ : આ છે વૂલર સરોવરનો સાગર:

ક્ષિતિજમાં ઢોળાતો વિસ્તરે છે.

ઉર્મિઓ ગણુશે એ ભૂલશે,

સરોવરજળમાં નહાશે એ પાવન થશે.

અકબરશાહ : સાંઈજી ! આજે છે હિન્દુઓની દીવાળી,

ને હિન્દુઓ દીવા કરશે.

હિન્દુઓના દીવડા ઇસ્લામીને આંગણે

અજવાળું શું નહિ પાડે ?

ફકીરબાદશાહ : પાડશે જ.

અકબરશાહ : તો હિન્દુના ધર્મદીવડા

ને ઇસ્લામના ધર્મદીવડા

પરસ્પરનાં આંગણાંને અજવાળે કાં નહિ ?

ફકીરબાદશાહ : આડકોટ માંડ્યા છે માટે.

પૃથ્વીના બે પાડોશીઓને—

મહારો દીવડો તહમારે આંગણે

ને તહમારો દીવડો મહારે આંગણે,

વચ્ચે દીવાલ ન માંડી હોય તો,

અજવાળાં પાથરે જ પાથરે.

અકબરશાહ : એવાં છે હિન્દુ ઇસ્લામનાં અજવાળાં.

લેહ પાડે છે એ ભૂલે છે.

સિન્ધુનદના સીમાદોર ઓળંગતાં

રાજા માને ઉચ્ચાર્યું એ સાંભળ્યુંને ?

સખી ભૂમિ ગોપાલકી,

વામે અટકે કહા ?

જાકે દિલમેં ખટકે હે

વાકો અટકે રહા.

હિન્દુનો સર્વવ્યાપી પ્રભુ

અટકે ઓળંગશે નહિ ?

કે પશ્ચિમનિમાઝી ઇસ્લામનો ખુદા

પૂર્વમાં પ્રગટશે નહિ ?

ફકીરબાદશાહ : બાદશાહની બાદશાહત મ્હોટી છે

તહો ચે એકે ખંડની છે.

બાદશાહ નવખંડનાં સત્યો ઉચ્ચારે છે,

બાદશાહ પૃથ્વીનાં પાનાં વાંચે છે.

બાદશાહ છે સાંઈનો ગુણગરવો ગુરુ.

ગુરુદેવ ! આવો લેટિયે.

(હલરાતે હૈયે ને ઇલકાતી આંખડીએ બાદશાહ ને ફકીરબાદશાહ હૈયે
હૈયાં ને અંગોઅંગે જાલિંગે છે: જાણે કે મેઘ મેઘને મળ્યા)

અકબરશાહ : તહમે ચે બાદશાહ છો ફકીરોના:

સહુ ફકીરબાદશાહ કહે છે તહમને.

ગેળીનો ગેળમાર્ગ અનોખો છે.

તહાં શાગીર્દે નથી, ગુરૂ ચે નથી:

સહુ છે તીર્થના યાત્રીઓ.

પેલા હરિપર્વતે ને તખ્તે સુલેમાને
અગમ્યની વાતો માંડી છે;
એવી છે આપણી આ વાતો.
કેટલાક સાંભળશે, થોડાક સ્તંભજશે.
આત્માને કોણે કોણે ઓળખ્યો છે ?
નહિ ઓળખે એ ઉપહાસશે
આસ્માનમાં ઉડતા ગરૂડોને.

ફકીરબાદશાહ : તો કોણ કોણ છે તેજપંખાળા
એ અગમ્યપન્થના ગરૂડો ?

અકબરશાહ : કવિ ફિલસુફ સૂફી યોગી ગેબી:
એ સહુ છે બાદશાહો.
નિજનિજની બાદશાહતોના;
એ સહુ છે અગમ્યપન્થના ગરૂડો.
પાંખોમાં પ્રેરણાનાં પ્રબળ
એટલાં આસ્માને એમનાં સામ્રાજ્ય.
ગેબના સહુ ગેબી છે,
પડદા વીંધી પાછળ નિરખે છે.

ફકીરબાદશાહ : શાહ ! આરઝુ શું છે ?

અકબરશાહ : આરઝુ એટલે આત્માની તરસ.

ફકીરબાદશાહ : શાહ ! પ્રેમ એટલે શું ?

અકબરશાહ : ફરહાદે શીરીનમાં ને મજનૂને લયલામાં,
હાકીઝ ને મનસૂરે અગમ્યમન્દિરે,
ને બુલબુલે ગુલાબની આંખોમાં
બાહુ જે દીકું તે પ્રેમ.

ફકીરબાદશાહ : પૃથ્વીમાં તહેં પ્રેમને દીઠો છે ?

અકબરશાહ : પ્રેમના પડછાયા દીઠો છે,
પ્રેમને દીઠો નથી, ફકીરબાદશાહ !
ઝીંદગીની એ જ્યોત નથી જોઇ.

ફકીરબાદશાહ : શાહ ! પ્રેમસૂની પૃથ્વી
લીસોટાને અક્ષર કહે છે.
ગેખની દિવાલો દીઠી છે તહેં,
ગેખના મન્દિરમાં જોયું નથી હજી.
વૃક્ષપદ્મલમાંથી સૂર્ય અંખાય,
ને પાછળ આલનાં હોય અન્તર્પટઃ
એવાં દીઠાં છે તહેં સત્યો.
બુદ્ધિનાં પગથિયાં તું રહડે છે.
પ્રેમની પાંખે ઉડીશ ત્યહારે
ગેખના નિજમન્દિરમાં જઇ જોસીશ.
હજી તું રહમજવા મથે છે,
ખ્રહાંડને માણી જાણ્યું નથી.
મહીને માણે એ મહીપત,
ને ગેખને માણે એ ગેખી.
ગેખીઓનો શાહ થા.
બાદશાહ ! હજી તું મસ્જિદમાં છે,
મહેરાબનાં પગથિયે નથી રહડયો.

અકબરશાહ : પરીઓની પાંખો દીઠી,
નાઝનીના નાઝ દીઠા,
રૂપઅવિલીઓનાં રૂપ દીઠાં.

રૂપ આલવા ગયો
ત્યાં ત્યાં દેહને આલ્યાં !
સુન્દરીનાં સૌન્દર્ય સાંભળ્યાં છે,
દીઠાં નથી, ફકીરબાદશાહ !
રસિકોના રસદેશ ક્યાં હશે ?

ફકીરબાદશાહ : ચેતનને પૃથ્વીના દેહ છે ?

અકબરશાહ : ચેતન્ય દેહ ધારે
એટલે ચેતન્ય મટે.

ફકીરબાદશાહ : એવા છે પૃથ્વીથી પર
રસિકોના રસદેશ, પ્રેમીઓના પ્રેમદેશ.
શાહ ! સૂરીઓ ઉચ્ચારે છે
એ જ વૈષ્ણવો ભાષે છે:
રસિકા: કામવર્જિતા:
ઇતિહાસ વાંચ્યા, ફિલસુફી ચર્ચી,
બુદ્ધિની ખાણો ખણી રત્નો કાઢે:
પ્રેમનો હીરલો લાધ્યો નહિ હજી.
શાહ ! તહારો મુગટ બાદશાહ ?
કે રાજદંડ ? કે રાજસિંહાસન ?

અકબરશાહ : એ એકે બાદશાહ નથી;
એ સહુથી બાદશાહ પર છે.

ફકીરબાદશાહ : શાહ ! સહમજને ને ઉરમાં સંધરજે:
કામ કે વિલાસ કે વિહાર
એ એકે પ્રેમ નથી.
પ્રેમ છે એ સહુથી પર.

અકબરશાહ : અનુભવિયા એને ઓળખે.

પ્રેમપંખીની પાંખો મહેં જોઈ છે,
પ્રેમપંખીનું હૈયું ઉઘાડી નથી નિરખ્યું.

ફકીરખાદશાહ : શાહ ! તું સાગરને આરે ઉભો છે,
તહેં ગેબમાં જોયું છે.

તું જગતસત્યો ઉચ્ચાર છ કે
અલેક ને ઓહંદાર એક છે.
દશે દિશાઓનો સમન્વય એ આલ.

(કાશ્મીરની સૈન્દર્યલીલામાં ફકીરખાદશાહ અદૃશ્ય થાય છે.
આઘેથી કોકિલકંઠી કાશ્મીરિયણોનું ગીત સભળાય છે.)

સરોવરિયું લહેકી-લહેકી જાય,
ઓ સજની ! જોને
ગેબના લેખ ત્યાં લખાય.

(ગોધણને પુષ્પહારથી શણગારીને, કેસરફલની છાઓ ભરીને પામ્પોરનું
મહાજન શાહાનશાહ સમીપે આવે છે.

આગળ કાશ્મીરી કંચનીઆ ગાતી ને નાચતી હોય છે.)

અકબરશાહ : (સ્વગત) અજબ છે આ સૌન્દર્યનો દેશ.

અને તાનસેનજી દાખવવાના છે
વૃન્દાવનનું સંગીત ને રાયપ્રવીણનું રૂપ.
તાનસેનજી ચે દહેરખડા જોગી છે !
સૌન્દર્યદર્શન એ પ્રભુદર્શન છે.

કાશ્મીરી { : પલટાના રંગ લખિયા, ધરતીના ઢંગ લખિયા;
કંચનીઆ } : દિશ-દિશના લખિયા ત્યાં સોહાગ :

ઓ સજની ! જોને

ગેબના લેખ ત્યાં લખાય.

મ્હોડવી : બાદશાહ પધાયેં

અમારી આજ દીવાળી છે.

મહારાજ ! અમારાં આ કૂલ.

અકબરશાહ : કેસરકુંજનું મહાજન છે ?

આવો, આવો; લાવો તહમારાં કૂલ.

વાદળિયા આંખ શી પાંખડી છે,

મંહી કેસરિયા ટશરો છે.

એ કેસરકૂલ નથી,

એ કુદરતની આંખો છે.

એ આંખમાં આંખ મિલાવળે,

ગેળના દરવાજા ઉઘડશે.

(કાશ્મીરી કંચનીઓ કિત્તરકઠે ગાય છે.)

રાતના અન્ધાર લખિયા, દિનના પ્રકાશ લખિયા;

દિલ-દિલના રાગ ને વિરાગ:

ઓ સજની ! જોને

ગેળના લેખ ત્યાં લખાય.

આથમતા ચન્દ્ર જૂવે એ, ઉગમતા સૂર્ય જૂવે એ;

પ્રારબ્ધની વાંચે આછી સાખ:

ઓ સજની ! જોને

ગેળના લેખ ત્યાં લખાય.

(કુચનો ડકો વાગે છે; કેટલાક શાહી શિકારીઓ વૂઠર સરોવરની જળાડીઓમાં સંચરે છે. બાદશાહ ઉઠે છે, ચાબદાર નેકી પોકારે છે 'બાદશાહ સલામત.')

અકબરશાહ : મહાજનો ! કાશ્મીર છે

ભારતવર્ષનો સૌભાગ્યચાંદલો.

ત્યહાં અર્ચાય છે ભાગ્યઅર્ચના.

કાશ્મીરીઓ છે ભાગ્યકુંકુમના આલુરેલુઓ :

અક્ષર કંકુ ને કેસરના લખજો.

કેસર વાવશો ને વીણશો ત્યહાં સૂધી

અડધી મહેસુલ માફ છે.

મહોડવી : સૂરજ વરસે એમ

વરસી જાયો છો, બાદશાહ !

(મહાજનના મહોડવી બાદશાહી અંચળની દામન આંખે ચાંચે છે, સમીપનાં જનો પૂલડે વધાવે છે, આંધેનાં જન વન્દના વન્દે છે—જયધોષણા કરે છે; શાહી કિશ્તીમાં બાદશાહ પાય માટે છે કે વૂલર સરોવરની પાળે પાળે ને ઘાટે ઘાટે દીવાળીના આનન્દદીવડા પ્રગટે છે.

મહાજનના જળદીવડા ને શહેનશાહી કોલાહલ ઉપર વહતો રૂપમૂર્તિ કાશ્મીરજોનો કિત્તરકંઠ ગાય છે.)

આશના આનન્દ વાંચે, વિધિલખિયા મન્ત્ર વાંચે;

સરોવરિયું ધરતીની આંખ :

ઓ સજની ! જોને

ગેયના લેખ ત્યહાં લખાય.

પ્રવેશ ૪ થો: સેનાકટારીની દુહાઈ

(બાદશાહ ને ખીરબલ બે હાથી સમા આવે છે. માતંગની મદજરતી ઋતુ સમી બાદશાહની ઋતુ છે. શૂદમાંથી શ્વાસની ઝાળો ઉઠે છે, અંગમાં ઉછાળા ઉછળે છે; ત્હો યે ગજરાજનાં ગાંભીર્ય ગયાં નથી. આંખડી આભણંઓને પ્રશ્ન પૂછતી અનન્તમંડળમાં ધૂમે છે.)

અકબરશાહ : ખીરબલ ! ક્ષત્રિયાણી સિંહણ છે.

ખીરબલ : જહાંપનાહ સાચું લાખે છે.

સિંહણનાં જ સિંહ જન્મે.

પણ શાહે જાણ્યું શાથી ?

અકબરશાહ : એની આંખમાં તીર છે,

એની કીકીમાં કટાર છે,

એની આંખળીઓમાં લાલા છે,

એનાં અંગઅંગે ખડ્ગ જૂલે છે.

કૂલ શી મધમધતી છે,

અગ્નિ શી પ્રજ્વળનારી છે.

નારી નથી, ક્ષત્રિયાણી જોગણી છે.

ખીરબલ : એકદા નટરાજ તાંડવ ખેલતા'તા.

ગિરિજા હસ્યાં ને શિવજી રીઝ્યા.

ગણસંઘ સ્તુતિસ્તોત્ર ગાતો'તો, ને

જોગમાયાઓ ધૂમતી'તી ગીતધૂમણે.
 પાર્વતીજીએ વરદાન માગ્યું
 કે પૃથ્વી કૈલાસભૂમિ કરો.
 સતીને રીઝવવા શિવજી હસ્યા,
 ને કલ્યાણનાથે આદેશ દીધો ગણવૃન્દને
 કે જાવ, પૃથ્વીનો કૈલાસ કરો.
 એ જોયમાયાઓ તે ક્ષત્રિયાણીઓ.
 ખપ્પર લેઈને ધૂમણે નીકળે
 ત્યહારે ધરતીનાં રૂધીર ખૂટે,
 એમનાં ખપ્પર ન છલકાય.
 ક્ષત્રિયાણી છે જોગમાયાનો અવતાર.

અકબરશાહ : ગામગામની સતીઓની દેવડીઓ
 હિન્દમાં સતીઓને સરજે છે.
 ઇતિહાસ ધરતીમાં વાવે છે,
 કવિતા ધરતીને પાણી પાય છે.
 પ્રજાભૂંસનારે ભૂંસવા પડશે
 પ્રજાનાં ઇતિહાસ ને કવિતા.
 કાળના લેખ ને કવિનાં પ્રેરણાગીતો જીવશે
 ત્યાં સૂધી મહાપ્રજાઓ જીવશે.
 ક્ષત્રિયાણી સિંહણ છે:
 મીનાબાઝાર બન્ધ કરો.
 શાહને સોનાકટારીની દૂહાઈ છે.

બીરબલ : ફૂલ વીણતાં વીણતાં વનમાં
 સિંહણનો પંજો વાગ્યો કે શું ?

અકબરશાહ : આવડુંક કહેવા જે આવ્યો ન હોત.

અમિની ઉડતી શિખા સમી
સોનાકટારી હૈયે અડકી ગઇઃ
જાણે યમદેવની જીભ !
ઘોર યુદ્ધમાં જે નથી દીડી
એવી મૃત્યુડંખાળી ખરછી.

ખીરખલ : એવડાંક શાં અનુભવ્યાં શાહે ?

અકબરશાહ : ચંદ્રમાઓ ચોકમાં ચાલતા હતા,
ને શાહ જોવા ગયા'તા રૂપના ચન્દ્રમાઓને.
સૌન્દર્યની કળીઓ જોતો,
કૂલની પૂતળીઓ જોતો,
તેજની દીવડીઓ જોતો,
ગર્વઘેલડી એલખેલડીઓ જોતોઃ
જાડુ જોતો, ઝહર જોતો, અમૃત જોતો.
જગતનાં પુણ્ય જોતો, પાપ જોતો.
તારાઓ હોલવવા સહેલા છે;
એવા સહેલા નથી હોલવવા
જગતની મીનાક્ષીઓનાં મીનાખાઝારો.
ક્ષત્રિયાણી સિંહણુ છેઃ
મીનાખાઝાર બન્ધ કરો.
સોનાકટારીએ ફહાઈ દીધી છે મહને.

ખીરખલ : જેવું બાદશાહી ફરમાન.

મીનાખાઝાર બન્ધ થશે.

માનવીની મોહશિખાઓ હોલવાશે આજથી

અકબરશાહ : ઇરાનની નાઝનીને બોલાવશે ?
ક્ષમા બક્ષુ એને એના પાપની.

બીરબલ : ઇરાનની કંઈ નાઝનીને ? જહાંપનાહ !

અકબરશાહ : લોહરગઢના કિલ્લાના કોટમાં
જીવતી જડવા ફરમાવ્યું છે તે:
મહારે પાળવાં કપરાં છે
એ એને પાળવા કહું છું તે.
ક્ષમા બક્ષુ કે ક્ષમા પામું.

બીરબલ : બાદશાહી મહેલમાં જ છે
સૌન્દર્યઅનારની એ અનારકળો.
ક્ષણેકમાં આવશે શાહી દીદારે.

(બીરબલ મહેલમાં જાય છે, બુલબુલ સમી ગજલ ગાતી અનારકળીને લેખને આવે છે.)

અનારકળી : ભરેલા વિશ્વમાં આ દિલનાં સિંદાસન ખાલી !
' છલાછલ મેઘ, તહો યે અધૂરી આસ્માનની ખાલી:
ભરેલા વિશ્વમાં વિ.

(ફરમાયેલી પાંખડી સમી અનારકળી ઉત્તે છે.)

અકબરશાહ : ભૂલ સહમજદ હોય તો
અનારકળી ! ભૂલની માફ છે તહને.

(ધીરે ધીરે ચન્દ્રોદય થાય એમ અનારકળી પોપચું ઉપાડે છે.)

અનારકળી : માનવી બોલે છે, કે દેવ ?

અકબરશાહ : ભૂલથી ભડકેલો માનવી.
ભૂલ સહમજદ એને ભૂલની ક્ષમા છે.

અનારકળી : શેની ભૂલ ? બાદશાહ !
સારી દુનિયાં આચરે છે
એને ભૂલ ભાખનાર છે કોણ ?

અકબરશાહ : માનવીના હવસની ભૂલ.

અનારકળી : હવસ જે હોત નહિ,
દુનિયા તો હોત નહિ.
હું ને તહમે હવસની ભૂલો છિએ, શાહ !

અકબરશાહ : મૃત્યુઆરે ઉભેલીને જીવતદાન દીધાં'તાં ત્હારે:
એ દયાનાં આ વરદાન હશે ?

અનારકળી : ભલે; સાચને સમશેરથી વધેરજો;
જીભ જીકું નહિ ભાખે, શાહ !
અન્તરના અન્તર્યામીને પૂછજો,
દયા હતી કે હવસ હતો એ ?

અકબરશાહ : જગતનું પરમ ધન
હવસથી જન્મ્યું નથી કાંઈ.
મસ્નવી ને ઉપનિષદો,
કે પયઘમ્બરોના પયધામ
એ હવસની ભૂલો નહોતી.

અનારકળી : ઇન્દ્રિયો શાને બક્ષી છે પ્રભુએ

અકબરશાહ : જગતને ઓળખવાને,
અનુભવના ઓધપાઠ સંભરવાને.
ઇન્દ્રિયો આત્માના પાય છે.

અનારકળી : તહમે માતા નથી, શાહ !
ને ન જાણો એ ભેદ.

સી જાણું છે એ પુરુષ જાણુતો નથી.
 ઇન્દ્રિયો દીધી છે જગત જન્માવવાને.
 બાદશાહ ! આત્મા પવિત્ર છે
 એવું દેહમન્દિરે છે પવિત્ર.
 પવિત્રને પવિત્ર અડકયે
 પૃથ્વીમાં પાપ પ્રગટે ?
 ગુલાબ ઉપર ગુલાબ ઢળે—

અકબરશાહ : એવી જ છે પુણ્યવન્તી
 શું દુનિયાની બધી ગુલબાગી ?

અનારકળી : ચમનથી, ચન્દ્રમામાંથી, ફૂલોથી, તારકથી,
 વીણી રસ મંજરી ભરી મ્હારી રૂપની મતવાલી.
 ભરેલા વિશ્વમાં વિ.

આત્માની આરજૂ શાહે દીઠી છે:
 અનુભવી છે એવી અંગની આરજૂ ?

અકબરશાહ : ભૂખ ને તરસ વિહોણું,
 દીકું નથી દુનિયાવાસી કે.

અનારકળી : એવી છે અંગઅંગની ભૂખ,
 ને એવી છે ઇન્દ્રિયોની તરસ.
 શાહ ! કુદરતનો કાયદો ચક્રવર્તી ?
 કે બાદશાહતનો કાયદો ?
 શાયરાનનો જમેલો જમ્યો હતો.
 શાહે દીઠો પૃથ્વીચાલતો ચન્દ્રમા,
 ને દીઠો ઉષાની રૂપચુન્દ્રી.
 શાયરોને પાદપૂતિ ફેંકી;
 સારો મુશાયરો હાર્યો શાયરીમાં;

એમને નહોતી અંગની આરજૂ કેને.
 સવૈયો રચી શાહે સૌન્દર્યને નિવાજ્યું.
 એ હવસ હતો ? કે ઇરકે હકીકી ?
 શાહે દીઠોતો રૂપનો ઝરો,
 એવો મહેં દીઠોતો યૌવનનો ફૂવારો.
 એ ધારાઓમાં નહાવાને
 અંગો ઉછાળે રહડયાં.
 ચન્દ્ર નિરખી સાગર સળકે છે
 ચન્દ્રને ચુંબવાને કાજઃ
 એ તે કુદરત કે કવિતા ?
 સાગરને શાહી ફરમાન લેજાને
 કે પૂર્ણિમા નિરખી ઉછળતો મા.
 એથી એ સોહિલું પડશે શાહ !
 સ્વર્ગતખતે પ્રભુને કહાવજે,
 કે આવતાજતાની સંગાથે,
 કે પૃથ્વીમાં રૂપ સરજતો મા.
 સૃષ્ટિમાં સૌન્દર્ય છે, શાહ !
 ત્યાં સૂધી સૌન્દર્યપૂજા છે.
 હાફીએ દીકું તે ગાયું હાફીઝગાહમાં;
 મહેં દીકું એને આલીંગ્યું આલમમાંઃ
 અમે બન્ને ય રૂપપૂજારીઓ.
 એકને આરાધો છો ધૂપદીપથી;
 બીજાને પૂરો છો જીવતી કબ્રમાં.
 શાહ ! કબ્રના પત્થર જડાવ્યે
 રૂપપૂજા જગતમાંથી નહિ જાય.

અકબરશાહ : રૂપને તો રાક્ષસો યે પૂજતા.

અનારકળી : રાક્ષસ ને શયતાન છે દૂધભાઈઓ.

હુનિયાને નગર-નગરે છે

શયતાનવસાવ્યાં શયતાનપરાં.

અકબરશાહની આગ્રાનગરી યે

શયતાનપરાસૂની નથી.

શાહે અળગું કીધું એને,

જૂદું પુર વસાવ્યું હવસપૂજરીઓનું;

તેથી હવસપૂજ બન્ધ થઈ ?

આસ્માન હોલવો-આસ્માન, અકબરશાહ !

—અકબરશાહને શું અશક્ય છે ?—

તો હોલવાશે પાપ પૃથ્વીમાંથી:

તો હોલવાશે અંગોઅંગના દીવડા

ને દેહભૂખ્યાનાં ભૂખ ને તરસ.

શાહ ! સ્વપ્નાં સેવો છો.

કુદરતવિરોધી ન હોય

પુણ્ય ને પાપની ભાવનાઓ.

અકબરશાહ : શા છે કુદરતના ઉચ્ચાર

ને વિશ્વના પડઘા ? અનારકળી !

અનારકળી : દિલના ઉચ્ચાર એ કુદરતના પડઘા.

વિશ્વને તો વાંચ્યું છે અકબરશાહે.

નિરખો આ બાદશાહી કૂલબાગ.

કૂલડે કૂલડે છે ભમરા,

ને ભમરો ભમરો છે કૂલભોગી.

માનવીએ બાંધ્યા છે

જમનાજલના ઘાટ.

જમનાના કુદરતબાંધ્યા ઘાટ ક્રિયા ?

અકબરશાહ : હિમાદ્રિમાંના અદ્રિકોટના ઘાટ.

અનારકળી : હિમાદ્રિ યોગીઓનો હશે,

સંસાર સંસારીઓનો છે, શાહ !

મહને મારો કે જીવાડો,

મહને માર્યે હવસ નહિ મરે.

મહને માર્યે હવસ મરતો હોય

તો હું મોત પ્રાર્થુ છું શાહ કને.

દેહ છે ત્યહાં સૂધી

દુનિયામાં હવસ છે, શાહ !

હવસપૂજા એટલે ઇન્દ્રિયોના હોમહવન.

હવસપન્થીઓ જુઠ્ઠા નથી, શાહ !

ખપ્પરધારિણી ઇન્દ્રિયભોગીઓ છે

ત્યહાં સૂધી ઇન્દ્રિયોના હોમહવન થશે.

આત્માને અંગ છે ત્યહાં સૂધી

અંગઅંગનાં છે ભૂખ ને તરસ.

લળી, ગુંથ, વીંઝતો પાંખ, જો ! આવે ભરો;

ન કરતી એ ભરનો તું ભરોસો, અય આલી !

ભરેલા વિશ્વમાં વિ.

અકબરશાહ : ખીરખલ ! મિનારો ચણાવજો

અનારકળીની કપ્પ ઉપર,

ને ઉપર ચઢાવજો હવસનો ધબગરો.

ભલે હવસપૂજારીઓ પૂજા માંડે ત્યહાં.

જતીઆવતી દુનિયાં દેખશે
 અને ઉચ્ચરશે દિલના ઈકરાર.
 એક અંગનાને સજા નથી કરતો:
 આ તો છે બાદશાહીની
 હવસપૂજરીઓને સજા.
 બાદશાહી ભૂલ હશે તો
 બાદશાહોનો બાદશાહ માફ કરશે.
 જાવ, લઈ જાવ એ હવસપૂજરણને
 ને દેજો લોહરગઢનાં લોહદાર:
 ને ચહડાવજો હવસની દેવીનો ધજગરો.
 જગત જોશે, વિચારશે ને પારખશે;
 ને ઓઢશે પુણ્ય કે પાપના અંચળા.

ખીરખસ : પાપી એટલો પૃથ્વીભાર નથી, પાદશાહ !
 પાપને ને પાપીને સૌ પ્રોછે છે.
 પાપને પુણ્યના વાઘા સજાવતાં
 હવસપૂજનાં હવસી ધમંડીઓ
 એ જ છે પૃથ્વીના પરમ ભાર.
 પાપને પુણ્ય લાખનારાંઓ
 છે દુનિયાનાં પરમ દુશ્મનો.

(જગતના રંગો જોતી, નિર્જમરન સમી, અનારકળી ગાતી ગાતી જાય છે.)

ઘડીક કળી ઉઘડી, ઘડી ફૂલ ફૂલ્યું, કરમાયું;
 ઘડીક અજવાળી દુનિયા ગેયમાં વીજળી ચાલી.
 ભરેલા વિશ્વમાં આ દિલનાં સિંહાસન ખાલી !

પ્રવેશ ૫ મો : કામુર્ધાહ-મહામૃગયા

(ભવ્ય ભયંકરતા પાથરતું તિરાહીનું વન હિમાલયના ઢોળાવ ચઢવા માંડે છે ત્યાં વૃક્ષ જલ ને ગિરિગણુચરોમાંથી વીશ-વીશ ગાકના ઘેરાવામાં હાંકો કરતા અકબરશાહના શિકારીઓ સતલજને તીરે ઉતરે છે. વર્ષાની વાદળી વરસી ગઈ છે, શ્રાવણની ભરીભરી સરિતા ઘેરમતી વહે છે.

હજારો વનપશુઓનું ધણુ ટોળે મળ્યું છે, સેંકડો સંહારકો ફરતા ઘેરી ઉભા છે. કોઈક શિકારીઓ કને સાંકળખાંધ્યા શિકારી ચિત્તાઓ છે, કોઈક કને ચર્મમથ્યા પહેંચાઓની ખેસણીએ ખાઝ છે. ખાણુ કમાન બન્ધૂક બરછી ભાલા અંકુશ તોમર જમૈયા કઠાર ખંજર સમશેરઃ વિવિધ શસ્ત્રો શિકારીઓએ સજેલાં છે. પીઠે વિશાળ ઢાંસો લટકે છે.

સહુએ વનરંગી વાઘા પહેરેલા છે.)

એક શિકારી : દસ હજારની શિકારસેનાએ

વીસ વીસ કોસનાં ધણુ વાળ્યાં છે.

ચાર ચાર અઠવાડિયાં વાળવે થયાં.

અજબ છે આ કામુર્ધાહ.

બીજો શિકારી : બાદશાહે અજબ છે આ.

ક્ષણમાં બન્ધૂક લે છે, નેમ માંડે છે :

ક્ષણમાં કહે છે હિંસા એ પાપ છે :

ક્ષણમાં કહે છે રાજપાટ તબ્બું છું.

રાજમાતાને તેડાં ગયાં છે પવનસાંઠણીનાં.

આજે છે છઠ્ઠો દિવસઃ
કાલે સૂરજ કારમો ઉગશે.

ત્રીજો શિકારી : વાઘ સિંહ સસલાં ને હરણાં,
દીપડા જેડા ને હાથીઝુંડઃ
વાળ્યા છે જાણે એક વાડામાં.

સરદાર : સદ્તનતનો ચે એવો વાળ્યો છે વાડો.
આજ અન્વલ તારીખ છેઃ
સેનાનીઓ ! બન્ધૂક સજ્જ છે ને ?
આજે થશે શાહી પરીક્ષા.

પહેલો શિકારી : કહે છે કે મરતાં મરતાં
ગણેશ ભારતી ગજરાજે ગઢવાલમાં
બાદશાહને બળ સમર્પ્યુંતું ?

સરદાર : સાંભળ્યું નથી, પણ સાચું હશે.
બાદશાહ વિશે શું સાચું નથી પડતું ?
હિસારનાં વનમાં હતો શિકાર.
સિંહ ને સિંહણી રમતાં હતાં.
બાદશાહે દીઠાં, વન્દના કીધી;
કહ્યું વનબાદશાહ ને વનબાદશાહણ
ખેલે છે રસિયાં વનવિહાર.
માણવા ઘો મનની મોજ.

બીજો શિકારી : માનશો ? વીસ મણની સાંકળ ફેરવે છે.

સરદાર : ગજરાજને પીઠપાટલે ગંગાપૂર તરવાં,
ઘોડીલાની હોડદીએ સતલજરેલ ઉતરવી

એ તો ખેલવાનને છે પાંદડાં તોડવાં.
 પંખે વાઘનો, છાતી સિંહની,
 આંખ ગરૂડની, પાય હરણના,
 હાથ શૂંઠ સરિખડા પાયલટકન્તા,
 સાંચે ચે શરીર ગૌરવવન્તું ગજરાજનું:
 બાદશાહ છે ઝમાનાનો ભીમસેન.

(સ્વારીડંકો વાગે છે, ફરફરતે તમનતાથે શાહાનશાહ શિકારગાહમાં પધારે છે. આથે વનકુંજમાંથી હાથીઓનાં ધણુમાં ગજધણુના ગોવાળ શો ખાનઆઝમ રણધ્વજ લઈ પધારે છે.)

ખાન આઝમ : રોઝે અન્વલની બાદશાહી સલામી.

સેનાનીઓ સર્જ છે: સફ સજે ?

(અકબરશાહ એક સેનાનીની બન્ધૂક લે છે, નિરખે છે, ફેરે છે.)

ખાન આઝમ : બાદશાહ સલામત.

(લશ્કરીઓ બાદશાહી સલામતીની બન્ધૂકમાળા ફેરે છે. ભટકેલા વનહાથીઓના હુંકારથી ઘટાઓ ગુફાઓ ખીણો ધણુધણી ઉડે છે.)

અકબરશાહ : ત્રણસો હાથીનાં ત્રણ ધણુ

તિરાહીનાં જંગલમાં વાળ્યાં 'તાં:

ન છીપી તહો ચે શિકારની તરસ.

ઉઝબેગોના દીપડાને વશ કીધા—

ખાન આઝમ : અફઘાન ને ઉઝબેગ છે પર્વતના વાઘ.

વાઘને ચે લગામો ચહડાવી અકબરશાહે.

અકબરશાહ : પીંડના પ્હાડ કીધા,

દેહના દુર્ગ વાળ્યા.

સાઠમારીઓ ખેલાવી વનચોકમાં.

એક પીઠથી બીજી હાથીપીઠે

હનુમાનકૂદકે કૂદીને ખેઠો:

ન શમ્યા કહો એ અંગબળના ઉભરા.

અન્ધારી રાતનો કાલનો યોગન—

ખાન આઝમ : એ તો અજબ હતો, જહાંપનાહ !

અગ્નિના દડાનો યોગાનનો ખેલ.

તણખાના આસ પડતા પાછળ:

જાણે કસોટી ઉપર સોનરેખ દોરી,

જાણે મેઘપટમાં વીજદોર પરોવ્યો !

સેનાનીઓ ! સાવધાન.

(વૃક્ષદંડ શા સેનાનીઓ નિજનિજને સ્થાનકે એકલકથ ઉભે છે.)

જહાંપનાહ ! ફરમાવિયે.

(શિકારી કનેથી શહેનશાહ ત્રણશીંગડું લે છે, શંખધ્વનિ સમા થેરે અખંડ નાદે શિકારનું ફરમાન છોડે છે- ડાળીડાળીમાંથી બન્ધૂકો ગાળે છે; હરણ દીપડા વાઘ અક્કર કૂદે છે, શોણિતછાંટણે છંટાટને ધરતીને હૈયારંગે રંગે છે.)

અકબરશાહ : ચિત્તાને છોડો કાળિયાર પાછળ.

(એક કાળિયાર વનમાં ભાગતું દોડે છે, પાછળ ખાનઆઝમ ચિત્તાને છોડે છે.)

વનમાંથી વૈરાગીઓનાં ઝૂંડ આવે છે, દુરાદુરે ભાગ પાળી ચિત્તાને આંતરે છે, બે કાન પકડી બે બાવાઓ દોરે છે. એ નિરખીને સરદાર દોડતે ઘોડે ત્યાં આવે છે.)

સરદાર : બાદશાહી ચિત્તાને આંતરનાર

કેણુ છો શયતાનો ?

એક બાવો : શયતાનને એ જીતનાર

જોગી જોગન્દરપુરીની જમાત.

શાહને કહો શાહોનો શાહ છે.

(શંખ વગાડે છે, જમાતનાં રણશીંગડાં વાગે છે.)

જેગન્દરપુરી : (હાથીની અંબાડી ઉપરથી)

શું છે ? આતમબળ !

આતમબળ : બાદશાહ છે; શિકારગાહે છે.

જેગન્દરપુરી : દેહ્લીઆગ્રાના બાદશાહ ?

બાદશાહને કહાવો

હિમાલયના જેગન્દરપુરીના આશીર્વાદ.

(ચિત્તાનો એકએક કાન પકડેલા બે બાવાઓ ને સરદાર ને અન્ય સરઘસ બાદશાહ સમીપે સંચરે છે.)

ખાન આઝમ : સરદાર ! શિકાર કેમ થંભ્યો ?

આ બાવાઓ કોણ છે ?

આતમબળ : જેગન્દરપુરીની જમાતના આખીઓ.

અકબરશાહ : કેદારની હિમગુફાના જેગન્દરપુરીજી ?

આતમબળ : હા, ખુદાના પડછાયા !

સીકીના યોગીન્દ્રની સંગાથે

બાદશાહ દર્શને આવ્યા હતા એ.

અકબરશાહ : અદ્ભુત છે એ યોગીરાજ.

પવનપાવડીએ ઉડે છે,

હિમમાંથી અગ્નિ પ્રગટાવે છે.

ચારે ધામમાં છે જેગન્દરપુરીના મઠ,

તીર્થે તીર્થે છે એમના અખાડા.

પૃથ્વી યે ઘડીક તો પૂછે કે

હું બાદશાહની કે જેગન્દરપુરીની ?

કૃષ્ણખંસીને ગોધણ વશ હતાં

એવાં છે જોગન્દરપુરીના હુંકારને વશ
હિમાલયનાં હસ્તીઝુંડ.
ખાન આઝમ ! ચિત્તાને ખાંધોઃ
ચરણવન્દના કરી આવું.

(બાદશાહ ખાખીઓની જમાત ભણી સંચરે છે, જોગન્દરપુરીના હાથી સમીપે જઈને વન્દના વન્દે છે.)

જોગન્દરપુરી : (મેઘ વરસે એમ આશીર્વાદ વરસતા)
જોગીના આશીર્વાદ છે, બાદશાહ !
બાદશાહોનો ચક્રવર્તી થઈશ.
આત્માને બહલાવ અમરતત્વમાં.

અકબરશાહ : સારી યે બાદશાહી સમર્પું, મહારાજ !
મહને આપો એ અમરતત્વ.
ભર્તૃહરિને લાઘ્યું 'તું',
ગોપીચન્દને લાઘ્યું 'તું' એ.

જોગન્દરપુરી : સાંભળ, શહેનશાહ ! જોગીનાં વચન.
મૃગયા શાસ્ત્રભાજ્યો ક્ષત્રિયધર્મ છે.
પણ સંહારમાં યે ઇન્સાફ હોય.
રાક્ષસોને રઘુવીરે સંહાર્યાં 'તા.
હિંસકની હિંસા કરજે,
અહિંસકને અવધારજે.
બાદશાહોની બાદશાહી તહારી છે.

(વનમાંથી વેરાગીઓનાં બે ઝુંડ લહડતાં લહડતાં આવે છે.)

એક ઝુંડમાંથી : જલમાં અમારો પહેલો પાવ.

બીજા ઝુંડમાંથી : કુરુખેતરનાં સરોવરજલમાં ?

પહેલો પાવ મૂકશે ત્હેનો પાવ કપાશે.

અમારા અખાડાની આણમાં છે

સ્થાણેશ્વરનું પુણ્યસરોવર.

પહેલા ઝુંડમાંથી : વૈરાગીઓ છે તીર્થોના રાજા.

વૈરાગ્યને આંતરનાર છે કેણું ?

બીજા ઝુંડમાંથી : ખાખીઓની ખાખ.

(બાદશાહના દષ્ટિદેશમાં નિરંકુશ તોફાનની બેઅદબી નિરખી ખાન-આઝમની ભુજાઓ ફરકે છે, અકબરશાહની આંખડીઓ ચમકે છે, હાથી-અંખાડીમાંથી મહાન્ત જોગન્દરપુરી સહુ નિહાળે છે.)

જોગન્દરપુરી : શાહ ! સંયમ સેવજો :

ગાયો લહડે છે, લહડવા દેજો.

એકે ગાયને સમશેર ન મરાય.

છૂટી પડશે ને ભેળી ચરશે.

અકબરશાહ : વૈરાગ્યમાં યે સંસારના અજંપા ?

જોગન્દરપુરી : વૈરાગ્યનો યે સંસાર મંડાય છે ને ?

(એ વૈરાગ્યદર્શને અકબરશાહના આત્માની ટ્રેર ખંડિત થાય છે. ' હમારે પહેલું અરાનાન ' ' હમારે પહેલું અરાનાન ' પોકારતાં ખાખી ને વૈરાગીનાં ઝુંડ રથાણેશ્વરની યાત્રાએ સંચરે છે.)

એક વાઘણ ને ત્રણ ત્હેનાં બચ્ચાંઓ વનમાંથી પૃથ્વીઉમા બાદશાહ ભણી ધસતાં આવે છે. બીજાની શી સમશેર વીંઝી બાદશાહ વાઘણને પાડે છે, ખાન આઝમ બાલજોડહીને કાપે છે, સરદાર છેલ્લા બચ્ચાને મારે છે.

સકલ મંડળી ક્ષણેક પ્રસંગસ્તબ્ધ રહે છે.)

આતમબળ : ક્ષણેક તો ધીરજ ધરવી 'તી, શાહ !

જેવું 'તું મહાન્તજીવું જોગબળ :

અંગુલિ ઉચકયે અળગાં થાત.

ખાન આઝમ : સંહારકનો સંહાર, આતતાયીનો વધઃ
એ તો છે ક્ષત્રિયધર્મ.

અકબરશાહ : કામુર્ધાહ બરખાસ્ત છે.

(સેનાનીઓ વિખેરાઈ જાય છે. વનઘટાઓમાં ને વનચોકમાં નાચતાં-
કૂદતાં—આનન્દતાં પશુધણુ વિખેરાય છે. સંહાર આયમે છે.

અકબરશાહ મહન્તજના હાથી સમીપે સીજદો કરે છે, બન્ને હાથની
હસ્તાંજલિ કરીને જોગન્દરપુરીને પ્રાર્થે છે.)

ભર્તૃહરિએ જોગવ્યો હતો,
ગોપીચન્દે માણ્યો હતો,
એ જોગ આપશો ! જોગન્દરપુરીજી !
બાદશાહને ધરાવશો ખાખીની ખાખ ?

જોગન્દરપુરી : ભસ્મના કોડ થયા બાદશાહને ?

અકબરશાહ : બાદશાહ દેહ્લીઆગ્રા માણે છે,
જોગન્દરો માણે છે હિમાદ્રિના મહેલ.
લાખેણી લક્ષ્મીવન્તો કોણુ છે ?
દેહ્લીનો બાદશાહ ? કે હિમાદ્રિનો જોગી ?
દર્ભાસને જોગી બાદશાહી માણે છે,
સિંહાસને શાહાનશાહને એનાં સ્વપ્નાં છે.

જોગન્દરપુરી : ખાખીનો ધર્મ છે ભેખ,
બાદશાહનો ધર્મ છે બાદશાહી.
જીવ, શાહ ! જીવ;
સદતનત વાટ જૂવે છે.

અકબરશાહ : વાઘણુ હતી વકરેલી
ને શયતાનની હતી સગી.

પણ આ માતાનો સંહાર,
આ અચ્ચાંચોનો વધેર.
મહારે યે મા છે, જોગન્દરજી !

જોગન્દરપુરી : જોગી કે સંસારી કે બાદશાહઃ
મા વિનાનો કોણ છે માનવવંશે ?
વનની મા છે વેલડીઓ,
સંસારની મા છે ભવાની.
માતૃજ્યોત એટલે જગતની જનેતા.
શાહ ! સેનાનીઓ સંહારે છે,
જનની જતન કરે છે.

અકબરશાહ : મહન્તજી ! જગત ચલાવવા જરૂરના છે
શું સંહાર કે કુરૂક્ષેત્ર ?
મહારે નથી જોઈતાં આ જગત.
સમશેરવિહોણા સંસાર કચ્છાં હશે ?
જન્મે ઉછરે ને જીતે ?
સર્વકલ્યાણ !-સુલહ-યે-કુલ્લ !
પાપીના યે ઉદ્ધાર ને કલ્યાણ ને મોક્ષ.
વિષ પીએ તે મરે એ કુદરત.
એવી કુદરત કાં ન કીધી કિરતારે
કે ઝેર પીએ એ ય જીવે ?
મહારે એ મનોરાજ્યની ઝંખના છે
જ્યહાં ઝેર પીનારે જીવે.
સારો સંસાર સંહાર છે.
અહાલોક ! જોગન્દરપુરીજી ! અહાલોક !

(બાદશાહ બાદશાહતની પાધ ઉતારવા નય છે. ગુરુશારતથી આતમબળ બાવો બાદશાહને મન્ત્રમુઘ્ધ કરીને અટકાવે છે કેદાસેથી ઉતરેલી આઘભવાની સરિખડી, બાદશાહતની માતૃજ્યોત સમી, રાજમાતા હમીદાબાનૂ બેગમ પધારે છે.)

રાજમાતા : અકબર ! બેટા ! હૈયામાં આવ.

માને મૂકીને કચ્છાં જવું છે ?

મહને પુત્રસૂની કરવી છે ?

માની ગોદ કરતાં ચે

જંગલની સ્હોડ ગમી તહને ?

મહારો બાદશાહઝાદો જ નહિ,

ખુદ ખુદ કામુઘાંહ બેલે છે.

અકબરશાહ : (નમ્યા જેવા)

અમ્મી ! એ અમ્મીજનન !

આ વાઘણનાં બચ્યાંઓને ત્યહારે

ન્હોતી ગમતી માતાની ગોદ ?

શાને કાળે છે સંસારમાં સંહાર ?

(માતૃચરણોમાં ઢગલો થઈ અકબરશાહ ઢળી પડે છે, સારા ચે દેહમાં દયામૂર્છા ધૂમી વળે છે; આરમાનને અનુત્તરના ઉત્તરો પૂછતી બાદશાહની આંખો ઉઘાડી, પ્રકુલ્લેષાં પોયણાં શી, પ્રકુલ્લી રહે છે.)

રાજમાતા : સારો સંસાર એક મહામૃગયા છે.

(બાદશાહનું શીર્ષકમળ રાજમાતા ઉછગમાં લે છે. કેદારના મહન્ત જ્ઞેગન્દરપુરીજ હાથીએથી ઉતરી દયામૂર્છિત બાદશાહની દયામૂર્છા વાળવાને યોગનાં આતમબળ આપે છે. જંગલના અન્ધાર એ આતમમૂર્છાને નિરખતાં ધૂળે છે.)

પ્રવેશ ૬ હોઃ વૃન્દાવનની સન્તમંડળી

(વૃન્દાવનમાં જમનાતીરે બંસીબટને ઘાટ વિશાળા વૃક્ષઓટ વિશાળી વટછાયામાં ગોસ્વામી હરિદાસજી મહારાજની સન્તમંડળી ભજન કરતી વિરાજેલી છે. ઉપર વટરાજનાં પત્રજૂમખાં પાંખો નાંખે છે, નીચે જમનાજી પુરાણો પુરાણો કૃષ્ણમન્ત્ર ગુંજતાં વહે જાય છે.)

હરિદાસજી : સન્તજન હો ! જય રાધેશ્યામનો.

ગાવ એનો જયોચ્ચાર જગતકુંજમાં

(મૃદંગ તાલ કરતાલ ખંજરી તબૂર એકતારો સારંગીનાં વૈષ્ણવી સાજ વાગે છે, ભજન જમે છે.)

ग्रहो मन ! सब रसको रससार.

लोक ज्ञान कुल करम हि तजिये,

भजिये नित्यविहारः

ग्रहो मन ! सब रसको रससार.

(મહાત્મા તુલસીદાસજી ને તરેમના બન્ધુવર નન્દદાસજી પધારે છે. સ્વામી હરિદાસજીની સન્તમંડળી રહામે જઈને ચરણવન્દના લે છે. ત્રણેય સન્તો પરસ્પરને સન્તવન્દન કરે છે.)

હરિદાસજી : પધારો, રામલક્ષ્મણજીની જોડલી !

પાવન કીધી વૃન્દાવનની કુંજોને.

જમનાપાન કરો, મહાત્માજી !

(જમનાજલનું આયમન આપે છે. ગાદી ઉપર તુલસીદાસજીને સંગાથે પધરાવે છે.)

રામચરિતમાનસ કેટલુંક ઉભરાયું ?
 સાંભળીને સુરદાસજીની સાધુવાતાં ?
 નન્દદાસજી ! રાસપંચાધ્યાયી ચે—

તુલસીદાસજી : હરિકૃપા વરસી એટલું ઉભરાયું, સન્તજી !
 હા, સાંભળ્યું; સુરદાસજી સન્ત થયા:
 આંખો ફેાડી સંસારદર્શન સંકેલી લીધું.
 ધન્ય છે એ અદર્શનપ્રતિયાને.

નન્દદાસજી : અખંડ ને અનન્ત જ છે ને
 બ્રહ્માંડ ને બ્રહ્માંડપતિના રાસ ?
 કેટલા કચ્છારે કચ્છાં—
 એના અધ્યાયો પૂરા થશે ?
 પૂર્ણિમાના ચન્દ્રમંડળના છે એ રાસ.

તુલસીદાસજી : આજ તો અમૂંઝાયો છું, સન્તવર !
 પૂછવા આંચો છું અમૂંઝણના ઉકેલ.

હરિદાસજી : અનેક ગ્રન્થીઓની મહાગ્રન્થી એ જીવનગ્રન્થી.
 આપને ધૂંચ ન ઉકલી
 એનો ઉકેલ મહને કચ્છાંથી જડશે ?

તુલસીદાસજી : સંસાર એટલે જ ધૂંચો ને ધાંચો.
 મેવાડની મહારાણી મીરાંબાઈ છે.

હરિદાસજી : બડી પ્રેમઝરતી નિર્ઝરણી છે:
 જાણે મજગોપીનો અવતાર.

તુલસીદાસજી : રાણાજીએ વિષખ્યાલો લેબંચો,
 મહારાણી પી ગઈ એ.

હરિદાસજી : અને મહારે બહાલે વિષનાં કીધાં અમૃત.

તુલસીદાસજી : શ્રી હરિ છે અમૃતના સાગર.

મહારાણીએ પાઠવી મૂકેને પત્રિકા,
ને મહેં લખાવ્યો અનલેનો ઉત્તર.
આજે વ્રજમાં આવવાનાં છે.

હરિદાસજી : મેવાડની મહારાણી સંસારમાં ભૂલી પડી.

(જવા ગોસાંઈ આવે છે, જમનાપાન લેઈ સન્તમંડળીમાં વિરાજે છે.)

તુલસીદાસજી : પધારો, પધારો, ગુસાંઈજી !

પ્રસન્નચિત્ત તો છો ને ?

જવા ગોસાંઈ : એક સ્ત્રીએ આજે તો હરાવ્યો.

બડી જગજ્જયિની છે એ જોગમાયા.

હરિદાસજી : હજી સ્ત્રીપુરુષના લેદાલેદમાં રમો છો ?

વ્રજવાસથી ચે સખી નથી સરજાયા ?

જવા ગોસાંઈ : એ જ સંબોધ્યું મહાકલ્યાણીએ.

મોહમાયાની મહારી ઘાટડીએ

ને ભ્રમનો અંચળો ઉતરાવ્યો.

આપ છો લલિતા સખીના અવતાર.—

હરિદાસજી : શી કથા બની, સન્તજી !

જવા ગોસાંઈ : વ્રજમાં આવી છે મેવાડની મહારાણી.

નન્દદાસજી : વ્રજ એટલે સંસારથાકયાનો વિશ્રામઘાટ.

સંસારનાં પુણ્ય ને પાપ

વ્રજને આરે ઠલવાય છે.

જવા ગોસાંઈ : મન્દિરે મન્દિરે દર્શને નીકળી છે;

સન્તની મંડળીને નચાવે છે;

ચારે ધામ કરવાની છે.
 દર્શને આવવા પૂછાવ્યું મહને.
 ઠહાવ્યું: બ્રહ્મચારી છું,
 અષ્ટધા નારી વળે છે,
 જીવા ગોસાંઈ સ્ત્રીમુખ જોતા નથી.
 હૃદયાવેધી બાણ છોડ્યું મહારાણીએ:
 ‘વ્રજમાં વસી પુરુષ રહ્યા છો હજી ?’
 વૃથા ગયો સન્તજી ! મહારો વ્રજવાસ.
 એ શીખવો, સ્વામીજી ! એ શીખવો,
 પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનું પરમ રહસ્ય.

હરિદાસજી : હરિવરના પ્રેમીઓ સહુ છે વૈષ્ણવો.

પ્રેમલક્ષણા અજબ પ્રેરણા છે અવનીમાં.

પ્રેમલક્ષણા તો છે પ્રાણીઓની બ્રહ્મલોકની પાંખ.

(મેવાડની મહારાણી મીરાંબાઈ ને ત્હેમની સન્તમંડળી ભજન ગાતી ગાતી નાચતી નાચતી પધારે છે.)

મીરાંબાઈ : વનમાં ભૂલી પડી રે,

પેલો કચ્છાં ગયો કાનૂડો ? (પ્રાચીન)

પોપટડીના પ્રાણ હરી ગયો

વનમાં વનનો સૂડો:

વનમાં ભૂલી પડી રે.

(મીરાંબાઈ ભક્તિમૂર્છામાં પડી ધૂને મ્હડે છે.)

કોઈ મ્હને કૃષ્ણ બતાવો મધુવનમાં;

કોઈ મ્હને કૃષ્ણ બતાવો મધુવનમાં;

કોઈ મ્હને કૃષ્ણ બતાવો રે મધુવનમાં.

(પ્રાચીન)

(કંઈક ક્ષણે ધુનની મસ્તી હતર્યે મોશલીના ટહુકારે પૂછે છે.)

વ્રજમાં છે કેઈ કૃષ્ણલીતરિયો ?

(જમનાના આરા જેવું વ્રજ અનુત્તર રહે છે: વહેતાં જલ માત્ર સુમધુર ગુંજે છે.

મીરાંબાઈ વળી ભજનધૂને ચડે છે.)

જેશીડા ! જોશ જૂવોને,
કે હલાડે મળશે મ્હને ફૂલાન ?

દુઃખડાંની મારી વ્હાલા ! દૂખળી થઈ છું;
પચી પચી થઈ છું પીળી પાન:
જેશીડા ! જોશ જૂવોને.

દુઃખડાં છે મ્હારાં ડુંગર સમોવડ;
સુખડાં છે સ્વપ્નાં સમાન:
જેશીડા ! જોશ જૂવોને.

પ્રીતો કરીને વ્હાલે પાંગળાં કીધાં;
ખાણે વીંધ્યા છે મ્હારા પ્રાણ:
જેશીડા ! જોશ જૂવોને.

ખાઈ મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધરના ગુણ;
ચરણકમલ લાગ્યું ધ્યાન:
જેશીડા ! જોશ જૂવોને,
કે હલાડે મળશે મ્હને ફૂલાન ? (પ્રાચીન)

(‘ મીરાં ’ શબ્દ શ્રવણપુટે પડતાં સન્તમંડળી ઉઠે છે, હસ્તાંજલિ કરી વન્દી રહે છે, ને કેટલાક બ્રહ્મનૃત્યે નાચે છે.

ભજનધૂન પૂરી થયે, પ્રેમભક્તિની ખૂમારી કંઈક ઉતર્યે, સન્તમંડળી જગત્કૌતુક નિરખતી શી આશ્ચર્યચક્રિત ઉભે છે. મીરાંબાઈ સન્તો સન્મુખ પ્રાર્થનામૂર્તિ સંમી ખડી છે.)

મીરાંબાઈ : વ્રજ વૈષ્ણવવિહોણું ન હોય.

વ્રજમાં છે-કે નથી-કે

વૈષ્ણવની ધા સુણનાર ?

વ્રજમાં વાંસલડી આજ કોણ વાય છે ?

હરિદાસજી : વ્રજમાં અખંડવાસ છે વ્રજરાજનો.

વ્રજ વૈષ્ણવવિહોણું નથી.

સન્તજન ! ક્યહાંથી પધારો છો આજ ?

મીરાંબાઈ : દુનિયાના દવમાંથી.

હરિદાસજી : દુનિયાના દવ જ દીઠા મહારાણીએ,

ને દુનિયાના મેઘ ન દીઠા ?

આયુષ્યે ઉનાળો ઉતર્યો;

પણ વર્ષા નથી વરસતી દીઠી ?

જગતમાં ગ્રીષ્મે છે, વર્ષા ચે છે.

(મહારાણી મીરાં હાથિણી શી ચમકે છે; રાજદબાણ મર્મસ્થાનને વીંધે છે; મીરાંબાઈ ને બ્રહ્માંડ ઉઘડતાં બાસે છે.)

સંસારમાં રાજસ્થાનનાં છે રણ;

સંસારમાં વ્રજની કુંજો ચે છે.

શિશિરે વાય ને વસન્તે ખીલે.

વ્રજ છે પ્રેમભક્તિની લોમકા.

વ્રજનાં મહાવનની વેલડીવેલડીએ

વસે છે જગતરસિયો વ્રજરાજ.

વ્રજમાં વ્રજવાસિની સમાં વિહરે છો:

જમનાપાન કીધું ?

મીરાંબાઈ : સંસારની બળીબળી વ્રજમાં આવી.

માન્યું જે આતમજવાળાઓ વ્રજમાં શમશે.

વ્રજને મન્દિરમન્દિરે દર્શાને ગઈ:

ન થયાં દર્શન વ્રજરાજનાં.

અનધિકારી હૃદય, અધિકારી કરો.

વ્રજમાં વ્રજરાજનાં

દર્શન કરાવશે કે મહાનુભાવ ?-

રસના એ રસેશ્વરના ?

હરિદાસજી : વ્રજની મંજરીમંજરીએ ખૂલે છે વ્રજરાજ.

જેને દર્શન થતાં નથી

એનાં સંસારપોષયાં ઉઘડેલાં નથી.

નન્દદાસજી ! ગાવ એ ઝાંખીનું રસકીર્તન.

નન્દદાસજી : જેવો સન્તવરનો આદેશ.

(છબ્બળિયાં કરમડલમાં લે છે, ને કિતરકંઠે કીર્તન ગાય છે.)

આણુઆણુમાં રમે રાસ,

સન્તન ! ઝાંખી કરો રી.

ડાળાએ ડોલે ને મંજરીએ મહેકે; ફૂલફૂલમાં હસે હાસ:

સન્તન ! ઝાંખી કરો રી.

વાયુમાં ધૂમતો ને કિરણોમાં રમતો, પ્રેમીની પૂર-તો પ્યાસ:

સન્તન ! ઝાંખી કરો રી.

રાત્રીએ શશિચર, દિવસે દીવાકર, વિરહીના ભરે ઉરવાસ:

સન્તન ! ઝાંખી કરો રી.

(બાનસેનજી ને સંગાથે એક પ્રતાપમૂર્તિ નરધાંબાજન્દો આવે છે. નરધાંબાજન્દો નરધાં વગાડે છે, તાનસેનજી કીર્તનધૂનની ચલતીમાં ઘમે છે.)

હરિદાસજી : તાનસેન !! દૃઢાંથી ભૂલો પડયો ?

બાદશાહીથી થાક્યો કે શું ?

નરધાંબાજન્દો : મહારાજ ! આપથી શું અબાણ્યું હોય ?

બાદશાહી છે મેઘધનુષ્યના રંગો :

આસમાનના પૂલની એ કમાન.

દર્શન છે પડદાની પાછળ.

(સન્તપ્રવરો ક્ષણેક નરધાંબાજન્દાને નિહાળે છે.)

તાનસેનજી : દુનિયામાં ગાવાના છે સૂર :

પડઘા આસમાનની પાર ગાજશે.

હરિદાસજી : ઘણું વર્ષે મળ્યા, તાનસેન !

યુગના યુગ જાણે વચ્ચે વીત્યા.

આજની ઘડી લેખા ગાશું ?

નરધાંબાજન્દો છે બજવૈયાઓનો ઉસ્તાદ :

ને તું બોલાવ સારંગીના સો યે તાર.

સંભળાવ એ ગેબનો પડઘો.

પુત્ર પેખી માનું હૈયું ઉભરાય

એવું ઉભરાય છે મહારૂં હૈયું

ત્હને આજ નિરખી નિરખીને.

તાનસેનજી : શિષ્યોને સદ્ગુરુ નહિ વરસે

તો મેઘે નહિ વરસે ધરતીમાં.

સુણાવો એ આસમાનપારનો શબ્દ.

(નરધાંબાજન્દો નરધાં ઉપર ઘાપ મારે છે, તાનસેનજી સારંગી છેડે છે, સન્તમંડળીની મહેમાની ફાળે સ્વામી હરિદાસજી સંગીત છેડે છે. કા ધન્ય ક્ષણે જ સુણાય એવું ગુરુશિષ્યનું સંગીત જન્મે છે. સન્તમંડળીના ઉરઉરમાં અમૃતદીવડિયા પ્રગટે છે.)

હરિદાસજી : આવો, માણો રસિકવરની કુંજે, રસરાજ !

ગગનદેશે અનન્તમાં ખેલે છે વ્રજચન્દ્ર;
દિશાકાળનાં લોચનિયાં ઝીલે એ આનન્દ:
ગગનદેશે અનન્તમાં ખેલે છે વ્રજચન્દ્ર.

પરમ નિઃસીમને ઘાટ રાસ રચિયો સખે;
જાણે કિરણોને અંગ ચન્દ્ર કવિતા લખે !

હૈયાહૈયાને ઘાટે ગાળે એ પડછન્દ્ર:
ગગનદેશે અનન્તમાં ખેલે છે વ્રજચન્દ્ર.

તાનસેનજી : હઠખેહઠની વાતો કીધી, મહારાજ !

નરધાંખાજન્દો : આ તો અનાહત નાદના પડઘા.

ખાદશાહના દરખાસમાં, મહારાજ !
દીપક આયો હતો તાનસેનજીએ:
ત્યહારે પ્રગટયા 'તા સ્થૂલ દીવડિયા.
ગુરુએ અન્તદીવડા પ્રગટાવ્યા આન્ત.

હરિદાસજી : જ્યહાં જ્યહાં ફૂલ ત્યહાં ત્યહાં ફેરમ:

જ્યહાં જ્યહાં સુહાગિયા સન્ત,
ત્યહાં ત્યહાં આત્માનાં અજવાળાં.
આ સહુ વિરાયેલી છે અંહી
પૃથ્વીવસતી પુણ્યજ્યોત સૂરજમંડળી.
સૂરજને પગલે અન્ધારાં હોય ?
મેવાડનાં મહારાણીજી !

(નરધાંખાજન્દો સહસા ચમકે છે.)

ગાવ એ આલપરાનું ભજન:
હઠખેહઠના કાંઠાઓમાં ઉછળતું.

(મીરાંબાઈ આલપરાનું કીર્તન ગાય છે. મહારાણીની સન્તમંડળી. લજ્જનના અક્ષતૃત્યે વાચે છે, તેજસ્વિતા કીક્રીમંડળે નરધાંબાજન્દો ધૂનસમા-
ધિસ્થ હરિજનોને સાનન્દ નિરખી રહે છે.)

મીરાંબાઈ : આલપરો મેહુલો ગાજો મહાર,
એને આલી ! આરાધે મોરલા ઉદાર.

રોમરોમમાં હરિને સૂર્ય રમે,
એને ચન્દની ઢળે એનાં હાસઃ
તારલીએ તારલીએ પગલીઓ પાડતો
રસિયો રચે મહારાસઃ
એને આલી ! આરાધે મોરલા ઉદાર.

આલ અસીમ, મંહી સૂર્ય ઢાળાણો,
તેજનો પૂર્યો પારાવારઃ
હદ-મેહદના આરા ભરીને
લહરે એ અપરંપારઃ
એને આલી ! આરાધે મોરલા ઉદાર.

આલપરો મેહુલો ગાજો મહાર,
એને આલી ! આરાધે મોરલા ઉદાર.

(આધેનો મેધ ગાજો એવા પહાડી શબ્દે લજ્જન લલકારતા સુરદાસજી
પદ્યારે છે. સકલ સન્તમંડળ, ચિત્રવત્, દર્શનપિપાસુ ઉભે છેઃ પુષ્પપાંખડીએ,
પદલવમંજરીએ, જમનાજલના અભિષેકથી સૂરદાસજીને વધાવે-સત્કારે છે.)

સુરદાસજી : દુનિયાં જોવી કીધી દૂર,
મહેં તો માંડ્યાં દર્શન હરિનાં.

જોધ લીધ જગતના વાધા વિવિધના;
આરોગી જગની અંગૂરઃ
મહેં તો માંડ્યાં દર્શન હરિનાં.

સૂર ! તૂર સ્થૂળનાં બહુ જોયાં;
અન્તે ઉઘાડ્યાં છે ઉર:
મ્હેં તો માંડ્યાં દર્શન હરિનાં.
દુનિયાં જોવી કીધી દૂર,
મ્હેં તો માંડ્યાં દર્શન હરિનાં.

સન્તમંડળને ચરણુવન્દના છે સુરદાસની.

(સુરદાસજી દંડવત્ કરે છે. સહુ સન્તમંડળી સુરદાસજીને લઠાડે છે, આર્દ્રાંગે છે, પ્રમુખપદે લઘ જઘને સ્થાપે છે.)

તુલસીદાસજી : પધારીને પાવન કીધાં, મહાત્માજી !

અમારી આંખોમાં પાપ છે,
ત્હમે પાપને વીંધી પરોવ્યાં.
સન્તકુલના શિરોમણિ !
જગતને જીવનરહસ્ય દાખવ્યું કે
સુન્દરીમાં પાપ બુદ્ધિ પ્રગટે
ત્હેનાં લોચનિયાંના દીવડા હોલવાય.

સુરદાસજી : આપ કોથી શું અજાણ્યું છે ?

લઘ્ય વૈરાગ્ય, ઉગ્ર તપશ્ચર્યા,
આત્માનાં કુન્દન સારવતી મહાઝાળ:
એ જ છે સાધુજનની યજ્ઞવેદી,
એ જ છે સન્તોનાં અગ્નિહોત્ર.
આત્માની પરમાત્મજ્યોત એમાંથી પ્રગટે છે.
સુખ વિલાસ છે સંસારના મોહ:
આત્માના આનન્દ ઔર છે.
પાંખ ખોલો, એ પંખીરાજ !

અવનીને આ આરે ઉભીને
 નિહાળો પ્રહ્લાંડની પેલી પાર,
 અન્તરિક્ષના પગથાર ઓળંગીને.
 ઓ લહરે ખડ્ગે-દશાંગુલ પર-
 પ્રહ્લાંડનાથની પ્રહ્મલહરી.

(સૂરદાસજી પ્રહ્મલહરીનું ભજન ગાય છે. સન્તમંડળીની આત્મનૌકાએ
 એ લહરીહિન્ડોલે ડોલે છે,)

લહરિયાં સાગરમાં ન સમાય.
 અખનિયાં અનન્તમાં ઢોળાયઃ
 લહરિયાં સાગરમાં ન સમાય.

ફૂલની ફેરમ ફૂલમાં ન માયે,
 તટમાં સરિતા ન માય;
 હૃદયકુંજના ધૂપસુરભિ સમા
 ભાવ પ્રહ્લાંડ વીંધી વહી જાયઃ
 લહરિયાં સાગરમાં ન સમાય.

હોમકુંડમાં હુતાશ ન માયે,
 તેજ દીપે ન પૂરાય;
 રોમરોમથી કિરણો ઝરતા
 અંગમાં આતમતત્ત્વ ન માયઃ
 લહરિયાં સાગરમાં ન સમાય

નરધાંખાજન્દો : (રવગત) એ જ આ સૂરદાસજી ? !
 શો સ્વરૂપલટો સજ્યો છે ?
 જાણે વિશ્વની આદશાહત માણે છે.

સન્તદરબારે સાંભળું છું એવા
શાહદરબારે સાંભળ્યા નથી.

તાનસેનજી : સંભળાવો સ્વામી ! મજરાજની વાંસલડી.
મજનો યાત્રાળુ કે
વાંસળી સુણ્યા વિહોણો ન વળે.

હરિદાસજી : વાંસળી તો છે આત્માનો બોલઃ
હરિજનને હૈયેહૈયે બોલે છે તે.
વેણુનાદ એ તો વિશ્વસંગીતનો કલરવ.
સાંભળ, તાનસેન ! બ્રહ્માંડના બ્રહ્મબોલ.
મજમાં ભણતો ત્યહારે સાંભળતો;
આજ વળી સાંભળ વિશ્વની મીઠપ
હરિવરને અધરેથી નીતરતી.

(હરિદાસજી નન્દદાસજીને ખંસી આપે છે. સહુ નિજનિજનાં સાજ સજે
છે. મહારાણી મીરાં એકલતારે વગાડતાં સન્તમંડળીમાં બ્રહ્મનૃત્યે નાચે છે.)

હો મજરાજ ! તહારી વાંસળીએ.
લખ્યું કંઈ કંઈ આંખડી-આંખડીએ,
મજરાજ ! તહારી વાંસળીએ.
લખ્યું હૃદયકમળની પાંખડીએ,
હો મજરાજ ! તહારી વાંસળીએ.

પ્રેમપરિમળ પૂર્યાં પરમ કંઈ
નર્તનતાં ફૂલફૂલડિયે,
મજરાજ ! તહારી વાંસળીએ.
લખ્યું વનની વેલડવેલડીએ:
હો મજરાજ ! તહારી વાંસળીએ.

ઈન્દ્રરંગ ચીતરી રસમન્ત્રે
 લખ્યા ધૂમતી રસવાદળીએ,
 પ્રજરાજ ! ત્હારી વાંસળીએ.
 લખ્યું રાસરમણ રૂપપૂતળીએ:
 હો પ્રજરાજ ! ત્હારી વાંસળીએ.

હૈયાવેધણ હૃદયઝગ્યાએ
 અજબસલૂણી લખી વીજળીએ,
 પ્રજરાજ ! ત્હારી વાંસળીએ.
 લખ્યું કંઈ કંઈ તારલી-તારલીએ:
 હો પ્રજરાજ ! ત્હારી વાંસળીએ.

અભયવચન દીધ જનકુલને
 અમે સાંભળ્યું એ તો ગોકુળિયે,
 પ્રજરાજ ! ત્હારી વાંસળીએ.
 લખ્યું જગપાવન તુજ પાવલિયે,
 હો પ્રજરાજ ! ત્હારી વાંસળીએ.

હો પ્રજરાજ ! ત્હારી વાંસળીએ:
 હો પ્રજરાજ !

(આત્માપરમાત્માના ઉડા અનાહુતના સૂર સાંભળતી સન્તમંડળી પ્રેમભક્તિની સમાધિમાં વિલીન અનન્તના પ્રાન્તોમાં ઉડતી વિહરતી હોય છે. સન્તોને અવકાશસાગરે અન્તરાય નથી. સન્તો એવાં બ્રહ્મરૂપ્યાં વિહરે છે.)

તાનસેનજી : (નરધાંખાજન્દાને ગાનસમાધિમાંથી જગાડતાં જગાડતાં)

ભોર લયો, બાદશાહ ! જાગો.
 ઝરૂખાદર્શને જવાનું હશે.

અકબરશાહ : આજ જગતનો આત્મદેશ દીઠો,
 આજ દુનિયાનું નિજમન્દિર નિરખ્યું.
 જગત્શણ્ણગારૂપ આગ્રાના રાજલવનોમાં
 નથી દીકું—નથી સાંભળ્યું
 એ દીકું ને સાંભળ્યું આ જમનાઆરે.

તાનસેનજી : આવા સન્તમંડળથી જ છે
 અકબરી યુગ અમ્મર ને યશવર્ણી.

અકબરશાહ : ગોકુળ ગોસાંધજીને સમર્પું છું.

(સન્તમંડળીને પ્રેમસમાધિમાં મૂકીને તાનસેનજી ને અકબરશાહ
 સંસારકુંજમાં પરવરે છે.)

અકબરશાહ : (જાણે શેરડી ચૂસતો રસના ઘૂંટ પીતો હોય એમ)
 બાદશાહ એટલે સન્તોનો નરધાંબાજન્દો !

પ્રવેશ ૭ મો: નવરત્ન દરખાસ્ત

(આગ્રાના અકબરશાહના દાસકિશ્વરના નવદુર્ગમાં આજ કાબૂલવિજયનો ઉત્સવ છે. શહેનશાહી યોગાનમાં હસ્તિનાયત વાગી રહી છે; સૂર્ય અને સિંહ ફરકાવતો ચઘતાઈનો શાહી જુ'ડો રોપાયો છે; ધ્વજપતાકાઓ ફરફરે છે, તમનતાઈ ને ઇન્દ્રધ્વજ ખોડેલા છે. બાદશાહી અમીરઉમરાવો યુદ્ધપોશાકમાં સજ્જ થઈ આવે રમઝુમતા હોય છે. મેવાડ છતાયાના, મહારાણો પ્રતાપ શરણે આવ્યાના ઉડતા સમાચાર આવ્યા છે.

હાથમાં નેજળો બાલો ને ફૂટે કટાર એમ કવિ ગંગ, અને ડાબે પડખે ઢળકતી ઢાલ ને ઢાલમાં રત્નજડી ખડ્ગદેવી એમ રાજ ખીરબલ, જોડધિયે પધારે છે.

અકબરશાહનો દિવાને ખાસ મરાય છે.

ખાનખાનાન અબદુર રહીમ આવે છે.

એ તેજઝળહળતા અશ્વરાજને નિહાળી કવિ ગંગ સહસા ગાજી ઉઠે છે.)

કવિ ગંગ : ચકિત મંવર રહિ ગયો, ગમન નહિ કરત કમલબન;

અહિ ફનિમનિ નહિ લેત, તેજ નહિ બહત પવનઘન;

હંસ માનસર તજ્યો, ચક્કચક્કી ન મિલે છતિ;

બહુ સુન્દરી પદ્મિની પુરુષ ન ચહૈં, ન કરૈં રતિ;

खलभलित सेस, कवि गंग भने, अमिततेज रविरथ खस्यो;

खानानखान बहेरमसपूत जि दिन क्रोध कर तंग कस्यो.

(મેઘ ગડગડે એવી ગડગડતી કવિવાલુ સાંભળીને સામન્તમંડળ ઉત્સાહમાં ડોલે છે; જોખનપૂર્વતા ખાનખાનાન રાજસ્થાન શા ઉભે છે.)

ખાનખાનાન : કવિરાજ ! આલ ધૂળબ્યાં અગ્રવનનાં.
 વાદળ હોત તો હું રત્નો વરસત.
 છત્રીસ વાળાં વાગે એમ વાગ્યા છોઃ
 છત્રીસ લાખ રૂપામ્હોર નઝર છે કવિરાજને.
 -રાયરાયાનજી ! શા છે રાજસ્થાનના વટોળ ?
 કહે છે રાણાજીનો કાગળ છે ?

પૃથ્વિરાય : મેવાડી હીર નથી સૂકાયાં હજી,
 ક્ષત્રિયસમશેરો નથી લાગી પડી બધી.
 એવા તરકટી રાજકાગળ—

રાજા ખીરખદ્દ : વીરશૃંગારના ધીરનાયક રાયરાયાનજી !
 જહાંપનાહને એ લાખીને જ આવ્યો.
 વૈષ્ણવી મહાસામન્ત ટોડરમહૂજી
 ચૈતન્યદેશમાંથી ખાન દાઉદને લાવ્યા છે.

ખાનખાનાન : પણ રાજા માન હોં રહડયા છે.
 કહે છે કાગળ સાચ્યો છે.

કવિ ગાંગ : હોં રહડયો રજપૂત કારમો.

(રાજા ભગવાનદાસ, રાજા માનસિંહ, શેખ ફૈઝી, શેખ અબુલફઝલ,
 મૌલાના બિદ્દૌની, હકીમ ફતેહુલ્લા ને બાદશાહતના વકીલ; રાજમન્ત્રીઓના
 તેજસ્વી ગ્રહમંડળથી વિંટળાયેલ ભારકર સમા, ગજગતિએ મલપતા, બાદશાહ
 અકબરશાહ પધારે છે. આગળપાછળ સોનાછડીએ ચોખદારો ને બે પડખે
 છત્રચમરધારીઓ ને મોરચંગધારીઓ હાડતા હોય છે.)

ચોખદાર : બાદશાહ સલામત !

કવિ ગાંગ : તારાકિ જ્યોતમેં ચન્દ છુપે નહિ, સૂર છુપે નહિ બાદલ છાયો;
 રણચઢયો રજપૂત છુપે નહિ, દાતા છુપે નહિ માંગન આયો;

ચંચલ નારકો નેન છુપે નહિ, પ્રીત છુપે નહિ પૂંઠ બતાવો;
કવિ ગંગ કહે સુનો શાહ અકબર ! ભાગ્ય છુપે ન મમૂત લગાયો

અકબરશાહ : સાચું છે, કવિરાજ !

સૂર છુપે નહિ બાદલ છાયો.

સમશેરોના સ્થંભ સરિખડા

અગ્નિ ફાકતા આ રાજા માન.

અટકની અટકાયતોને ઉવેખી,

પર્વતોની પાળોને ઓળંગી,

કાબૂલના વાઘોને વશ કીધા એમણે.

શાહબાશ ! ફરજનદે બાદશાહી !

બાદશાહી દરબાર આજથી ઓળખશે એમને

સમશેરખડાદુર મીરઝા રાજાના નામથી.

સાતહઝારીનો કમરબન્ધ બાંધજો.

રાજા બીરબલ : શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર ને સવ્યસાચી સરિખડી છે
દિલ્લહીપતિ ને આમેરકુમારની બાન્ધવબેલડી.

બાદશાહ પ્રેરે, મીરઝા રાજા આવરે.

વકીલે સદતનત : દિશાઓના દિગ્પાળો જીતવાને

ચાર દિશાએ ચાર સૈન્ય પરવર્યા છે.

સુગલાઈની અમરાઈની ડાળીઓ

પૃથ્વી ભરીને મ્હોરશે.

(તસ્વીર લઈને મુલ્કમશહૂર મુસવ્વર દુખ્યન્ત આવે છે, ત્રણ તસ્લીમ
ભરી સિંહાસનપાંખે ધરે છે. બાદશાહ એ તસ્વીર લેઈ. નિહાળી, આવે કહી
નાજની ભણી નિરખે છે.)

અકબરશાહ : મુલ્કમશહૂર ! સ્વર્ગ કચ્છારે દીઠાં હતાં ?

પૃથ્વીલોકની પદ્મણી નથી આ;

આસ્માનની આ તો છે અપ્સરા.

સુલકમશાહૂર : જહાંપનાહનાં નયનોમાં દીઠાં?તાં સ્વર્ગ.
બાદશાહ તો ખુદાનો પડછાયો છે.

(વારાફરતી બાદશાહ તસ્વીરને ને નાઝનીને નિરખે છે.)

અકબરશાહ : મેઘની કિનારી ઉપર, ઓ કવિરાજ !
પેલી કઇ વીજળી ચમકે છે ?
ખૂણે, રાજસભાને રંગછેડલે.
સ્વર્ગલોકમાંથી ભૂલી પડી છે કે પૃથ્વીલોકમાં ?

શેખ ફૈઝી : ના, જહાંપનાહ ! ભૂલી નથી પડી.
કાલિદાસ ઉર્જિયિની માટે ઉચ્ચરે છે એમ
અકબરશાહનો રાજદરબાર
પૃથ્વિઉતર્યો સ્વર્ગખંડ જ છે.

(બાદશાહ સમીપે જઇને, રાજસભાને આરે ઉભેલી સૌન્દર્યપ્રતિમા ભણી
કોઈક કોઈક તર્જનીનિર્દેશ કરીને રાત્રી બીરખવ રાજમન્ત્રણા કરે છે. બાદશાહ
પ્રસન્નતા દાખવે છે.)

રાત્રી બીરખવ : રત્નાવલિ રાયપ્રવીણુ ! સુષિયે.
ઝોડછા છે રત્નોની રત્નખાણ.
ઝોડછાનરેશે સાહી ફરમાન પાળ્યું,
રસભૂતિ રાયપ્રવીણુને રાજસભામાં પાઠવી.
જહાંપનાહ રાઝી છે,
ઝોડછાનરેશનો કોડી ઢંડ માફ છે.
હાખવો મુજરો નૃત્યસંગીતનો.

રાયપ્રવીણુ : જેવું શહેનશાહી ફરમાન.

ઓડછાનરેશ છે રત્નપારખ,
 ને સંઘર્યા છે ભારતનાં કલારત્નો.
 બાદશાહત કેટલાંક કરજ કરશે ઓડછાધીશનાં ?
 તાનસેનજીનું મહારત્ન ઝડપી લીધું.
 કેશવદાસજીનું જવાહીર ઝળકે છે ત્યાં.
 હું તો છું રત્નકથિકા એ રત્નરાજવીની.
 સુષ્ટિયે મજ ને અવધનું સમન્વયગીત.

(હૈયે ને બાગ્યદેશે હસ્તસ્થલી મૂકી નમન નમી મુજશે મીડે છે.)

યુગલ ચરણાં મજું રણુવર-શ્યામ. ધ્રુવ.

ઉત અયોધ્યા, નિર્મલ સરયૂ;
 ઇત મથુરા બહે શીતલ યમુના. મંજું.

ઉત કૌસલ્યા ગોદ લીલાવળો;
 ઇત જશુમતીજીં જુલાવે પલનાં. મંજું.

ઉત ધનુષ્યબાન કર સોહે;
 ઇત મુરલી મુખ પર વજના. મંજું.

ઉત ધનુષ્ય તોર સીતા ઘર લાયે;
 ઇત રુક્મિનીકો કિયો હે હરના. મંજું.

ઉત સાગરપેં સિલાઉ તરાની;
 ઇત ગિરિવર નલ્લ પર ધરના. મંજું.

ઉત લંકા ચઢી રાવન માર્યો;
 ઇત કંસ પછારી બહાયો યમુના. મંજું.

તુલસી-મુરકો દોનુ સોહે
 દશરથસુત જશુમતીલાલના. મંજું.

(ગંભીર ડોહન્ટા ડોહન્ટા, રસતરંગોમાં ઝોલાં ખાતી ગતિએ વિચરતા મહાજહાજ જેવા, મદમરત દશામાં તાનસેનજી પધારે છે. ચોમેર છલકાતી સરોવરલહરીઓમાં પ્રકૃત્ત કમલ પુષ્પ ઝીણું ઝીણું નાચે એમ રાજસભા વચ્ચે ઉભીને ઉછળતી સંગીતલહરીઓમાં કમલવત્ ડોલે છે.)

ખાનખાનાન : તુલસીદાસજીનું આ નવું પદ, જહાંપનાહ !
એક આંખે અયોધ્યા નિરખ્યું,
ને બીજી આંખે દીઠી મથુરાનગરી.
ને બન્ને નયને વન્દન વન્દ્યા.

તાનસેનજી : બાદશાહી મહેલમાં વસન્ત વાય છે આજ.
શીખતી ને સ્હોડમ ફેરતી;
પ્રપ્રુલ્લેએ એ શા શા ન બહલાવે પરાગ ?
રાયપ્રવીણ અત્યહારે છે પ્રપ્રુલ્લેલું પુષ્પ.

રાજા બીરબલ : દેશદેશના ચમનમાં પ્રસરી છે હવે
રાયપ્રવીણની કલાકીર્તિની સુવાસના.
કેશવદાસજીએ રચ્યા પ્રવીણરાયજીને કાજ
કવિપ્રિયા ને રસિકપ્રિયાના રસગ્રન્થો.
એ એ રસપાંખે ઉડે છે રાયપ્રવીણ
આજની ભારતની કુંભેમાં.

અકબરશાહ : શું ગાયું ? રાયપ્રવીણજી !
પૃથ્વીના ને સ્વર્ગના દિલડોલાવન્તું એ ?
એ પહેલું ચરણ—

રાયપ્રવીણ : યુગલચરણામ—

(એકાએક ખમચે છે.)

અકબરશાહ : શાને ખમચાવ છે ?

રાયપ્રવીણુ : કાંટો વાગ્યો; પગે નહિ હેયામાં.

પૃથ્વીના પાદશાહ ! ખુદાના પડછાયા !

ભૂલ થાય છે સ્થમજવામાં.

એક પ્રભુના એ તો બે અવતારો હતા.

અકબરશાહ : ત્ય્હારે અદ્વૈત નથી પરમાણુતાં આપ

બાદશાહનાં ને ઓડછાનરેશનાં ?

રાયપ્રવીણુ : રસનાં નથી, રાજ્યનાં છે એ અદ્વૈત.

અદ્વૈતરસિયાં આશકમાશૂકને ચે

દ્વૈત તો પ્રત્યક્ષ જ છે દેહનાં.

બાદશાહ ! ભૂલ થાય છે.

સાવધાન; મેરૂં કેર મરડે છે.

બિનતી રાયપ્રવીણની સુનિયે, શાહ સુજાન !

જૂઠી પતરી મલત હે બારી બાયસ શ્વાન.

(હવે અકબરશાહ, તીરબેદાયા શા, ખમચે છે: આગ્રાનો રાજદરબાર
છાંડીને અન્તર્ગૃહમાં ઉતરી નય છે. પાછા પધારીને)

અકબરશાહ : રાજા બીરબલજી ! રથ ફરતા

પાંચસો સૌનાનીઓ લેજળે.

દશ હાથી લાધળે બક્ષીશોથી.

રાયપ્રવીણુને ઓડછા પાઠવે.

કોડી દાંડની માફીનો રૂબ્બો આપળે.

આસ્માનનો શુંબજ ફેડીને

અદ્ભુત દાખવ્યાં રાયપ્રવીણુજીએ.

ચિન્તામણિએ સુરદાસજીને સદ્બોધ્યા,

રાયપ્રવીણુ અકબરશાહને સદ્બોધ્યા.

અબુલફઝ : અકબરશાહીના અફલાતૂની ઝમાનામાં
કલાવન્તીઓ ચે છે જાણે સતીઓ સમોવડી.

(મુજરો કરી રાયપ્રવીણ ઓવારણાં લે છે; તાનસેનજી કને જઈને
ચરણરજ નયને છાંટે છે.)

રાયપ્રવીણ : ગુરુદેવનાં દર્શને બહાદુર કીધી.
નહિં તો તો હારી બેઠી'તી શાહસભામાં.
શાહનશાહ સુણશે અતિથિનો મુજરો ?

અકબરશાહ : કૂવા કિનારે જલ ભરે
સાહેલીના સાથ;
દીઠાં, પિધાં જલ, પથ પલ્યાં;
ક્ષણુના એ સંગાય.
રાયપ્રવીણ ! ગાવ એ અતિથ્યનું ગીત.

રાયપ્રવીણ : (અજબ અંગહિન્દોલનાં નૃત્ય સાથે આતિથ્યનું ગીત
ગાય છે.)

આલમાં ઉગતી કલાનો ચન્દ્ર ઉગ્યો,
કે ચન્દની શું મટકાં ભરે રે લોલ;
જાણે કોઈ અલ્પપુરનો રમનારો
આગમની વાતું કરે રે લોલ.

ન્યાલ્યા-ન્યાલ્યા પાંપણને પલકારે,
ત્યાં દેવ શા ઉડી જશે રે લોલ;
એવા મહારા આતમના મહેમાન !

કે ક્યહારે પાછા આવશે રે લોલ ? ૧

મીઠડા મધુરસ ટલુકે મોરા,
કે વીજળી ઝમકે ઝીણી રે લોલ;
જાણે કોઈ સ્નેહભૂખી મીટડી મટકે,
પ્રચંડ ને હૈયામીણી રે લોલ.

દીઠડી-ન દીઠડી ત્યાં વીજ એ વિરામી,
કે કીકીઓની કુંજથી રે લોલ;
એવા મહારા મનડાના મહેમાન
કે આજ અંહિયાં નથી રે લોલ. ૨

લીલી-રંગલીલૂડી વગડાની વાટે
કે ઘોડીલા રમેઝમે રે લોલ;
પનિહારી પાણી ભરે પાણીધાટે,
કે નેણલાં નાચે-રમે રે લોલ.

આદર્યા-ન આદર્યા અનન્તના સન્દેશા,
ત્યાં આથમ્યા એ ઓરતા રે લોલ;
એવા મહારા નેણલના મહેમાન !
કે નિત્યનાં છે ન્હોતરાં રે લોલ. ૩

(આશ્ચર્યભરતીનાં અજવાળાંમાં શાહસભાને ડૂબાડી રાયપ્રવીણ અલોપ થાય છે. ખડકકોતરી મૂર્તિઓ શા સભાજન સ્તબ્ધ રહે છે.

ક્ષણ-મે ક્ષણ પછી બહાર જયડકો વાગે છે, મહાસામન્ત ટોડરમહુ ને બંગાળાનો ખાન દાઉદ આવે છે.)

ચોખદાર : નિગાહ કીજિયે, જહાંપનાહ !
બંગાળવિજેતા રાજ ટોડરમહુની તસ્લીમ;
બંગાળનબ્વાબ ખાન દાઉદનો સિજદો.

(વીરવર ટોડરમહુ ત્રણ ત્રણ તસ્લીમ ભરીને શાહસિંહાસન સમીપે સંચરે છે; ખાન દાઉદ સિજદો કરી ત્રણ વાર ઝમીનખોસી કરે છે.)

વકીલે સદતનત : રાખો હવે, દાઉદખાનજી !
શાહાનશાહ સ્વીકારે છે.

(ખાન દાઉદ હઠીને અમીરોમાં અધોમુખ જમે છે.)

અકબરશાહ : ગંગાતીરના શેર ખાન દાઉદ !

મુગલસેનાને ખૂબ રઝળાવી
ગંગાતીરની ભૂલભૂલામણીઓમાં.
શાહુઆશઃ શું કહું ? તહમે યે થાક્યા
વાઘોમાં વસીવસીને માનવવાઘ.
જાવ, રૂહોટાસમાં રહેજો,
બે હજારીનો કમરખન્ધ ખાંધજો.
ટોડરમહુજી ! રાજનો શિરપેચ ધારો.
વાઘના વાસ, જલની ઝાડીઓ,
ખંગાળ જીતવું એટલે વાઘનાં વન જીતવાં.

ટોડરમહુજી : શાહાનશાહનાં સફલાગ્યે સહુ સુલભ.
નહિ તો ખાન દાઉદે છે
ભાગીરથીભોથાંઓના અટાપટાળા વાઘ.

અકબરશાહ : પરમ વૈષ્ણવ રાજા ટોડરમહુજી !
ચિતોડને જીત્યા, ખંગાળને જીત્યા.
જગતને જીતવું એકલું બસ છે ?
જીત્યા છો, હવે જમાવો.
વાઘની વરસે ને સરોવર ભરાય,
ફેરાં વરસે ને જમીન ઉભરાય.
રણુડકે કીધો, હવે સંસારડકે કરો.
ભરતખંડના ભડવીર ભૂમિપુત્રો
એ જ છે મહારા રાજભંડારના ભંડારી.
વાવ, ફવા, તળાવ, ખન્ધ ને નહેર ખાંધો;
સરિતાઓમાંથી સરિતાઓ વહેવડાવો,

ને ઝીલો મેઘની ઝડીઓ
 એ જગહાથેળીઓમાં;
 ને ધરતીને ધરાતાં પાવ પછી.
 વડ પાડો, આંક માંડો,
 ઉત્તેજન ઘો, અભય આપો કે
 ખેડશે, વાવશે, ઉગાડશે, તે તહેનું છે.
 બાદશાહી રૈયતમાં રૈયતવારી સ્થાપો.
 વૈષ્ણવ છો, તમ ધર્મ છે ભરણુપોષણ.
 ભરો-પોષો રૈયતના ભંડાર,
 ને છલકાય તેથી ભરો બાદશાહતનો ખજાનો.
 રૈયત છે રાજ્યની રખેવાળ.

ટોડરમલ : જેવું જહાંપનાહનું ફરમાન.
 ધીરે ફહોશે એ દૂધ પામશે,
 ઉતાવળે ફહોશે એ વહકાવશે પ્રજાગાયને.

(દિલ્લહીઆગ્રાનો જગત્ઝવેરી મલેક મસાઉદ ને સંગાથે ઈસ્પહાનના મીરજા ધયાસ ખેગ રાજસમામાં આવે છે.)

ઝવેરી ત્રણ તસ્લીમ ભરે છે, મીરજા સિજદો કરે છે. દેશદેશનાં અજબ ફળ અત્તર શરબત ને પેરવડાં બે લીલમ ઝવેરી નઝર ધરે છે.)

અકબરશાહ : આવો-આવો, ઉડતા પંખેરૂં !
 કચ્છાં કચ્છાં ઉડી આવ્યા ?
 ઇસ્લામની વાડીઓના શા છે સમાચાર ?
 જાગતી જગતકુંભેમાં
 શાં શાં ગવાય છે ગીત ?
 તહમે તો છો સફરી જહાજ.

લાવ્યા લાગો છો સંગાથે
ધરિનની સુખનતા ને ઇસ્પહાનની દાનેશમન્દી.

ઝવેરી : દેશદેશમાં ભટકી આવ્યો, જહાંપનાહ !

ભારતવર્ષ ખીજું ન દીઠું કચ્છાંય.
જગતની ઝાડીઓમાં,
મહાસાગરની ચે પેલે પાર,
મક્કા શરીફ મૂકી મધરખની ગુફામાં
એક જ વાગે છે યશડંકો આજ,
સુગલાઈની મહાનામ બાદશાહતનો.
—આ તો રત્ન લાઘ્યું છે રણવગડે.
અમૂલું છે; બાદશાહને અર્પણ હો.

અકબરશાહ : જગત્ઝવેરી છો—પરમ નૂરના પારખ.

ઓછાં કે અધૂરાં ન જ હોય
તમમૂલવ્યાં મણિ ઘેરા કે માનવી.
—કોણ છો ? સજ્જન !

ઘયાસ બેગ : હિન્દુસ્તાનમાં છું નવીન,
ચઘતાઈની રાજસભામાં છું જૂનો.

(બાદશાહ વિચારવમજે ચઢે છે.)

રાજા ખીરખલ : એટલે ? સજ્જન !

ઘયાસ બેગ : દાનેશમન્દોના દરબારમાં ચે
એ કોયટો મહારે ઉકેલવાનો હોય ?

અબુલફઝલ : ઇતિહાસના કોયડા ઇતિહાસશનાસો ઉકેલશે.
મધ્યએશિયામાં છે વતન.—

ઘયાસ બેગ : સત્યની સમીપમાં છે એ કદપના:
 બે પાડોશીઓની પેઠમ.
 નીલાબ પહેલી વાર ઓળંગી છે,
 બાદશાહી વંશનો છું પુરાણો નોકર.

(અબુલકાસમ પણ નિરુત્તર થાય છે.)

ઝવેરી : શાહુબાશ, શાયર વસલીના ફરઝન્દ !
 વઝીરે યઝ્દના સન્તાન ! શાહુબાશ.

ઘયાસ બેગ : હિન્દમાં પરદેશી છું, જહાંપનાહ !
 જમનાતીરે પહેલો છે પાય.
 શીરાઝ મહારે વતન છે,
 ઇસ્પહાન મહારે રાજછત્ર છે.
 આસ્માનના સિતારાઓના મન્ત્રદ્રષ્ટા,
 દુઃખદાઝયા પણ દિલદિલાવર હુમાયુનશાહ
 ઈરાનના ગુલઝારોમાં વિહરતા
 ત્યહારે ખિદમતમાં હતો શાહ તમસ્પ વતી.
 એમણે ખુદાનો દરબાર શોધ્યો,
 મહારે શોધવો પડ્યો છે જહાંપનાહનો દરબાર.

અકબરશાહ : પુણ્યસ્લોક રાજપિતાની રાજસેવા
 એ અકબરશાહની છે મહાસેવા.
 સર્જન ! સાચ્યા છો:
 બાદશાહીના તહમે પુરાણા સેવક.
 તહમારામાં સંગમ પામ્યાં છે
 શીરાઝની કવિતા ને ઇસ્પહાનના રાજમન્ત્રો.
 અકબરશાહ ગુણુઓશિંગણુ છે ઈરાનનો

હુમાયુનશાહની સેવાએને કાજ.
એથી યે અદકેરા સેવજે, સર્જન !
અકબરશાહને ને બાદશાહી ફરજન્દોને.
રાજમહેલમાં વાવજે શીરાઝના ગુલઝાર.

(મીરજા ધયાસ બેગ કુરનસ કરે છે, સિનદો ભરે છે, ઝમીનખોસી કરે છે.)

ધયાસ બેગ : સદ્ગતનતની સુગન્ધ એ ઇતિહાસ છે;
કાળલખિયાં કાવ્ય એ ઇતિહાસ છે;
સૂર્યચન્દ્ર તપે છે ત્યમ તપજે સદા !
બાદશાહી તખ્ત ખુદ ઇતિહાસ છે.

અકબરશાહ : કાં, રાયરાયાન પૃથિવરાયજી !
શા સમાચાર છે મેવાડના સિંહના ?

પૃથિવરાય : વાયુ લાવ્યો છે વાત, મહારાજ !
ને એ છે વાયુના જેટલી અદૃશ્ય.

અકબરશાહ : શું કહો છો ? ખાનખાનાન !

ખાનખાનાન : રાજમહેલો યે છિદ્રવિહોણા નથી
કે મંહી ગપના વાયુ ન પ્રવેશે.

અકબરશાહ : એટલે ?

ખાનખાનાન : હળદીઘાટમાં રાણોજી હાર્યા એ સાચ;
સુન્દરીઓને રાણોજી સન્તાપે છે એ ગપ.
આગ્રાનો બાદશાહી ફરખાર એ સાચ;
આગ્રાનું બળબળતું બાઝાર એ ગપ.

કવિ ગંગ : મેવાડના એ વીરકેસરીએ, મહારાજ !
જાળવ્યાંતાં માન ખાનખાનાનખાનમનાં.

અકબરશાહ : રાણાજી નમ્યા એ બળબળતી ગપ ત્યારે ?

પૃથ્વિરાય : પશ્ચિમે સૂરજ ઉગ્યા જેવડી.

ખેઅદખીની ક્ષમા યાચું છું :

આ હૂત આવ્યો, સન્દેશ લાવ્યો.

(એક બિકાનેરી રાઠોડફૂત રાજસભામાં આવે છે, બાદશાહને તથા તરફીમ ભરી રાચરાચાનને એક તરફીમ ભરે છે.)

સામન્ત ! શા સમાચાર લાવ્યા છો ?

સંભળાવો બાદશાહ સલામતને.

રાઠોડફૂત : (તખ્તપાયે નિહાળી રહીને)

સાંભળિયે, જહાંપનાહ !

મહારાણાજીને શોધતાં શોધતાં

ગીરવામાં ધૂમત કે રણમાં આથડત :

પાતાળમાંથી ચે લાવત લાળ.

પણ ગોગુંડાનો ઘાટ ઓળંગ્યો

ત્યહાં વાગતાં'તાં ઢોલનગારાં,

સજનસજની હોરી ખેલતાં'તાં ત્યહાં;

અખીલગુલાલ ઉડી રહ્યા'તા;

મેવાડ આનન્દોત્સવ ઉજવતો હતો.

સાંભળ્યું ભામાશાહે ભંડાર ઠાલવ્યા

ને ક્ષત્રિયોએ આયુધ્ય ઠાલવ્યાં.

વીરત્વની ઝાળ ફરી વળી વનવગડે,

ને મુગલોનો મટીને

મેવાડ મેવાડીઓનો થયો.

(આશ્ચર્યસમાચાર સાંભળી રાજસભા થંભી નય છે, આયમતા સૂરજ જેવા રાજ માન ખિન્નમુદ્રાળા થાય છે.

જગયાત્રાણુ સમા ભમતા ભમતા એક કવિરાજ, વાઉછાળ્યા કેવડાપાન સરખડા, અગ્નિવર્ણા, શાહસભામાં પધારે છે. સભામંડપની મધ્યમાં પધાર્યે મસ્તકેથી પાઘ ઉતારી શાગીદાને સોંપે છે, હૈયે જમણે હાથ નાંખી શિર ઝૂકાવી નમન નમે છે.)

કવિરાજ : ગગન અન્ધારાં ઘેર
જમના થઈ જગ અવતર્યા;
અકબર ઉગમતે પ્હોર
અવની ઉજ્યારાં કર્યા.

અકબરશાહ : પધારો, કવિરાજ !

કવિરાજ : જ્યહાં શારદનાં સન્માન,
કવિઓનાં ત્યહાં પધારવાંજ છે ને, ભા !
રાવ, રાણા કે બાદશાહઃ
કવિ કે હાથી ખીજે ક્યહાં પરવરશે ?

રાજા બીરબલ : કવિરાજ કારમાક છે, જહાંપનાહ !
દેવીપુત્ર દર્શોજી આઢા
અગ્નિદેવ છે એ અગ્નિભોમના.

અબુલફઝલ : પણ રાજસભામાં, કવિરાજ !
ઉઘાડે માથે નમન શાનાં ?

કવિરાજ : મસ્તક મ્હારું છે તે નમ્યું,
પાઘ પરાયો છે તે નમ્યો.

ખાનખાનાન : નિરંકુશઃ કવયઃ.

બાદશાહને મન કવિઓનાં છે બહુમાન.

કવિઓ એટલે સરસ્વતીના મથૂર.

બાદશાહનું નહિ, કવિરાજ !

આ તો છે રાજસભાનું અપમાન.

કવિરાજ : એ પાઘ ન નમે, ભા ! ન નમે.

ધ્રુવ ચળે, મેરે ડગે,

કે મગ મરડે હિમવાન;

પણુ એ પાઘ ન નમે.

એ-એ ! અપમાન થાવા ન દેવાં

એ ય છે મ્હોટપ ને બહુમાન.

એ પાઘ છે મહારાણાનું.

એક વેળા હદ-બેહદના રાણાનું રીઝ્યા,

એદલીંગનું સમર્પિત મસ્તકશિખરેથી ઉતાર્યો,

ને આ મસ્તકે ધરાવ્યો આ પાઘ.

મહારાણાનું પાઘ ન નમે

બાદશાહી રાજદરબારમાં.

હિમાળાનું શિખર નમે

તો રાણા પ્રતાપનો પાઘ નમે.

(રાજસભા સૂની શમશામાકાર સમી થંભે છે જાણે તોફાન પહેલાનો પ્રશાન્ત સાગર. સહુ ચિન્તવે છે કે બાદશાહી રાજસભાનાં આવાં અપમાનથી અકબરશાહ શું કહેશે કે કરશે ?)

ક્ષણિક-એ ક્ષણિકમાં કમળપુષ્પાળો બાદશાહી હાથ ઉપડે છે. સહુ ધારે છે શાં થે ફરમાન થશે. મુગટમાથી શહેનશાહ શિરપેચ ઉતારે છે.)

અકબરશાહ : કવિઓ તો છે અક્ષરના ઉપાસક :

દુનિયા છે ક્ષરને ભોગવનારી.

અટંકા ક્ષત્રિયોના અટંકા છે રાજકવિ.

રાણી છું, નવાળું છું, કવિરાજ !
 દયો આ બાદશાહી શિરપેચ.
 રાણાજીના પાધને નથી નમાવન્તા;
 બાદશાહતના શિરપેચનાં ચે
 કરજો એવાં જીવાળી શાં જતન.

કવિરાજ : (વિનયથી શી હાથેળીમાં શિરપેચને ઝીલીને)
 મહારો એક છે પ્રશ્ન, મહારાજ !
 અકબરશાહના નવરત્ન દરબારને,
 દાનિશમન્દો ને દૂરઅન્દેશોની આ રાજસલાને.

અકબરશાહ : ફરમાવિયે, કવિરાજ !

કવિરાજ : નજીવો છે, પણ રસશાસ્ત્રનો છે:
 મસ્તક વધે, કે હૃદય ?

(રાજસભા ધડીક ચિન્તનદહરે મ્હડે છે.)

તાનસેનજી : કવિરાજને તો પ્રશ્ન જ ન હોય એ.
 શ્રુતિવાક્ય છે રસો વે સ્તઃ.
 કવિએ ને તો રસરાજ છે સર્વોપરી.
 ને હૈયામાં છે રસના રાજમહેલ.

અબુલફઝ : ખૂબ કીધી, પણ એકતરફી.
 સંગીતરાજ ! અર્થ વધે, કે આલાપધારી ?
 અર્થવિહોણાં આલાપનાં સ્વરસંગીત,
 ને અર્થભર્યા ગૌરવવન્તાં વ્યજનસંગીતઃ
 એમાં કોણ વધે ? તાનસેનજી !
 ને અર્થના રાજમહેલ છે મસ્તકમાં.

રાજા બીરબલ : સૌન્દર્યકલાપશોભિત સુન્દરી વધે ?

કે રણુરઢિયાળો શસ્ત્રસોહન્તો સુભટરાજ ?

દિલ વધે, કે ડહાપણ ?

પરાભક્તિ વધે, કે પરમ જ્ઞાન ?

પહેલું ફળ, કે પહેલું બીજ ?

એવો છે કૂટ પ્રશ્ન આ, મહારાજ !

મસ્તક વિંધાયે માનવી મરે,

હૈયું વિંધાયે પણ માનવી મરે.

માનવીના માનવદેહને મહેલે

મસ્તક ને હૈયું બન્ને સમોવડિયાં.

અકબરશાહ : બીરબલજીનું સાચું છે ચેતનશાસ્ત્ર.

રાજા વધે કે રાણી ?

પ્રભને મન રાજા વધે,

રાજાને મન રાણી વધે.

રાજારાણીનાં સંગાથે મંડાતાં સિંહાસન.

કવિરાજ : સાચ્યું છે, મહારાજ !

મસ્તક ને હૈયું છે સમોવડિયાં.

મસ્તકે માંડયો છે મેવાડી પાઘ;

હૈયે માંડીશ બાદશાહી શિરપેચ.

(દ્વિતીયાને શિરપેચને પરોવે છે.)

મેવાડનો રાણો ને દિલ્હીનો બાદશાહ

કવિજનનાં છે જમણાં ને ડાખાં નયનો.

એકે ચે ફેડયાં ન ફેડાય.

કવિ ગંગા
રાય પૃથ્વીરાજ : } શાહબાશ; મેવાડી કવિરાજ ! શાહબાશ.

અકબરશાહ : દિગ્વિજય કીધો, કવિરાજ !

નવરત્ન દરબારને યે જીત્યા;
દિલ્હીઆગ્રાના બાદશાહ સુદ્ધાંને.
રસરાજેન્દ્ર છો, અટંકા રસદેવ છો:
રસદેવ તો જીતેજને બાદશાહને.

રાય પૃથ્વિરાજ : આ અશ્વિજાળ ફાફી ફાફીને

ઉછરે છે મેવાડનાં સન્તાનો:
દૂધમલ, કોડીલાં, ને રણુરઢિયાળાં.

અકબરશાહ : મેવાડ કવિઉછેર્યો દેશ છે.

કવિઓ જ પાય છે આત્માને અમૃત.
આલમ ઉભી છે એમની હથેળીમાં,
બ્રહ્માંડ રમે છે એમની કીકીઓમાં.
શિશોદિયાઓ સિંહ છે રાજસ્થાનના.
જીવ્યમાં યે જોયા નથી રાણાજીને.
એક વાર જોવો છે એ વનકેસરીને.
મહારાણો પ્રતાપ ને અકબરશાહ
એક હોત, કવિરાજ !
તો ભૂમંડલને યે ભારે પડત.
મહાસાગરની પાળોને પૂલ બન્ધાત,
અવનીને આરે આરે જયદુર્ગો મંડાત.

કવિ ગંગા : શાહ ! એક અભયવચન છે ?

અકબરશાહ : કવિઓને છે સદાયનાં અભયવચન.

કવિઓ યે કડવાં નહિ ભાષે
તો બન્ધ પડશે અવનીતલમાં
સાચના સંભળાતા સૂર.

કવિ ગંગ : હવે હઠ થઇ છે, શાહ !

મેવાડને મા છેડો.

માઝાને રહમજે એ મહાસાગર.

ગીરવામાં નિર્જાનત વિહરવા ઘો

મહારાણાજીના સિંહોને.

અકબરશાહ : કવિઓનાં વેણ વૃથા ન હોય.

કવિરાજ ! મેવાડના મહારાણાને કહેજો,

રાજસ્થાનના ક્ષત્રિયકુલને ભાખજો,

રાજસ્થાનને અભય છે અકબરશાહનાં.

કવિ ગંગ : હિન્દુ-મુસલમાં દો સહે,

ગિરિરાણ, જગમૂપ;

કોન શૂર ? તપશાલી કો ?

કોન ઉદાર અનૂપ ?

અકબરશાહ : ઝમાનાના ગોહર ! વઝીરે સલ્તનત !

સહસ્રાબ્દિ ઉજવવાની છે ઇસ્લામની.

ઇસ્લામ છે આસ્માનનું નૂર.

સૂરતના નવાખને ફરમાન લેજો,

નૌસારીના વડા દસ્તૂરજીને પાઠવે.

અમદાવાદથી હીરવિજયસૂરીશ્વજીને નહોતરો.

ને ફરફરની સાગરકુંજેમાંથી

પાદરી ખાવાને આમન્ત્રો

આપણા સર્વકલ્યાણના સમારંભમાં.

દિશદિશમાંથી નહોતરો

પુણ્યના એ પુણ્યસ્થલોને.

મહારે રચવું છે પ્રભુનું મહામન્દિર
પૃથ્વીનાં પુણ્યની એ સ્થંભાવલિ ઉપર.
સુલહ-યે કુલ્લ ! સુલહ-યે કુલ્લ !

(સોનાશીંગડાએ ને કઠમાં ને કાને પુષ્પમાળા ને પુષ્પગુચ્છાથી શણ-
ગારીને નરહરિ કવિ બાદશાહી રાજસભામાં એક ગાય સગાથે પધારે છે.
ગૌમાતાની શીંગડાઓની વચ્ચે કુંકુમરંગી પાટીમાં સોનેરી અક્ષરે કવિતા
આલેખેલી છે. બાદશાહને હાથ જોડીને નરહરિ કવિ ઉભા રહે છે.)

અકબરશાહ : પધારો, કવિરાજ !

અહોભાગ્ય છે બાદશાહનાં આજે
કે કવિરાજોની કૃપા વરસે છે.

રાજા બીરબલ : ગૌમાતાને શેનાં ધરાવ્યાં છે
માદળિયાં ? કવિરાજ !

(ગૌમાતા ચમકે છે, પોકારે છે.)

નરહરિ કવિ : ગૌમાતા નહિ, દેશમાતા છે એ.
દેશમાતાની ફરિયાદ છે બાદશાહનેઃ
ઇન્સાફ સહુને સરખા હોય,
ઇન્સાનને તેમ જ હેવાનને.

અકબરશાહ : દેશમાતાની શી છે ફરિયાદ ? કવિરાજ !

નરહરિ કવિ : દેશમાતા પૂછે છે બાદશાહને
કે અકબરશાહ ને શાહ નૌશીરવાનમાં
શા શા છે રાજભેદ ?
દિલ્લીઆગ્રા હજી આગે દાદ કાં નથી બન્યાં ?

શેખ ફૈઝી : દિવસે સૂર્યરાજ પૃથ્વી જોઇ વળે,
રાત્રિએ ચન્દ્રરાજ નભોમંડળ ધૂમી રહે,

એમ સંભાળે છે અહોરાત્ર સામ્રાજ્યને

શાહોના શાહ અકબરશાહ.

એ અખંડ જાગરણમાં, એ અથાગ પરિશ્રમમાં

અધુરપો નિરખી ગૌમાતાએ.

રાજસભાને ભાખશે એ ઉણપો ?

સૂર્યચન્દ્રથી ચે અધિકડું

શું વાંછે છે ગૌમાતા ?

નરહરિ કવિ : સુણિયે, એા યુગલાધના મન્ત્રીશ્વરે !

દેશમાતાની જગત્કરિયાદ.

અરિ હુ દન્ત તૂન ધરૈ, તાહિ મારત ન સવલ કોઈ;

હમ સન્તત તૂન ચરહી, વચન ઉચ્ચરહિં દીન હોઈ;

અમ્રતપય નિત સ્વહિ, વચ્છ નહિ થંમત જાવહિ,

હિન્દુ હિ મધુર ન દેહિ, કદુક તુરક હિ ન પિયાવહિ;

કહે કવિ નરહરિ અકબર ! સુનો, વિનવત ગૌ જોરે કરન;

અપરાધ કૌન મૌહિ મારિયત ? મુયહુ ચામ સેવત ચરન.

(નરહરિ કવિનાં શબ્દબાણ દિશદિશમાં ઉજળતાં ઉજળતાં અન્તરિક્ષમાં સુસવાટા બોલાવે છે, રાજસભાના વાતાવરણને ડગમગાવે છે, મન્ત્રીશ્વરોના મર્મસ્થાનને વીધે છે, અકબરશાહની હૈયાદાઘમાં ભોકાડ બટકે છે.)

અકબરશાહ : અકબરશાહના રાજમન્ત્રીઓ ન્યાયમન્ત્રીઓ છે,

અકબરશાહની રાજસભા ધર્માંસન છે:

જગત જાણશે ને ઇતિહાસ નોંધશે એ.

અકબરશાહની આલમપનાહીમાં

અભય છે આજથી એ દેશમાતાઓને.

ગૌચરોમાં ચારે ચારને,

ને દૂધ પાળે હિન્દુમુસલમાનને;

અકબરશાહની સારી સલ્તનતને.
 દાનેશમન્દે ઝમાના ! અબુલફઝ્લ !
 બાદશાહતની સૂબાગિરિઓમાં લેજો
 ગોવધબન્ધીનું બાદશાહી ફરમાન.

કવિ ગંગ : આવો, કોઇ આવો ત્રિલોકનાં પડમાંથી,
 ને માગી લ્યો મગાય તે.
 અકબરશાહ આપવા બેઠા છે આજ
 એમના આત્માના કટકાઓ.

રાજા ખીરબલ્લ : દિલીષે ગોધણુ ચાર્ય હતાં,
 અકબરશાહે ગોધણુને અભય દીધાં.

નરહરિ કવિ : આશીર્વાદ છે ગૌમાતાના શાહને;
 ગાયો વિચરે છે એટલી સાગરબાંધી ધરતી
 બાદશાહતની થજો !

(આગળ ચાર હાથીઓ, ત્હેમાં બે ઉપર ડંકો ને બે ઉપર નિશાન;
 પાછળ ચાર હાથીઓ, ત્હેમાં બે ઉપર દદામાં ને બે ઉપર ત્રંબાળાં; મધ્યે
 મેરુશિખર નામનો ઉન્નતકાય શાહહાથી; ને મેરુશિખર ઉપર રત્નજડિત
 છત્રિયાળી સોનાઅંબાડીમાં એક ઇસ્લામી મૌલવી ને એક હિન્દુ મહામહો-
 પાધ્યાય એમ બે મહાપંડિતો સંગાયે મહાનામ અકબરશાહીની જગઓજસ્વિની
 જહોજવાદીની ભવ્ય સવારી પધારે છે. બાદશાહ સુદ્ધાં રાજસભા ચક્રિત
 થઈને આશ્ચર્યનમને નિહાળી રહે છે.)

અકબરશાહ : ચતુરાઇના ભંડાર રાજા ખીરબલ્લ !
 તહમારાં હશે આ કૌતુકનાં હસ્તિમંડલ.
 મહારી વિક્રમસભાના છો કાલિદાસ-

રાજા ખીરબલ્લ : જહાંપનાહ ! તારાઓ સહુ
 એક જ દિશામાં નથી ઉગતા:
 એક જ સેવકનાં ન હોય સહુ કૌતુકસંઘ.

ઇલ્મના સાગર, બુદ્ધિરત્નોના ભંડાર,
ત્રિકાળને ઘોળી-ઘોળીને સારવનાર,
ઇતિહાસનાં અમૃત નિતારી જગતને પાનાર,
સર્વદૃષ્ટા, દાનેશમન્દ, ઝમાનાના અક્ષલાતૂન
અબુલફઝનાં છે આજનાં આ કૌતુક.

અકબરશાહ : ઝમાનાના મન્યનહાર શેખણ !
શેનાં માંડ્યાં છે આ કૌતુક ?

અબુલફઝ : કૌતુક નથી એ,
કૌતુકને યે ઝંખવતોં છે ઇતિહાસ.
સૂરજનાં અજવાળાંથી ઉજળી
દીડી નથી કવીન્દ્રની કેા કલ્પના.
મેરુશિખરની અંખાડીમાં છે
અકબરી યુગની અનસ્ત જાહોજલાલી,
ને મુગલાઈના ત્રિકાળના જગસન્દેશ.

અકબરશાહ : એટલે ? શેખણ !

અબુલફઝ : એ છે અકબરશાહીના અમ્મર ગ્રન્થો.
એ તો છે ઝમાનાનું દક્તર,
અકબરનામું ને આઈને અકબરી.
આયુષ્ય હશે તો ત્રીણ પાંખડી પૂરીશ;
આ છે ઇતિહાસની બે પાંખડીઓ.
રૂમશામ ને ઇસ્પહાનમાં, બગદાદ ને સમરકન્દમાં,
બલખ બૂખારા ને મક્કા શરીફમાં,
ઈસ્લામની આસ્માનનૂર કુંજકુંજમાં
નકલો ઉતરાવી-ચિતરાવી પાઠવી છે.
આગ્રાનગરીની કરાવી નગરપ્રદક્ષિણા;

હવે પધરાવે છે રાજભંડારમાં.
કાળના ખડકખોળે ત્યાં વિરાજશે સદા.

અકબરશાહ : એ છે ઝમાનાની જીહ્વાઓ.

અકબરશાહનાં કોહેનૂરનાં નૂર
કોઈક દિવસે ચે આથમશે:
નહિ આથમે ત્રિકાળમાં ચે એ
અબુલફઝ્લનાં શબ્દમણિઓનાં નૂર.
કાળના પડછાયા પડચે ચે ઝંખવાશે નહિ
અબુલફઝ્લે અકબરશાહને ધરાવેલો
એ આલમપ્રકાશ કીર્તિમુગટ.
મોંઘામાં મોંઘાં રાજરત્નો ઉપર
પધરાવજો એ મહાગ્રન્થોને.

કવિ ગંગ : અબુલફઝ્લે અકબરશાહને અમૃત પાયાં.

રૂપાની જ્યોત ઝગે જનમંડલ, કાંચનજ્યોત ઝગે ધનકૃપા;
ચન્દ્રની જ્યોત ચતુરદગે ઝીલી, સૂર્યની જ્યોત ઝીલે ધૃણીધૃપા;
રૂપની જ્યોત રસિકઉરે રમે, વીરની જ્યોત સુયજ્ઞવરૂપા:
કવિ ગંગ કહે સુનો, શાહ અકબર ! કીર્તિની જ્યોત અખંડ અનૂપા.

અબુલફઝ્લ : મેં તો દીઠું છે તે ભાખ્યું.

કવિતા નથી રચી, ઇતિહાસ આલેખ્યા છે.
એ ઇતિહાસ સન્મુખ જગત્કવિતા ઝંખવાશે.
જગતના શાહાનશાહોની નામાવલિમાં
અકબરશાહ એક જ છે અમૃતના અધિકારી.

(અકબરખાદના દુર્ગકાંગરા ઓળંગી, જમનાને પેલે પાર, સલ્તનતના ચોખૂટમાં, ઉછળતી ઉછળતી એ રાખદાવણિ, દુનિયાના આરાઓ સૂધી, દિશદિશની ઘટાઓમાં, ઇતિહાસની ગહરી ગહરી મહાકૃત્તેમાં પડધા પાડતી પાડતી અબુલફઝ્લની અમૃતાક્ષરી અમૃતપાંખે ઉડતી કાળવહુરે પરવરે છે.)

શાહાનશાહ અકબરશાહ

અંક ત્રીજો

પ્રવેશ ૧ લો: દોને ઇલાહી

(ચન્દ્ર ને શુક સમોવડા મહાધર્મના ધર્મધુરન્ધરો જગત્પતિહાસમાં અનુપમ ફતેહપુર સીક્રીના ઇલાહતખાનામાં વિરાજેલા છે. ઈસ્લામી શેખ બિઘ્ઘીની, હિન્દુ યોગી દેવીમિશ્ર, ખ્રીસ્તી ફાધર એફ્વેવિયા, હરથૂસ્થી મોબેદ મહેરજી રાણા, જૈન મુનિ બાનૂચન્દ, બૌદ્ધ, સૂરી, ચારવાકી: નક્ષત્રમંડળ સમું ધર્માચાર્યમંડળ ને અન્તરંગ દરબારીમંડળ ફરતું વિરાજેલું છે ને વચ્ચે, ગિરિશિખરોમાં શિખરમન્દિર સમાન, નક્ષત્રમંડળમાં માર્તંડરાજ સરિખડા શાહાનશાહ મહમ્મદ જલાલુદ્દીન અકબર વિરાજેલા છે. ઝુમ્મરના અનેક દીપપ્રદીપોમાંથી તેજ પ્રગટે, સંગમ પામે, ને અન્તરિક્ષને અજવાળે એવું ઇલાહતખાનાનું અન્તરિક્ષ ઝગહળી રત્ન છે: જાણે ધર્મજ્યોતિઓનો સમન્વય જગત અજવાળવા ઉતર્યો !

આજે વસન્તપંચમીનું પ્રસાત છે. બાદશાહ નરસુજનના ઉત્સવે બેઠા છે. ફતેહપુર સીક્રીના પ્રસાતડેરા વાગે છે. મહાધર્મમંડળ ખડું થાય છે. પૂર્વ દિશા બણી હસ્તાંજલિ કરી ઉભે છે. ધીરે ધીરે ત્યાં સૂર્યોદય થાય છે.)

યોગી : હરિ: ॐ; મૂ મૂવ: સ્વ::

તત્સવિતુ વૈરેણ્ય

મર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ

ધીયો યો ન: પ્રચોદયાત.

જગતનાં અન્ધારાં ધૂવે એ સૂર્ય,

ઉરનાં અન્ધારાં ધૂવે એ ધર્મ.

મહેરજી રાણા : વિશ્વના બે જ છે પ્રકાશ અને પૂજ્ય,
સૂર્ય અને અગ્નિ.

અબુલફઝ્લ : અલ્લાહો અકબર ! અલ્લાહો અકબર !
જલ્લે જલાલુફ ! જલ્લે જલાલુફ !
ખાદશાહ એક છે, ધર્મધુરન્ધર એક છે,
સંસારધુરન્ધુર એક છે.

(સૂર્યોદયને શાહાનશાહ અર્ચ્યા આપે છે.)

અકબરશાહ : ઉત્તરને અજવાળે એ ધ્રુવ,
આલ સમસ્તને અજવાળે એ સૂર્ય.

ફૈઝી : ખુદા એક છે, સૂર્ય એક છે,
શાહ પણ એક છે.

બિદૌની : ને પયધમ્બર પણ એક જ છે
ઇસ્લામના સૂર્ય હઝરત મહમ્મદ સાહેબ.

(કટલાક દરબારીઓની ત્રિશૂળ સમી નયનધારાઓ બિદૌની ઉપર વરસે છે : જાણે બિદૌનીને વીંધી નાંખતી ન હોય.)

ફાધર } ખરું : ઇસ્લામનાં કિરણો છે અગ્નિનાઃ
એકવેવિયા } : જગતના ઘણા ંહેમોને ખાળ્યા એણે.

અકબરશાહ : વૃક્ષની એક જ ડાળે ફૂલ નથી.

આંખાની શાખાએ શાખાએ છે

મ્હોર ને કેરી.

પ્રભુનાં સત્ય પ્રત્યેક મહાધર્મમાં છે :

પરમ સત્ય સર્વસમન્વયમાં છે.

ફૈઝી : અલ્લાહો અકબર !

અકબરશાહ : આજ વસન્તપંચમી છે, શેખણ !

કરમાચેલાં કોળે છે,

મ્હોરેલાં પ્રકુલ્લે છે.

જગતે નવજીવનના વાયુ વાય છે.
 પૃથ્વીની પ્રભાપ્રભાઓ પાળે છે
 પૃથ્વીનાં નવસૂજનનો આ ઉત્સવ.
 આકાશનો અગ્નિ ઉતરશે
 આજ આપણા ઉરમાં ને ધર્મમન્દિરે.

ચોગી : આજે પ્રગટશે પૃથ્વીમાં
 શાહાનશાહી અગ્નિહોત્રનો અગ્નિ.

અકબરશાહ : સદરુલ સદ્ર ! સદતનતાના ધર્મસ્થાન !
 ઉચ્ચારો એ બાદશાહી ધર્માશાઓ.

સદ્ર : (હલુમાઓનો ધર્મનિર્ણય-બાદશાહી શરેહ વાચે છે.)

ઉમરાવો અનેક છે,
 રાજદંડ એક છે;
 પૃથ્વીના ખંડ અનેક છે,
 આકાશનું રાજછત્ર એક છે:
 પ્રારબ્ધ શું, બુદ્ધિના બોલ સમું
 એમ આખરી ફરમાન એક છે:
 અને તે શાહોના શાહના સિંહાસનનું.
 શંકાનું સમાધાન એ છે,
 પૃચ્છાનો નિર્ણય એ છે,
 ધર્મધુરન્ધર એ છે.

રાજા બીરબલ : વન જોગીઓનું છે,
 સંસાર સજનોનો છે,
 સિંહાસન શાહનું છે.

ભાનૂચન્દ્ર : કુદરતનો કાયદો એક છે,
બુદ્ધિનો ખોલ એક છે.

અકબરશાહ : શેખજી ! જાહેર કરો જગતને
દીને ઈલાહીની શરેહો,
વિશ્વધર્મોનો સર્વસમન્વય.

અબુલફઝલ : જલ્લે જલાલુલ્લ ! જ્યોતિઓનો એ જ્યોતિ !

(દીને ઈલાહીના ધર્મમન્ત્રોનું ધર્મસ્તોત્ર ઉદ્ગાતા અબુલફઝલ ઉચ્ચારે.
છે. બિદ્દોની ને રાજ ભગવાનદાસ શિરાય સહુ ખોલે છે એના પાઠ.)

વિશ્વનો વિશ્વંલર એક છે;
માનવીની માનવતા એક છે.
આયુષ્યના પરિમળ છે
પુણ્ય ને પાપ.
આલઉદ્દાર દિલમાં દુનિયા સમાશે.
ગેબમાં જૂવે તે ગેબી.
આસ્માનના પડદાઓ પાછળ
અનન્તનાં આયુષ્ય છે.
અનન્તનાં આમન્ત્રણ સાંભળો.

અકબરશાહ : બુદ્ધિસાગર, જ્ઞાનભંડાર, અનુભવવૃદ્ધ,
આયુષ્યફળથી નમતા શેખ મુબારકજી
દીને ઈલાહીના છે ધર્માચાર્યઃ
અકબરી યુગના છે અફલાતૂન.

શેખ મુબારક : વૃક્ષો અનેક છે, વન એક છે;
ડાળીઓ અનેક છે, થડ એક છે.

પ્રભુનો મહિમા ગવાવ જગતભરમાં;
પુણ્યની વાડીઓ પાંગરે જગતભરમાં;
સાધુઓનાં ફૂલ પ્રફૂલ્લે જગતભરમાં.
અકબરશાહ દીને ઇલાહીના ખલીફા છે.

અકબરશાહ : આવો, અનન્તના ઉડણુહારા !
શેખ ફૈઝી ! પરમ સત્યને પામો.

શેખ ફૈઝી : (સન્મુખ જઈ ઘૂંટણિયે પડીને)
પૃથ્વી પરના સૂર્ય !
આપો દીને ઇલાહીની દીક્ષા.

અકબરશાહ : દીને ઇલાહીના તહમે અલેફ.

(રત્નઝડયા સુવર્ણતરલાણામાંથી પવિત્ર જલ, ગંગા જમના સરયૂ-
સિન્ધુ બ્રહ્મપુત્રા નર્મદા ગોદાવરીનાં નીરનું સમન્વયનીર લેઇને અકબરશાહ
શેખ ફૈઝીને આચમન આપે છે. પુષ્કરજી, ગોમતીજી, ગંગાદ્વાર, સમંતપંચક,
માન સરોવરનાં પુણ્યજલનો અભિષેક કરે છે. બદ્રિકેદારનાં જોડેનનાં, મકૂકા
મદીનાનાં, બુદ્ધગયાનાં ધર્મજલનો ચન્દ્રક કરે છે. એ ત્રિધા આભિષેક પછી
સૂર્યદેવનું આવાહન કરે છે. આશીર્વાદની બન્ને હસ્તસ્થલીઓમાં ગેબનક
અદશ્ય અમૃત ઝીલી ઝીલી ત્રણ વાર શીર્ષે ઢાળે છે, અને એમ દીને ઇલા-
હીના ગેબીને સરજે છે.)

અકબરશાહ : ફૈઝી છે દીને ઇલાહીના શાયર.
ઉચ્ચારો દીને ઇલાહીનું ધર્મસ્તોત્રઃ
સંસાર સાંભળે ને પાવન થાય.

ફૈઝી : પ્રભુઓનાં વનવનમાં ચરે છે
ધર્મની અખંડફૂલણી ગાયોઃ
પૃથ્વીની ધર્મગાયોનું ઘી
એ દીને ઇલાહી.

દાઉદના ધર્મસ્તોત્ર સમું
 દીને ઇલાહીનું છે ધર્મસ્તોત્રઃ
 જાણે સર્વ સમન્વયનું નહાનકડું ઉપનિષદ.
 -મન્દિર-મન્દિરને મંડપે
 ત્હને નિરખનારને નિરખું છું, પ્રભો !
 પ્રજા-પ્રજાની વાણી
 ત્હારાં સ્તોત્રો ગાય છે.
 હિન્દુ ને ઇસ્લામ ત્હને ઢૂંઢે છે.
 પૃથ્વીપાવન પ્રત્યેક ધર્મ કહે છે
 તું એક છે, અદ્વિતીય છે.
 મસ્જિદ હો તો ત્હારી નિમાઝ પઢે છે,
 ખ્રીસ્તી દેવળ હો તો
 ધંટા ત્હારા પ્રેમખોલ ખોલે છે.
 કચ્છારેક મસ્જિદમાં નિમાઝ પઢું છું,
 કચ્છારેક દેવળમાં પ્રાર્થના કરું છુંઃ
 પણ સૌ એ ત્હારી શોધમાં.
 ત્હારા ગેખીઓને નથી
 ધર્મદ્રોહ કે ધર્મખન્ધન.
 અગમ્યના એ ભીતરિયા
 નથી ધર્મદ્રોહી કે નથી ધર્મખન્ધની.
 પ્રભુદ્રોહીઓ પ્રભુદ્રોહને પામશે,
 ને ધર્મખન્ધનિયા ધર્મખન્ધનઃ
 પણ સુરૈયો સદા માણે છે
 કૂલકૂલનાં અત્તરઅત્તરની સુવાસ.
 (પ્રાચીનનો અનુવાદ)

ફાધર } : મહાનામ અકબરી યુગના
એકવેવિયા } : યુરોપમાં પડઘા પડે છે.

ધર્મ પ્રીસ્તના બાર હતા સન્તો:
અકબરશાહ છે બાણે તેરમો સન્ત.

લાનૂચન્દ્ર : મહાવીર પ્રભુના અગિયાર હતા અણુધરો:
અકબરશાહ છે બાણે બારમો ગણુધર.

મહેરજી રાણા : અકબરશાહ છે ઝરથૂસની અંગુલિ:
ઝરથૂસનાં સ્તોત્રો લખે છે આજ.

ચોગી દેવીમિશ્ર : પૃથ્વીપાવન ગાયત્રી મન્ત્ર જપન્તો
અકબરશાહ છે નવયુગનો રાજર્ષિ મનુ.

અગમ્યયાત્રિક : આલલાના વિમાને ઉડી રહ્યો છે એ.
આજ તો છે ગેબનો ગેબી
ને પડઢાઓ પાછળનો પેખન્દો.
અકબરશાહ છે પૃથ્વીનો પરમહંસ.

અકબરશાહ : કઈ દિશા સૂરજસૂની છે ?
દિશદિશમાં છે સૂરજનાં અજવાળાં.
ઉઘાડી આંખે નિરખે એને તો
ધર્મધર્મમાં છે પરબ્રહ્મના પ્રકાશ.
માનવીને મુખડે-મુખડે છે પ્રભુ,
જીવનને ડગલે-ડગલે છે પ્રભુ.
કૂલડાંની પાંખડી-પાંખડીએ છે પરિમલ.
પ્રભુના પરિમલ-પરિમલનો લંડાર
દીને ઇલાહી છે ઇશ્વરી મધપૂડો,
ને અકબરશાહ છે પ્રભુના મધપૂડાની માંખ.
પરખન્દા પારખશે
ને બાણુન્દા બેશે જગતનાં સત્યો.

પૃથ્વીના જાણુન્દા ને પરખન્દાઓ !

પધારો ને ગેળી થાવ.

આસ્માન દરવાજા ઉઘાડે છે.

(શેખ ફૈઝીની પેઠે શેખ અબુલફઝને અને ખીજા કેટલાક દરબારી-ઓને પૃથ્વીપાવન જલથી અભિષેક, ગેળીની દીક્ષા આપી, દીને ઇલાહીના દીક્ષિત કરે છે.)

અકબરશાહ : ઉચ્ચારો, ઓ દીને ઇલાહીના પુરોહિત !

આસ્માનની ગુફા-ગુફાના પરન્દા !

ઉચ્ચારો દીને ઇલાહીનો કલમો;

કે ગેળીઓને પ્રગટે ગેળની પાંખો.

દુનિયા ગેળનાં દર્શન વાંછે છે.

નૂરીને નૂર પાવ.

અબુલફઝ : એ એક છે, અદ્વિતીય છે;

પરમાણુમાં, પૃથ્વીમાં, વિશ્વમાં વસે છે.

પડદાઓ વીંધી પાછળ જો,

છેલ્લા આસ્માનનો ગેળી થા.

પરન્દા ! પાંખ છે; ઉઘાડ ને ઉડ.

અકબરશાહ : ફૂલ એક છે, પાંખડીઓ અનેક છે;

વૃક્ષ એક છે, શાખાઓ અનેક છે;

દેહ એક છે, ઇન્દ્રિયો અનેક છે;

માનવી એક છે, ખોલીઓ અનેક છે;

એ અનેકમાં એક જ છે અમૃત.

વનવનમાં છે વનસ્પતિ,

ને વનસ્પતિએ-વનસ્પતિએ છે ફળ ને ફૂલ.

ફળફળના રસ અનેક છે;
 એ અનેકમાં એક જ છે અમૃત.
 ખાણુખાણુમાં છે મણિઓ,
 ને મણિમણિના છે પ્રકાશ.
 હીરા લીલમ માણેકના રંગો ખડુંમૂલા છે;
 એ અનેકમાં એક જ છે અમૃત.
 પ્રહ્યાંડમણિઓની મહામાળાનો
 એ જ છે ચેતનદોર.
 પરપ્રહ્મ છે વિરાટદેહનો આત્મા.
 દિલ-દિલનાં દૈવી સિંહાસને
 પરમ જ્યોતિને પધરાવો ને પૂજો.
 ગેબી થાવ, સન્તો ! ગેબના ગેબી થાવ.

(ઇબાદતખાનામાં જાણે પરમજ્યોતિ પધાર્યો હોય એમ વાતાવરણમાં
 ને ગેબીઓને મુખડે મુખડે પૃથ્વીપરનો પ્રકાશ ઝળહળી ઉઠે છે. સકલ ગેબી
 મંડળ ઘડીક ધ્યાનરથ રહે છે, નિ:સીમ અનન્તતામાં દૃષ્ટિના પતંગ રમતા
 મૂકે છે.)

યોગી : (થોડીક વારે ધ્યાનમુદ્રામાંથી જાગીને)

અગ્નિહોત્રના અગ્નિ ઉતારવાના છે
 આજ તો આકાશને શિખરેથી.

અકબરશાહ : આજે છે પ્રહ્યાગ્નિપ્રતિષ્ઠાનું પર્વઃ
 આજે છે અગ્નિહોત્રનો મહોત્સવ.

બિદૌની : મધરબિયાનની શયતાનપૂજા.

અગ્નિ કાં બાળે, કાં દગાડે.

અકબરશાહ : મોલાના અખદુલ કાદર બિદૌનીજી !

દાનેશમન્દ છે, ધર્મપુત્ર છે: કહેશે ?
 સૂર્ય સમોવડ કોણ છે
 આસ્માનગુફામાં અદ્ધાહનું નૂર ?
 અગ્નિ સમોવડ કોણ છે
 અવનીપડમાં અદ્ધાહનું નૂર ?

બિદ્દોની : નથી એ ઇસ્લામની નિમાઝ,
 નથી એ પયઘમ્બરી ફરમાન.
 એ તો છે મધરબિયાનની પૂજા.

અકબરશાહ : પ્રભુ મધરબમાં જ નથી,
 પ્રભુ મશરકમાં જ નથી:
 પૃથ્વીનો પ્રભુ દશે દિશાઓમાં છે.
 પ્રભુ હિન્દુઓનો જ નથી,
 પ્રભુ ઇસ્લામીઓનો જ નથી:
 પ્રભુ માનવ જાતનો છે,
 આદમની ઓલાદ આદમિયાનનો છે.
 હિન્દુ પૂજે છે, ઝરથોસ્થી પૂજે છે,
 રૂમશામના રૂમીઓ પૂજતા;
 રોમમાં બાદશાહો પૂજતા,
 ગ્રીસમાં કુમારિકાઓ પૂજતી.
 અન્ધાર અજવાળતા, પ્રકાશ પ્રસરાવતા,
 જગતની રાત્રીઓને ધોતા
 સૂર્યદેવને કોણે નથી પૂજ્યા ?
 ને પૃથ્વીને સિંહાસને તો
 અગ્નિ છે સૂર્યનો અવતાર.

(પાંચ તરફીમે ભરી જ્ઞાનમુકાની અંગુલિઓ વચ્ચે શાહાનશાહ સૂર્ય-
કાન્ત મણિને ઉપાડે છે, સૂર્ય નારાયણ ભણી ધરીને મંહી સૂર્યકિરણો ઝીલે
છે. મહયગિરિની ચન્દનશાલાકાઓ ઉપર કાશ્મીરનાં કેસર પાથર્યાં છે, ઉપર
રજતધોળાં કપૂર છે, ત્હેના ઉપર કાશીનાં કોરાં કુંકુમે કંકાળેલી પૂણી સૂર્ય-
કાન્ત મણિની નીચે સુવર્ણપાત્રમાં મૂકેલી છે. મહેરજી રાણા સૂર્યના ને
અગ્નિના મન્ત્રો ભણે છે, અરણીના ઇન્ધન ઘસતા યોગી ગાયત્રી ઉચ્ચારે છે.
થોડીક વારે સુવર્ણધાળમાં જ્વાળા પ્રગટે છે, ફતેહપુર સીકીના ઇલાહતખા-
નામાં આકાશનો અગ્નિ ઉતરે છે.)

જેમીમંડળ : અલ્લાહો અકબર !

અકબરશાહ : ડહાપણના ભંડાર ! દીને ઇલાહીના પુરોહિત !

શેખજી ! ત્હમને લખાવું છું સંભાળ

આ આકાશી અગ્નિદેવની.

બાદશાહી અગ્નિના ત્હમે અગ્નિહોત્રી.

સદા જ્વલન્ત રાખજો જગતભરમાં.

અબુલકદ્રઝ : બ સરો ચરમ, બ બનો જીગર :

દીને ઇલાહીના ખલીફા !

યોગી : જેબની પાછળનો છે :

બાદશાહ ! એક પ્રશ્ન પૂછું ?

ને એક કથા કહું ?

અકબરશાહ : યોગીઓથી શું અબજયું હોય ?

પૂછો ને કહો, યોગીન્દ્ર !

ઝીલવાં છે યોગનાં અમૃત.

હિમાદ્રિની ગુફામાંની છે કથા ?

(યોગીરાજ ધડીક સમાધિમાં ઉતરી ન્ય છે, ધ્યાનસ્થ રહી બાણે
આત્મભૂમિની ગુફાઓમાં દ્વંદી આવે છે. પછી જગીને)

યોગી : બાદશાહ ! એ તામ્રપટ ક્યાં ?

અકબરશાહ : થેતું તામ્રપટ ? યોગીન્દ્રજી !

યોગી : ત્રિવેણીતીરે દુર્ગ બન્ધાવ્યો
ને પ્રયાગને અદલાહાબાદ ભાખ્યું
ત્યારે ત્રિવેણીસંગમમાંથી લાધ્યું હતું તે.

અકબરશાહ : તહમે એ ક્યાંથી જાણે ?
સંગમતીરે તહમે તો નહોતા ત્યારે.

યોગી : તહારી ને તામ્રપટની વચ્ચે
પડછાયો પડ્યો હતો :
બાદશાહ ! એ સ્મરણે છે ?

અકબરશાહ : એ કેમ ભૂલાય, યોગીરાજ !
આત્મભોમમાં નિરખવાની એ ઘડી ?
એ તો હતો જાણે માયાવી પડછાયો.
તામ્રપટની દેવલીપી ઉકેલવાને
ત્રિવેણીસંગમમાં ત્રણ વાર ધોયું,
પણ માટીના થર સમોવડો
એ પડછાયો ધોવાયો નહિ.
આયુધ્યભરની આરજૂ જાગી ઉઠી.
જળાધારીનાં જળથી ધોયો,
એ પડછાયો ધોવાયો નહિ.
પછી હવે અપ્યો મહારાં અડધાં પુણ્યનો,
એટલે વણધોયે છાયા અળગી થઈ.
રાત્રી મટી સન્ધ્યાકાળ થયો.

તહો એ અક્ષર તો અધૂરા ઉકલ્યા
ઇલ્મના ભંડાર શેખ અબુલફઝને.

યોગી : એ છાયા મહારા ગુરુની હતી.

એ પુણ્યતિથિ પછી, પાદશાહ !

શતધા છલકાયો છે તહારો પુણ્યભંડાર.

એ તામ્રપટ ક્યાં ?

અકબરશાહ : ઇબાદતખાનાનું એ છત્ર છે;

મહારે માથે છવાયાં છે એ પુણ્ય.

(યોગી ઢીને અકબરશાહના પુણ્યપ્રશસ્ત શિરછત્રમાંથી એક તામ્રપટ
ઢતારે છે.)

યોગી : શાહ ! આ યોગલીપી છે,

યોગીઓને ઉકલે.

એટલા અક્ષર ઉકલ્યા

એટલું તહારું યોગખળ.

ગેખનો ગેખી તું સાચો છો.

શાહ ! સાંભળ એક કથા.

પૂર્વે એક દૂધાધારી પ્રહ્લ્યાચારી હતા.

ફેઝી : હા, મહાત્માજી !

યોગી : પૂર્વાશ્રમમાં એ હસ્તિનાપુરે રહેતા.

જ્ઞાની હતા, પવિત્ર હતા,

પુણ્યશ્લોક હતા એ પ્રહ્લ્યાચારીજી.

અંગ હતું નિર્દોષ,

એવો આત્મા હતો નિર્દોષ.

સકલ હસ્તિનાપુર વન્દન વન્દતું.

ફેઝી : પુણ્યસ્થાનને સહુ પાપે લાગે.

ચોગી : શાહબાપુના જ્યોતીષિઓ

ફૂટ જ્યોતિષની ઘૂંચે ત્યહાં ઉકેલતા.

ફેઝી : આસ્માનમાં ધૂમનારને જ પૂછાયને
આસ્માનપારની વાતો ?

ચોગી : શાહબાપુએ આર્યદેશ છાંડ્યો,

પછી યુગ બેઠો આંધીનો.

શેરશાહ હતા સફગુણી સુરવંશી,

સેનાનીઓ હતા દૈત્યોના અવતાર.

એક પ્રભાતે એ દૂધાધારીશ્વરજી

જમનાજલમાં નહાતા હતા,

સૂર્ય નારાયણને અર્ધ્ય અર્પતા હતા.

ત્યહાં અશ્વસ્વારોની ટૂકડી નીકળી.

હિન્દુની ઇસ્લામની ખૌદની ખ્રીસ્તની

ધાર્મિકતા પુણ્ય છે, ધર્મીધતા પાપ છે.

સરિતા ઉતરતાં ઉતરતાં સેનાનીઓ

બ્રહ્મચારીજી ઉપર થૂંકયા:

ચન્દનનાં અર્ચન ઘટે ત્યહાં

કાદવનાં અર્ચન અર્ચ્યા.

ફેઝી : પુણ્યને અપમાનવાં

એ પાપનાં પ્રથમ પગરણ.

ચોગી : ક્ષણેક કોપજવાળા પ્રગટી;

પણ પ્રગટી એવી હોલવાઈ.

ભેયું કે પાપ એ પાપીનું નહોતું,

પાપ તો અમાનાતું હતું.
 રાજ્યેષણા જન્મી જન્માન્તરની;
 ને બ્રહ્મચારીને વાસના થઇ કે
 અનેકનો એક ધર્મ સારવું ને સ્થાપું.
 પછી આશીર્વાદ દીધા અમુરોને,
 ને સમાધિમાં આત્મસ્વસ્થ થયા.
 પણ રહી ગયો રાજ્યેષણાનો તણખો.
 જમનાસ્નાન થંભાવ્યું,
 ને અંગે એ થૂંકના રેલાવન્તા
 આલ્યા પ્રયાગને પુણ્યતીર્થે.
 જગતના કલ્યાણ કાળે
 ઉગ્ર તપશ્ચર્યા આદરી વર્ષાલરની.

અબુલફઝલ : દેવર્ષિ હોય કલ્યાણક પરમધામના;
 બ્રહ્મર્ષિ હોય કલ્યાણક આત્મધામના;
 રાજર્ષિ હોય કલ્યાણક સંસારધામના.

યોગી : મેઘે મૂશળધાર નહવરાવ્યા,
 એ થૂંક ન ઘોવાયાં.
 અન્તરિક્ષની ભૂતાવળે આવી દહોયાં,
 એ થૂંક ન દહોવાયાં.
 દૂધાધારીશ્વરજીએ વિચાર્યું
 પરબ્રહ્મ કને ફરિયાદે જાઉં,
 ને ધર્મધ્વજ લેઇને અવતરું.
 તપશ્ચર્યા સમેટી લીધી,
 એ તામ્રપટ ત્રિવેણીસંગમમાં દાટ્યું,

એક માસ અનશન વ્રત કીધું,
 ને જલસમાધિ લીધી.
 મુકુન્દ બ્રહ્મચારીના દિલમાં
 રહી ગયો'તો રાજ્યેષણનો તણખે
 એકદેશીયતા ઉદ્ધારવાને કાજ.
 પાદશાહ ! ભાગ્યપત્ર સમોવડું
 ત્હારે શિરછત્રે અખંડ લટકે છે
 એ આ ત્રિવેણીતીર્થનું તામ્રપટ.

કૈઝી : સાંભળાવશે એ યોગલીપીના અક્ષરો ?

યોગી : પૂર્વજન્મની ગાથાનો એ મન્ત્ર છે.
 તારક જેવા તગતગે છે
 યોગલીપીના એ અક્ષરો: સાંભળો.
 “આજે, માથ માસની કૃષ્ણ દ્વાદશીએ
 સં. ૧૫૬૮ માં, પુણ્યતીર્થ પ્રયાગક્ષેત્રે,
 સ્વર્ગમૃત્યુપાતાળના ત્રિવેણીસંગમે,
 હું મુકુન્દ બ્રહ્મચારી દેહોત્સર્ગ કરે છું,
 આયુષ્યનો અવશેષ બ્રહ્મસમર્પણ કરે છું:
 કે જન્મમાન્તરમાં રાજસિંહાસન પામું,
 ને આ ત્રિવેણીસમન્વય સમો
 ધર્મસમન્વય સાધું.”
 શાહ ! એ તિથિ યાદ છે ?

અકબરશાહ : ગેબીને ગેબની ઝાંખી થાય,
 માનવીને પૂર્વજન્મની ઝાંખી થાય,
 યોગીને આત્માની ઝાંખી થાય

એટલી ઝાંખુ છું એ તિથિને.
 પૃથ્વી ફરતા આસ્માનના પડદા છે,
 મનુષ્ય ફરતા પ્રારબ્ધના પડદા છે.
 દૃષ્ટિને દૃષ્ટિમર્યાદા છે,
 નિરવધિ પ્રદ્વાંડને સીમાડા છે.
 હૃદ-ખેહનના પરન્દા !
 ખેહનનાં આરણ્યં ઉઘાડશે માનવીને કાજ ?

યોગી : જન્માન્તરનાં કમાડ જવલ્લે ઉઘડે છે.
 બાહશાહ બન્યો; પણ, મુકુન્દ પ્રદ્યારી !
 ત્હારા ધર્મધ્વજને ભૂલતો મા.
 આત્માની આરજૂ એ હતી,
 આયુધ્યના આંખાતું ફળ એ છે:
 સર્વસમન્વય, સર્વકલ્યાણ.

(એ રાખ્દો ઉચ્ચરતા ઉચ્ચરતા યોગી ઝરખામાં થઈ અદશ્ય થાય છે.)

ખિદ્દોની : બાહશાહ ! ત્હમે હિન્દુ છો:
 હઝારો લિયાનત હો ત્હમને.

અકબરશાહ : ઇસ્લામની આલમના સ્થાલ !
 ઇસ્લામ મારો પિતા છે,
 ઇસ્લામ મ્હારી માતા છે.
 પણ હિન્દુના રાજ્યમાં જન્મ્યો છું,
 હિન્દુના ઘરમાં જન્મ્યો છું,
 હિન્દુની ગળથૂથી છે મુખમાં.
 મોલાના ! હિન્દુ ને ઇસ્લામ
 બન્ને સમાયેલાં છે અકબરશાહમાં.

શેખ મુબારક : અલ્લાહો અકબર !

અકબરશાહ : કરોડો આશીર્વાદ હો એમને કે
હઝરત પયઘમ્બર સાહેબે ઇસ્લામ સ્થાપ્યો.
સહસ્રાબ્દ આવી એ ધર્મધ્વજ રોપાયानी.
કહેશો, ધર્મધ્વજ મૌલાના !
હજાર વર્ષ પૂર્વેની માનવજાત
બધી યે નરકમાં પડી ?
હિન્દુનું પૂજન છે કાશીમાં,
ઇસ્લામની નિમાઝ છે મક્કા શરીફે:
અકબરશાહના દીને ઇલાહીના
નમન ને પૂજન છે દશે દિશામાં.

શેખ મુબારક : અલ્લાહો અકબર !

અકબરશાહ : ઇસ્લામ કહે અકબરશાહ ઇસ્લામી છે;
હિન્દુઓ લાગે અકબરશાહ હિન્દુ છે;
ઝરથુસ્થી બોલે અકબરશાહ ઝરથુસ્થી છે;
જૈનીઓ લાગે અકબરશાહ જૈની છે;
ખ્રીસ્તી ઉચ્ચારે અકબરશાહ ખ્રીસ્તી છે;
બૌદ્ધો કહે અકબરશાહ બૌદ્ધ છે.
અકબરશાહ તો છે ખુદાનો બન્દો,
ધર્મનો પરન્દો, પુણ્યપાપનો પડછન્દો,
ગેબનો ગેબી.
આસ્તિકો આસ્તિક કહેશે,
નાસ્તિકો નાસ્તિક કહેશે:
અકબરશાહ છે હસ્તીનાસ્તીનો ઉપાસક.

સર્વકલ્યાણ, સર્વસમન્વય
 એ છે એના જીવનમન્ત્ર.
 અકબરશાહ એકદેશવાસી નથી,
 સમસ્ત માનવજાતિનો છે:
 અકબરશાહ એક ઉદ્યાનનો નથી,
 પ્રજ્ઞાંડના મહાવનનો છે.
 લાવો, શેખજી ! લાવો
 એ ધર્મઋચાઓ દીને ઇલાહીની.
 સારી આલમને ઉચ્ચારૂં ઇબ્રાહિમખાનાની
 મક્કા મસ્જિદના મિસ્ખરને પગથિયેથી.

(દીને ઇલાહીના કલમા લેઇને માતીમાંજરની, કઠિમેખલાવનું પિતાંબર
 ખેરેલા બાદશાહ મિસ્ખરનાં પગથિયે ચઢે છે. શેખ અબુલફઝ અકબરશાહને
 પડખે ઉભે છે. સકલ ગેખીમંડળ સન્મુખ ટોળે મળે છે. મરનદને પગથિયે પગ-
 થિયે ચઢતાં ચઢતાં અકબરશાહ ત્રણેય પગથિયે વન્દના વન્દે છે. પ્રથમ
 પગથિયાની રજ પોપચે આંજે છે: બીજી પગથિયાની રજ લલાટે અર્ચે છે;
 ત્રીજી પગથિયાની રજ શીર્ષે વધાવે છે. દીને ઇલાહીના બારકર સમોવડા,
 નવયુગના ખલીફા સરિખડા, અકબરશાહ મહેરાબ નીચે ઉભે છે. એક પછી
 એક કલમાની પદાવલિ અબુલફઝ વાંચે છે, મરનદ ઉપરથી એ પદાવલિ
 અકબરશાહ ઉચ્ચારે છે.)

અલ્લાહ એક છે, અલ્લાહના ધર્મ અનેક છે;
 અલ્લાહ એક છે, અલ્લાહનાં નામ અનેક છે;
 અલ્લાહ એક છે, અલ્લાહનાં તીર્થ અનેક છે;
 અલ્લાહ એક છે, અલ્લાહના માર્ગ અનેક છે;
 અલ્લાહ એક છે, અલ્લાહનાં કિરણો અનેક છે.
 રાત્રી ને દિવસ બે છે:
 સૂર્ય ને ચન્દ્ર બે છે;
 પાપ ને પુણ્ય બે છે;

જહાનમ ને જનત બે છે;
 આત્મા ને પરમાત્મા બે છે.
 સત્વ રજસૂ ને તમસૂ ત્રણ છે;
 શિયાળો ઉંહાળો ને વર્ષા ત્રણ છે;
 જન્મ જીવન ને મૃત્યુ ત્રણ છે;
 સ્વર્ગ નરક ને માનવલોક ત્રણ છે;
 દેહ દેહી ને દેહાન્તર્યામી ત્રણ છે.

(આકાશવીંધતી દક્ષિણી બ્રહ્માંડપાર નિહાળતા ને દીને ઇલાહીની મન્ત્ર-
 પદાવલિ ઉચ્ચરતા અકબરશાહ સહસ્રા યભે છે, ધ્રુજ જાય છે, મરનદને
 પગથિયે બેસી જાય છે, કાળચક્રના પરીધની પેડમ બ્રહ્માંડ ચક્કર ખાતું જણાય
 છે, અકબરશાહના આત્મામાં બ્રહ્મદર્શનનાં પૂર જલકાય છે; દર્શનસમાધિની
 ધૂનમાં ને ધૂનમાં ઉદ્ગાતાની પેડે ઉચ્ચારી રહે છે.)

આવ, ઓ બ્રહ્માંડના બ્રહ્મજ્યોતિ !
 સંકેલ ત્હારા ગેબના પડદાઓને.
 માનવજાતને આંગણિયે ઉતર,
 ને સરજાવ મનુષ્યના દેવ.
 ચન્દ્રસૂરજ વરસે છે એમ વરસઃ
 મેઘમાલા વરસે છે એમ વરસ.
 જય હો ! ત્હારો જય હો
 ભૂત ભવિષ્ય ને વર્તમાનમાં.

(મન્ત્રપદાવલિ ઉચ્ચરતાં ઉચ્ચરતાં મરનદને પગથિયે બેસી જાય છે,
 આરસપગથારે બ્રહ્મસમાધિમાં ઢળી પડે છે. અગમ્યનાં અમૃતવર્ષણુ
 ઝીલતી અંજલિ કરી રહેલું ગેબીમંડળ એ રાજર્ષિને વીંટી ઉભે છે.
 આસ્માનનો પાર અનન્તનાં અજવાળાં ઉતરતાં નિરખાય છે.)

પ્રવેશ ૨ જો : આરાવલ્લીનાં કાતરોમાં

(મેવાડની લાગ્યભગ્ન સમી પિછાદા સરોવરની ધાર ઉપર મેવાડી સુભટરાજોની પર્ણકુટીરો છે, ને એમાંની મધ્યકુટીર ઉપર શિશોદિયાઓનો કુકુમવર્ણો સરગમુખી બુડો અડ્યો ઢળેલો-અડ્યો ઉડતો ડોલે છે. ઢાલો પાથરી સજેલી ઢાલશય્યા ઉપર હિન્દવા સૂરજ મહારાણા પ્રતાપસિંહની ત્હાં મૃત્યુશય્યા છે. આસપાસ ચન્દાવત શકતાવત સહુ બરાણ લામાશાહ અમર-કુમાર મ્હોટિરા રાજકુમારો ને અન્ય સામન્તવીરો, પાયપેઢલીએ ઢાલતરવાર વિરામી, વીરાસને વિરાજેલા છે. સહુની મુખમુદ્રા ઉપર વિષાદછાયા છવાયેલી છે. આવતા મૃત્યુનો શમશમાકાર ત્હાં પથરાયેલો છે. મેવાડના અસ્ત પામતા સૂર્યના જાણે દર્શનને કાજ સૂર્યનારાયણે ઉગેલા છે.

મેવાડના રાજકવિ પદ્મારે છે. સંગાથે પડછાયા શા આનનખાહુ મેઘ-શ્યામ એક પરમહંસ હોય છે.)

રાજકવિ : માંઈ! એવો પૂત જણ,
જેવો રાણ પ્રતાપ;
અકબર સૂતો ઉઘડકે
જાણી સરાણે સાપ.

(આરાવલ્લીનાં કાતરોમાં શંખનાદ સરિખડા કવિવચનોના પડધા પડે છે. ઢાલશય્યા પર ઢળેલા મહારાણાનું પોપચું ફરકે છે, નયન ઉઘડે છે.)

અકબરસરવર અથાહ,
મંહી ડૂબ્યા હિન્દુતુરક;
વણુડૂબ્યો તે માંઈ
પોયણ ફૂલ પ્રતાપસિંહ.

એક છો, બાપલા ! એક ને અનોખા.
ધરતીને સૂની કરીને જાવ છો.

(રાજકવિની ગજગર્જનાથી પિછોલાનું અન્તરિક્ષ ડોલી હોં છે. હાથની ઈશારતે મહારાણાજી રાજકવિને આદર દે છે.)

ભામાશાહ : પધારો, કવિરાજ ! મેવાડને પ્રેરણા પાવ.
કવિઓ તો મે વીરત્વના ગાજન્તા મેધ.
રાણાજીને સુવાણુ આજ માઠી છે.

રાજકવિ : અકબર ધોર અન્ધાર,
ઉંધાણા હિન્દુ અવર;
જાગે જગની ધાર
પહેરે રાણ પ્રતાપસિંહ.

ધર્મની દેવડીને પહેરે
એક જ ખડો હતો એ રાજવી.
એકલંગ એને ચે ઉઠાવી લે છે.
હિન્દુપતનો પહેરે પડયો.

(સ્ક્રલ રાજરાવણું રાજકવિને માગ દે છે, અમરકુમાર ઉઠીને કવિરાજના ભાષાને વન્દે છે. રાવણાને મોખરે જઈ કવિરાજ વિરાજે છે. પાછળ પાછળ ધનશ્યામ પરમહંસ પણ રાવણાને મોખરે સિધાવે છે.

મહારાણાને હેડકી આવે છે; સામન્તમંડળ ઉત્કંઠ થાય છે. થોડીક વારે સ્વસ્થતા જામે છે. ચિરમતા સિંહના સિંહનાદ સમોવડા રાણા પ્રતાપના શબ્દો ધીરગમ્ભીર ગાળે છે.)

મહારાણો : તહમને ભળાવું છું, કવિરાજ !

મેવાડના વીરત્વની ભાળ.

ભણો, ભણો છેલીવેલી

રાય પિથલની એ ખિરદાવલિ.

(બિકાનેરના રાય પૃથ્વિરાજના મહારાણા ઉપરના ઐતિહાસિક પત્રમાંથી બિરદાવદિના કુહા રાજકવિ ભાષે છે.)

રાજકવિ : ધર બાંકી, દિન પાધરા,

મરદ ન મૂકે માણ;

ઘણા વીરનો ઘેરિયો

ધૂમે ગિરન્દે રાણ.

પાતલ ! પાધ પ્રમાણ

સાચી સાંગાહર તણી;

અકબર શું, જ્યમ બાણ,

ઉભી સગ, જગદીવડા !

હિન્દુપતિ પ્રતાપ !

પત રાખો હિન્દવાણની;

સહ્યાં વિપતસન્તાપ,

લીધા શપથ સાચા કર્યા.

અમ્મો મેવાડો અથાહ,

પરિમલ રાણો પ્રતાપસિંહ;

એ ફૂલ અકબરશાહ—

બ્રમરે આભડિયું નથી.

ડંકા, અટકા શર !

તુજ ગાળે ગીરવાને ગઢે;

જમનામાં ઉલટે પૂર,

દિલ્લીપતને દે ઉજગરા.

(પ્રાચીનનાં ભાષાન્તર)

(મહારાણાનો શ્વાસોચ્છવાસ રૂંધાય છે ને ઘોર બોલે છે. સૂર્ય ફરતા સૂર્યમંડળ સરખાડા સામન્તો ફરી વળે છે. સહુબરાજ દાદશયા સમીપે સંચરે છે, ઉચે હાથે સહુને સ્વસ્થ થવા વિનવે છે: એક સામન્ત પાથ તળાસે.

છે, એક હાથ ચાંપે છે, રાજકવિ મસ્તક પંખાળે છે, બાહ્ય દેશે ત્રિપુંડ્ર આલેખે છે.)

સહુંબરાજ : બાપજીશાહને શેની છે અમૂંઝણો ?
આત્માને શું અવરોધે છે ઉડતાં ?
જૂવો, સ્હામા પધાર્યા
સૂરજ નારાયણ નહોતરે.

મહારાણા : (ઘોડીક વારે જ્વાસ બેસે છે એટલે ધીરે ધીરે)
ઢાલને ઓશીકે ઉઠાડશે, વીરા ?
છેલ્લુંવેલ્લું જગત બેધ લઉં.

(કાંગરાવિહોણી ચારેક ઢાલો સરદારોની લેધને ગોઠવી સહુંબરાજ મહારાણાને અધૂકડા કરે છે.)

રાજકવિ : સૂરજરાણને નહોતરે
સૂરજ ઉગ્યો આભ;
સૂરજિયાને આંગણે
ઉજિયારાનો લાભ:—
જગઉજિયારાનો લાભ.

મહારાણા : નિરખું છું સૂરજ બાપજીને.
બાયત્રીના બપ જપું છું,
એમના જ ભણું છું મન્ત્રો.
સહુંબરાજ ! મૃત્યુપાળે ઉલેલા રાણાને
એક કોલ આપશે સામન્તો ?

સહુંબરાજ : મેવાડનો મહિમા માગે છે,
તો સામન્તો શું શું નકારશે ?

મહારાણા : આ પિછોલાના તરંગ ઉછળે છે,
એવા ઉછળતા'તા હળદીઘાટમાં
મહારા બાવીશ હજાર ખજતરિયા.

સલુખરાજી : બાપજીશાહ સાચું લણે છે.

મહારાણા : કુંભલમેરનો ગઢ પડયો.
વાઘના રાવણાં શો શિશોદિયાસંઘ
ઉભો જઈ રણને પગથાર.
ભામાશાહ-પૃથ્વીનો પાઘ ભામાશાહ
પધાર્યો ત્હાં રાણાને મનામણે,
ને પ્રતાપને પાછો પધરાવ્યો મેવાડમાં.

ભામાશાહ : દેવને દેવમન્દિરે સ્થાપ્યા.

મહારાણા : હા, ભામાશાહ ! હા:

ઉથાપેલા દેવને દેવમન્દિરે સ્થાપ્યા.
ધતિહાસમાં કેટકેટલાકે કીધાં એ ?
ઉગમતાને સહુ સન્માને છે;
આથમતાને હુલસાવે એ જવલ્લા.
-મેવાડ પાછો ઘેર કીધો,
ગીરવાના ગઢમાં માંડયા રાજનેહ,
ને પાથરી આ પર્ણકુટીરો
પિછોલાના જલસમુંદરને તીર.
સલુખરાજી ! મૃત્યુશય્યાએ ઢળેલાને ચિન્તા છે.
ઓળાઓ આગાહી દે છે કે
આમ પ્રતાપની ચિતા છંટાશે
ને આમ રમશાનમાં રથપાશે રાજમહેલો.

કોલ ઘો, મેવાડ તુર્કોને નહિ જાયઃ
વચન આપો કે તપશ્ચા તપાશે સદા.

(મહેલો શ્વાસ કરવા માંડે છે.)

સુભટોના આ ત્યાગ ને વૈરાગ્ય,
શિશોદિયાનાં આ સંન્યાસ ને તપશ્ચયાં
છેલ્લાં તો નથી ને ? સલુખરાજ !
ચિતોડને સહુ ભૂલશે,
ગિરવામાં વિલાસ ધૂમશે.—

રાજકવિ : આપજી ! આ શા કારણે ?
આવી અઘોર લવિખ્યવાણુ ?

મહારાણા : વીરોના વીરભાવ વિસારશે,
રાજકવિઓને અપમાનશે,
કવિતાની સરિતાઓ સૂકાઈ જશે,
રાજદરબાર રાજકવિસૂના થશે.
પ્રતાપને કવિતા અમૃત પાય છેઃ
કવિતાનાં અમૃતને ઝેર માનશે
એ રસસૂકા રસકોવિદો.
સાંભળો, સરસ્વતીના સપૂત ! એક કથા.
ઢાલશય્યાએ સૂતે માસેક થયો મહને.
જીવનકાંઠડે પડ્યો પડ્યો જોઈ છું
મેવાડીઓના બદલાતા રંગઢંગઃ
ઘરડેરો સિંહ જાણે ગુફામાં ઢળ્યો,
ને વનમાં વિચરતાં થયાં હરણાં.

(વિશાલ કમલદલ શા લલાટપત્રેથી રાજકવિ અમળિન્દુઓ લહુવે છે.)

અમર ! માહું મા લગાડતો;
 તહને ભઠવાનો મહારો પહેલો ધર્મ.
 એકદા વરવરણાગિયા અમરૂલા
 આબ્યા ગીરવામાં મૃગયા ખેલીને.
 છાતીએ હતાં કુંકુમછાંટણાં
 શેરના રૂધિરફૂવારાઓનાં.
 ખંભે ઢળકતાં'તાં ભાથોડું ને ઢાલ,
 કડે લટકતી 'તી મેવાડી તરવાર,
 ખંભાંયે જૂલતું 'તું ચિતોડી ચાપ.
 વેશ હતો વીરનો.
 અજમેરી પાઘ ખાંધી'તી, ને
 સિંહપગલે પધારતો 'તો સિંહનો સપૂત.
 પણુ આભ તો છે ઉંચા,
 ને મોભ તો છે નીચા મેવાડના.
 મોળીડાનું છોગલું વિખાયું મોભારામાં.
 રાજકુમાર પધાર્યા પર્ણકુટીરે,
 ને મોળીડાનો થયો ધનગરો.
 કસુંબલ આંખડીએ કસુંબો પીધો,
 ને નેણુવઘ્ની ઘેરાણી રાજકુમારની.
 મોભ તાણી પિછાલોમાં ઉશેટયો.
 મેવાડનાં મોભ ને મોભી
 એમ ફગોટાશે ને હવે ?
 મેવાડના મોડવી છે
 આભને થોભ દે એવા.

વીરોનાં શિબિરે સમોવડ
 આ પર્ણકુટીરે પડશે,
 પિછાલાને તીરે મહેલો મંડાશે.
 સંન્યાસ મટી વિલાસ મ્હોરશે,
 ને ત્યાગને અલડાવશે એશઆરામ.
 તપસ્વીઓનાં તપ તૂટશે,
 વૃથા થશે, વૃથા-વૃથા-વૃથા
 અમ જોગીઓની જમાતના જોગ.
 પ્રતાપની ઢાલશય્યા સમીપે
 મેવાડની સ્વતન્ત્રતાના ઘો કોલ,
 ચિતોડ જીતવાના હયો શપથ;
 ને સબવો સામન્તોને સૂઝે ત્હને
 એકલીંગીજીની આ ધર્મકૃપાણ.
 મહારાણો તો એકલીંગનો દિવાન છે.

(શિશોદિયા સુભટરાજે ખડા થાય છે, હસ્તાંજલિ કરી રહે છે, રાજ-
 કવિ એ ધર્મકૃપાણ હસ્તસ્થલીમાં ઝીલે છે.)

રાજકવિ : બાપ્પા રાવળના વંશને સોંપી છે
 એકલીંગીજીએ આ ધર્મકૃપાણ.
 મેવાડનું રાજરાવણું સોંપે છે આજ એ
 થેલોટી રાજરાવળ રાણા અમરાને.

(એકલીંગજીની ધર્મકૃપાણના પટાનું કુંવર અમરાને ઉપવિત ધરાવે છે.)

સામન્તો : જય એકલીંગ ! જય એકલીંગ !

(વનમાંથી વળતી માતંગિણી સમોવડ મેવાડની મહિલાઓનો ગીત-
 શબ્દ, રહામી પાળેથી વહતો, પીછાલાના જલપગથારે ઝબમી રહે છે.)

સોના વાટકડી ને રતન જડેલી;

રણ કેરા રંગ ત્યાં ઘોળાય:

કસુંબલા કીધા, નાહોલિયા !

કંકોળ્યાં ઢાલકવચ, કંકોળ્યાં છોગલાં;

કંકોળ્યા પદ્મણીએ પાય:

કસુંબલા કીધા, નાહોલિયા !

વાગે છે દુંદુભી ને ગાળે છે સિન્ધુડો;

વીરોનાં વારણાં લેવાય:

કસુંબલા કીધા, નાહોલિયા !

ફરકે છે અંગઅંગ, ઉછળે ઉરના ઉમંગ;

આંખડીમાં ઓજસ ન માય:

કસુંબલા કીધા, નાહોલિયા !

ડોલરની કંઠમાળ, ડોલરના આજુબન્ધ;

ડોલરિયો રણવાટે જાય:

કસુંબલા કીધા, નાહોલિયા !

કેસરનો ભાલચન્દ્ર, કેસરનો વાધો;

કેસરી લે વનની પિદાય:

કસુંબલા કીધા, નાહોલિયા !

(ગીરવાના ઘેરા ગોરંભતા ઘાટે પડશે પાડતો ગીતશબ્દ આથે આથેના
કુંભધમેર ને ચિતોડના કાંગરાઓને માળે જઈને વિરાળે છે.)

પ્રતાપ : મેવાડની કન્દરાઓના સિંહરાળે !

સર્જ છો મત લેવાને ?

સામન્તો : બાપ્પા રાવળની ગાદીના શપથ,

મહારાણા પ્રતાપની ઢાલશય્યાના શપથ:

મેવાડનો સૂરજમુખી ઝુંડો નહિ નમે,
ચિતોડની સૂરજપોળે સૂરજમુખો ફરફરશે.

મહારાણા : ત્યહાં સૂધી ભૂમિશય્યાએ સૂવું.

સામન્તો : ત્યહાં સૂધી ભૂમિશય્યાએ સૂવું.

મહારાણા : ત્યહાં સૂધી પત્રાવલિમાં જમવું.

સામન્તો : ત્યહાં સૂધી પત્રાવલિમાં જમવું.

મહારાણા : ત્યહાં સૂધી ધાનમાં ચપટી ધૂળ.

સામન્તો : ત્યહાં સૂધી ધાનમાં ચપટી ધૂળ.

મહારાણા : ત્યહાં સૂધી કેશજટા વણકાપી વાધે;

શિશોદિયો દેશનો જોગન્દર થાય.

સામન્તો : શિશોદિયો દેશનો જોગન્દર થાય.

(પિછાવાની ભેખડોમાં અથડાઈને યોધરાજેની એ વ્રતધોષણા મેવાડનાં
વનોમાં, ખીણોમાં, ગુફાઓમાં, ગિરિદુર્ગોમાં, દૂર-દૂરનાં ચિતોડનાં ખંડેરોમાં
ધૂમી વળે છે. પછી પાછો શમશમાકાર પથરાય છે.

કવિરાજની સંગાથે પધારેલા પરમહંસ ઉડે છે, પડકારે છે.)

પરમહંસ : સાવજમુખા સૂરજવંશીઓ !

એકે એક સૂરજ છો તહમે,

ને મહારાણોજી મે મહાસૂરજ.

એ મહાસૂરજને મહોંજોણે આંવ્યો છું.

એનાં મૃત્યુ ન હોય,

એનાં તો ગામોતરાં હોય.

સહુંબરાજી : કોણ છો, ને ક્યાંથી પધારો છો ?

પરમહંસ : પૃથ્વીનો પરમહંસ છું;

હુવા ગુઝારવાને આંવ્યો હતો.

જેઉં છું તો જોગીઓના જોગન્દર

મહારાણાજી હુવા ગુઝારે એવા છે.
ત્યાગી છે, વૈરાગી છે, તપસ્વી છે:
લેખનો ઓઢયો છે એમણે અંચળો.
ઢાલશય્યામાં ચે અગ્નિ ફાકે છે.
મેવાડના એ રાજજોગન્દરને
મહોંજોણે આંચેા છું.

સહુંખરાજ : પધારે, પરમહંસજી !
ને નેણાં ભરી નિરખેા
મેવાડના મહાસૂરજને.
રાજજોગીઓની જમાતના
આપ ભાસેા છો જમાતપતિ.

(પૃથ્વીનો પરમહંસ ઢાલશય્યા કને બેય છે; કે અદ્ભુતત્વને ન્હાળે
એમ ન્હાળી રહે છે: આત્મા આત્મામાં પરોવવા મહે છે: ઇતિહાસનો તાગ
લેવાને મથતો દષ્ટિદોર થાપીને સંકેદાય છે. પાછા વળી સૂર્યદેવને નમસ્કાર
કરે છે.

પરમહંસનો ઓછાંચો મહારાણાકપર પડે છે: તન્દ્રામાં પડેલા મહારાણા
પોકારી ઉઠે છે:)

મહારાણા : યવનરાજ ! પધાર મેવાડની મહેમાનીએ.

(સામન્તમંડળ ખડું થાય છે, ખડ્ગ ખેંચીને ખડ્ગશતાઓનો માંડવો
ગૂંથી મહારાણાને ઊઠી ઉભે છે: જાણે મૃત્યુ રહામે ફુર્ગ વાજ્યો.

પવનપાવડિયા જોગી જેવો પૃથ્વીનો પરમહંસ એ ધમસાણમાંથી
અલોપ થાય છે.)

પરમહંસ : (જતાં જતાં)

સિંહાસને કે સંગ્રામસિંહાસને
એ રાજજોગન્દરને લેટવાના
આયુષ્યના ઓરતા રહી ગયા.

એ જ છે હિન્દુપતનો પ્રાણુઃ
 એ જ છે આલમભરમાં
 પ્રજા-પ્રજાનું અમર આત્મતત્ત્વ.
 મેરૂ સમોવડ પ્રતાપ પડ્યો, પણ
 અમર છે આર્યાવર્તે પ્રતાપનો પ્રાણુ.
 પૃથ્વીના એ પરમહંસ !
 દક્ષિણના ગિરિદુર્ગો નહોતરે છે ત્હને.
 આજથી ત્હારે બે ઢાલ બાંધવાની.

(ભામાશાહ ને રાજકવિ પિછોદાને તીરે આવે છે.)

ભામાશાહ : કોણ હતા પૃથ્વીના એ પરમહંસ ?

રાજકવિ : સૂરજદેવને વન્દના વન્દતા 'તા એ ?

જન્મતનો સાચો સૂરજવંશિયો,
 મન્દિરમાં ને મસ્જિદમાં પ્રકાશતા
 સર્વસંચારી સૂરજદેવનો સપૂત,
 પ્રતાપનો અવનીમાં એક સમોવડ,
 મેવાડી મહારાણાને મહોંજોણે
 પધાર્યો હતો પૃથ્વીનો પાદશાહ
 આલઉદ્દાર દિલનો અકબરશાહ.
 પૃથ્વીના પરમહંસે જ પારખ્યા છે
 મેવાડના જોગન્દર મહારાણાને.

ભામાશાહ : પરમહંસો જ છે પૃથ્વીના પાદશાહ,
 જોગન્દરો જ છે સાચા જગત્પતિ.

(એક નેણલે રાજરાવણાને ને બીજો નેણલે મેવાડને રાજકવિ નિહાળી રહે છે.)

રાજકવિ : માઈ ! એવો પૂત જાણ,
જેવો રાણ પ્રતાપ;
એક સૂરજથી ઉગટમે
આભઅવનીના શાપ.

આથમ્યો આજ મેવાડનો અવધૂત.

(રાજકવિ શંખનાદ કરે છે. પિછોલા સરોવરને શિખર- શિખરેથી શંખનાદ ગાળે છે. મન્દિરમન્દિર તે ઝીલી લે છે, ને મેવાડ આખો યે તુમુલ શંખનાદે ખળભળી ઉઠે છે: જાણે પૃથ્વીના પેટાળમાંનો મહાધ્વનિ ગાળ્યો ! સમશેરોનો ઘટામંડળ રચી યોધરાજો હસા છે. સૂર્ય નારાયણનો એક ઝખકારો થાય છે, ને એ ઝખકારામાં સૂરજવંશીના અમર સૂરજઅંશે સૂરજદેવમાં જઈ ભળે છે. આરાવલ્લીનું શિખર પડ્યા સમો રાજસ્થાન ભરતો ઘોર પોકાર વાયુમાંથી ધ્રમધ્રમે છે કે ' પ્રતાપ પડ્યો. ')

પ્રવેશ ૩ જો: હાફીઝગાહ

(આગ્રાના શહેનશાહી રાજમહેલના નારંગીબાગની કુંજઘટામાંના આરસઆરે પન્દરેક વર્ષની એક બાલા છે. જીવનવસન્તને હંબરે એ હલી છે. કમળનાળ શી પ્રત્યેક કરવેલથી કમલપુટ સરિખડું, મોતીઝંઝર ને મણિમાળથી શણગારેલું, એકએક કબૂતર હૈયાં સરસું ચાંપી રાખેલું છે. વારાફરતી એકએક પાંચપાંદડી ઉપાડી હમચીને નૃત્યે નાચતી નાચતી, કબૂતરોને ચુંબતી બાલા ગાતી ગાતી ઘટાછાયે ધૂમતી હોય છે.)

બાલા : તાઝે બતાઝે, નૌ બનૌ.

મુતરબે ખુશનવા ! બજો

તાઝે બતાઝે, નૌ બનૌ;

બાદ્યે દિલકુશા બજે,

તાઝે બતાઝે, નૌ બનૌ.

૧

બા સનમી ચું લખખતી,

ખુશ બનશીં બખિલવતી;

બોસે સિતાનો કામ જને,

તાઝે બતાઝે, નૌ બનૌ.

૨

હૈયામાં આજ સિતારી ઝણકે છે,

ગેબનાં ગીત રણકે છે.

(ગીતની ધૂનમાં બાલા તક્લીન ને ગુલતાન હતી ત્યાં આચિન્તાનું એક કબૂતર હડી નય છે, ને નારંગીવૃક્ષની ડાળે જધને બેસે છે. ગીતધૂનમાંથી બાલા સફાળી બગે છે, ચમકે છે; ગીતધારા અટકે છે.

હૈયાકુંજે ને નારંગીડાળે બેએક વાર નિરખી નિરખીને.)

આવ, ઓ શાહકબૂતર ! આવ,
મહારા હૈયાની ડાળે આવ.
એ ડાળી આઘી છે;
પેખું છું, પણ પંપાળાતું નથી.
એવડીક શી ઓછી પડી
તહને મહારા હૈયાની હુંક ?

(હારીજશાહની જગત્વિખ્યાત ગઝલ પૂર્વે રીતે પાછી ગાય છે.)

બર એ હયાત કય ખુરી,
ગર ન મુદામ મય ખુરી ?
બાદે બખુર બયાદે ઉ;
તાઝે બતાઝે, નૌ બનો.

૩

શાહેદે દિલરખાએ મન
મીકુનદ અઝ બરાયે મન
નકશે નિગારો રંગો ખૂ,
તાઝે બતાઝે, નૌ બનો.

૪

આવ, ઓ શાહકબૂતર ! આવ;
મહારા હૈયાની ડાળે આવ.

(પડખેના લતાગૃહને જુલનતો લતાપડો ડોલે છે, ને મંહીથી દિલ્હીની બાદશાહતને વારસ શાહઝાદો સહીમ આવે છે.)

શાહઝાદો : ભૂલી પડેલી ઓ હૂરી !

આસ્માનના મહેલ શે અણગમ્યા ?
ઇરપહાનની ઓ અપ્સરા !
કેને આમન્ત્રો છે હૈયાની ડાળે ?

બાલા : હૈયામાંથી ઉડી ગયેલાને આમન્ત્રું છું,
આપદીધા એ શાહકબૂતરને આમન્ત્રું છું.

શાહાદા ! આઘી છે, ઘણી-ઘણી આઘી છે
 દિલની ડાળીથી એ નારંગીની ડાળ.
 ઉડીને ત્યાં આરૂઢયું છે એ
 શાહાદાનું રંગરઢિયાળું શાહકબૂતર.

(નારંગીડાળે જઈ ખેઠેલા કબૂતરને શાહાદા નિહાળે છે; બુલબુલ શી
 ઝીણકી હોઠશિશોદી વગાડી બોલાવે છે.)

શાહાદા : (એક મોતીકુંડળ વાંખી નાંખી હથેળીમાં મોતીદાણુ
 મૂકી છોડ સરિખડો કરદંડ ઘંખાવીને)
 આવ; શૂ-ઉ-હૂ: બૂચૂ-ઉ-અ;
 આ ત્હારી પાંખના મોતી.
 આવ જો, ધરાવું એ રાજશણગાર.

(નારંગીડાળખેડું કબૂતર પાંખો પ્રસારે છે, ફરડાવે છે, ખંખેરે છે.)

બાલા : (હસતાં હસતાં)

અપમાન, દિલ્હીના શાહાદાનું અપમાન.
 કબૂતરે કહ્યું નથી માનતું-રાજમહેલમાં.

શાહાદા : (રહીડાઈને બાલાની એક ખૂટને કાનચીમટી દેતાં)
 ઈસ્પહાનની અપ્સરાનો છે વાંક.
 મ્હોરું કબૂતર કેમ ઉડાડયું ?

બાલા : (અટ્ટહાસ્યે હસતી, તોફાનનાં નયનો નચાવતી)
 શાહાદાને જોવું છે કે કેમ ઉડાડયું ?
 આમ, ઘટામંડળના મહેલોમાં આમ.

(મદતોફાની હાસ્યે હસતી બાલા ખીન્ન કબૂતરને ઉડાડી મૂકે છે.)

શાહાદા : કેમ રે ! ચન્દનીની પૂતળી !
 ગુલે ગુલઝારની ઓ બાદશાહણ !

પંખીઓ પાસેથી શીખ્યાં કે શું
રાજમહેલમાં શાહઝાદાની મોજમજાકનું ?

(સન્મુખ આવી બંને કાને ઝીણી કાનચીમટીઓ ભરવા જાય છે.)

બાલા : (હાથી ખસી જઈ અળગી થઈને)

શહેનશાહી રાજમહેલમાં
શું શું કહ્યામાં છે શાહઝાદાના ?
રોશની કે ખુશબો કે ચન્દની ?
વાયુલહરી, જલલહરી, કે દિલલહરી ?
બુલબુલ, કબૂતર કે સુન્દરી ?
સારૂં થયું; એકલવાયું હતું એ.
જેડી મળી જગતને આરે,
નારંગીવૃક્ષની નમણી ડાળે.

શાહઝાદો : સહુને જોડી મળજે જગતમાં !
બાનૂ ! તહમે ચે એકલડાં છો,
ને મહારૂં ચે જીવન છે એકલવાયાનું.
હિન્દમાં તહમે ચે ધરિન ઉગાડો છો,
દિલ્હીમાં પ્રકુલ્લાવો છો શીરાઝ ને ઈસ્પહાન.
દિલમાં કચ્હારે ખીલવશે દિલના ગુલઝાર ?

બાલા : જગત હાફીઝગાહમાં સંચરશે ત્યહારે.

શાહઝાદો : પહેલુમાં દીવાને હાફીઝ,
ને અબાનપાંખે ગઝલિયાતે હાફીઝ;
એ હાફીઝગાહ અધૂરી છે શું ?

બાલા : સુણિયે, શાહઝાદા !

બુલબુલોના બોલ એ હાફીઝગાહ;
 ગુલ ખીલે અલુબોલ એ હાફીઝગાહ;
 રસ વહન્ત અનન્ત એ હાફીઝગાહ;
 દિલ અખંડ વસન્ત એ હાફીઝગાહ;

શાહઝાદો : એ છે કદપનાનાં અજવાળાં;
 નહિ ઝલાય, નહિ ઝીલાય.
 આસ્માનમાંથી ઉતારેલા રંગોથી
 રાજમહેલો રંગતા બહુયા છે ?

બાલા : ગેબના ગહન રંગોથી રંગીશ હું
 દેહ્લીઆગ્રાના રાજમહેલોને.

શાહઝાદો : નયનનૃત્ય અનૂપ એ હાફીઝગાહ;
 સુન્દરીનાં રૂપ એ હાફીઝગાહ.
 આજથી શાહઝાદો હાફીઝગાહનો છે મેમાન;
 તહમારાં નાઝો નખરાંની કવિતાનો,
 ઇસ્પહાનની અપ્સરાનાં સૌન્દર્યનો.
 પ્રેમીઓના પ્રેમની કવિતા
 એ જ છે અમ્મર હાફીઝગાહ.

(બાદશાહી ચોખદાર આવે છે, શાહઝાદાને ને બાલાને એકએક તસ-
 લીમ ભરે છે.)

ચોખદાર : બાદશાહ સલામતે હુવા કહાવી છે,
 શેખૂ બાબાને સંભાર્યા છે.
 અને આપને કહાવ્યું છે, બાનૂ !
 શાહબેગમ સલીમા સુલતાનને મહેલે સંચરવાનું.

બાલા : શાહાનશાહને કહેજો, ચોખદારજી !
 નિજના યૌવનયુગને ન વીસરે.

શાહઝાદો : પાયબોસી કહેજે શાહબાપૂને;
કહેજે અબઘડી આવું છું.

ચોખદાર : સંગાથે લેવાનું ફરમાન છે.

શાહઝાદો : હેવાન ને પાસવાન,
એમને ચાખૂકનાં અહેશાન.

(આરસને સિંહાસને પડેલી ચાખૂક ભણી ભૂલે છે, ચોખદાર ભાગી
કુંજઘટા પાસે આવે જઈ ઉભે છે.)

ઇસ્પહાન તો મુક્ત જ હશે
આવા બેઅક્લ આદમીનામ હેવાનોથી ?
મહેર ! સૌન્દર્યની શાહઝાદી !
ત્યહારે હવે કય્હારે ?

મહેર : ભાગ્ય નહોતરશે ત્યહારે.

શાહઝાદો : પણ આપણી હાફીઝગાહમાં—

મહેર : વાસીશું મનના એ મહેલ,
ને પૂરીશું મનમાં મોતીના ચોક.

શાહઝાદો : મનના મહેલો તો માયાવી છે;
આશા ને કલ્પનાની કુંજે યે
મહારે તો સૂની ને અધૂકડી છે:
રહવારના આ લાંબા લાંબા પડછાયા સરિખડી.
ઓ રૂપગર્વિલીઓના ચન્દ્રમા !
સોગન્દ છે મહારી ઝીન્દગીના,
સોગન્દ છે સારી બાદશાહતના,
આગ્રાના આ રાજમહેલોની હાફીઝગાહ રચીશ.
આ રાજમહેલોમાંથી ઉડશે પરિમલના ધૂપ

તહારી ને મહારી પ્રેમકવિતાના,
 ને જગતને કરશે પરાગવન્તું
 એ બીજી દીવાને હાફીઝના પમરાટ.
 ઇતિહાસ ઉચ્ચરશે આપણી પ્રેમકથાઓ,
 જગત ગાશે આપણે ગાયેલાં પ્રેમગીત.
 દેહલીઆગ્રાના રાજમહેલોના
 હું પ્રેમમહેલો સરજશ.
 એમ રચાશે આપણી ઝીન્દગીની હાફીઝગાહ.
 સલામ-સલામ છે, સુન્દરી !
 ભાગ્યનાં આમન્ત્રણ આવે
 ત્યાં સૂધીની છેલ્લી સલામ:
 ત્યાં સૂધી ઉડવાનાં છે આપણે
 દિલની મહાભાવ હાફીઝગાહમાં.

(નિજ હસ્તરચ્છિ ઉપર ચુંબનાવદિ વરસાવતો શાહઝાદો સલીમ રાજમહેલમાં જાય છે. ગઝલની છેલ્લી કડી ગાતી ગતી મહેરુનિસા શહેનશાહી મહેલોની ઉપવનકુંજમાં પરવરે છે.)

મહેરુનિસા : આવી છે ઝીન્દગીની શુભબાઝી.

બાદે સુખેહ ! ચું બગુઝરી
 બર સરે ફૂઝે આં પરી,
 કિસ્સયે હાફીઝશ બગો
 તાઝે બતાઝે, નૌ બનૌ.

પ્રવેશ ૪ થો: દક્ષિણની દેવડીએ

(દક્ષિણના સિંહાદ્રિદુર્ગોના પડછાયાઓમાં અહમદનગરના હુવેલીઉંચા કિલ્લા ફરતા મુગલ સેનાના મોરચા પડેલા છે. ઘેરાની ચૂડ નગર સમીપ પહોચેલી છે. પાછલી રાતનાં અન્ધારાંઅન્ધવાળાં પથરાયેલાં છે, મંછી મુગલ સેનાધિપતિઓ સાવધાનપણે ધૂમી રહ્યા છે. સિંહાદ્રિના બચ્ચા સમો કિલ્લો અન્ધકારખોળે ઉભો છે.

શાહઝાદો મુરાદ ને ખાનખાનાન આવે છે.)

ખાનખાનાન : નિઝામશાહીના નહોતર્યા આવ્યા છીએ.

શાહઝાદા ! સુરંગનો પલીતો સળગાવીશું ?

રાત્રીનો છે છેલ્લો પહોર;

ને દુર્ગ છે જાણે અન્ધકારનો ઢગલો !

શાહઝાદો મુરાદ : કિલ્લાના પાયમાં સુરંગ પહોચી ?

બાદશાહ પધારવાની ઉડતી ખબર છે.

ગરૂડ આવતાં પૂર્વે

બાઝ ઝડપશે શિકાર ?

દક્ષિણની ઘાટીઓ ગહરી છે:

આસ્માનમાં જાણે મારગ કોર્યા !

ખાનખાનાન : તહો ચે અહમદનગરિયા ડહાપણસોહન્ટા.

ચાર દિશાઓ શાં ચાર તડ હતાં:

મુગલદળ આવ્યે એક થયા.

શાહઝાદોમુરાદ : એંશી હાથ પહોળી છે ખાઈ,
ને પચાસ હાથ ઉંચો છે કોટઃ
જાણે ગંગાના ઘાટ ચડવાના !

ખાનખાનાન : અન્ધકારની જાણે પાળ ખાંધી.
ઉત્તર હિન્દ છે હિંદોદ્રિ શું ઉજળું,
ને દક્ષિણ હિન્દ છે સિંહોદ્રિ શું શામળું.
—પેલા રાજપૂતોનું શું કીધું.

શાહઝાદોમુરાદ : અહમદનગરમાં કુમક મુગલોથી રોકાય ?
રાજસન્દેશોમાં ઉમેર્યું
‘ પંખીની પાંખે આવજો ’:
ને પાઠવ્યા નિજનિજને નગરનગરે.

ખાનખાનાન : દરિયાવદિલ શાહનો દરિયાવદિલ શાહઝાદો !
સૂરજમાંથી જ પ્રકાશ વરસે ને !
—ત્યહારે સુરંગ સળગાવિયે છીએ,
અન્ધકારની શિલાઓ આસ્માનમાં ઉડાવિયે છીએ.

શાહઝાદોમુરાદ : કુંજર પડખે કુંજરબચ્ચો હોય
એવો છે સિંહોદ્રિછાયામાં કિલ્લો.
દક્ષિણના ડુંગર જીતવા કપરા છે.

ખાનખાનાન : પણ મુગલોઈ છે કપરાનો કાળ.
સ્કવારની સોનારેલ ઢોળાતાં
મુગલસેના નગરમાં પ્રવેશશે.

(ખાનખાનાન જાય છે.)

શાહઝાદોમુરાદ : કોણ છે સરદાર ?

(અન્ધકારમાંથી એક બન્ધૂકચી આવે છે. બન્ધૂકનું મુખદ્વાર દાબી રાખેલું છે; તરલીમ ભરે છે.)

લાવ્યા? સરદાર સાહેબ !

દિલની દિલરંગી લાવ્યા ?

સરદાર : આ જનાઝાની નાળ ભરીને.

પહેરેગીરો છે ખાઝનઝારયા : ચૂકાવ્યા.

શાહઝાદોમુરાદ : ખાનખાનાનની ચોકી છે ચકોર :

વાદળાંને ઓળે ચે ન ઓળંગે એને.

ખ્યાલી ભરો; ખુદોડની ઠંડી ઉડશે.

(બન્ધૂકઠાલવી શરાબખ્યાદી શાહઝાદો પીએ છે. સુરગનેા ઘોર ધડાકો થાય છે. ચોપન હાથ ઉંચો અહમદનગરનેા પહાડધર્યા કોટ, પડતા પહાડની કરાડ શો, તૂટે છે: એક કોઠો ઉડી જાય છે. શાહઝાદો ધમ્મરધૂમડી ખાઈ પડે છે. ખાનખાનાન આવે છે.)

ખાનખાનાન : શાહઝાદા સાહેબ ! કુચનું રણુશીંગડું—

(સરદારને ને ખ્યાલીને ને પડેલા શાહઝાદાને નિરખીને ધખધખતો અંગારો થાય છે. શાહઝાદાને નિહાળી નિહાળીને)

આસ્માન તૂટયાં અકબરશાહ ! તહારે.

શાહઝાદા બેઠા છે જઈને

જીવનમૃત્યુની લહરીઓને છેલ્લે આરે.

તહમે પાયો? સરદાર !

શી રીતે લાવ્યા ?

સરદાર : (પાંદડાંની પેઠે ધૂજતાં ધૂજતાં)

બાદશાહી બન્ધૂકની નળીમાં.

ખાનખાનાન : શરાબ નહિ, ઝેર પાયું છે.

ઓલિયાએ શાહઝાદા દીધા શાહને,

તહે બાદશાહને પુત્રવિહોણા કીધા.

શાહઝાદાનું ખૂન કીધું છે, સરદાર !

ને મોતની સજા છે મોત.

બાવ પોતે જ ઉઘાડેલાં દોજખમાં.

(ધાસના પૂતળા સમા ફડફડતા સરદારને ખાનખાનાન તમંચાથી વધેરે છે. શાહઝાદો મુરાદ જન્મતની છેલ્લી વિદાય લે છે. સેનાનીઓ આવી શાહઝાદાને ત્રણ તસ્લીમ ભરી રાખને છાવણીમાં લઈ જાય છે.

અહમદનગરના તૂટેલા ગઢના ગુફાદ્વારમાં જોગમાયા સરખડી બખ્ત-ચિયલુ મુગટધારિણી બુઢી સમશેરે આવી ખડા થાય છે; જાણે દુર્ગની દુર્ગેશ્વરી !)

ખાનખાનાન : અહમદનગરની આથમતી ચન્દ્રકલા,

પૂર્ણિમા સમી સુલ્તાના ચાંદ:

આવીને ઉભી રણમાં રણચંડી.

જડ મૂર્તિઓ જુઠ્ઠી છે:

સૌન્દર્ય ને વીરત્વની અવન્તમૂર્તિ

આ સુન્દરી છે સાચપ્રતિમા.

ધતિહાસ એને લાખશે

નિઝામશાહીની અમ્મર કીર્તિજ્યોત.

(અકબરશાહ ઉડણુવોડીલે, ઓચિન્તા આવે છે, ખાનખાનાન તસ્લીમ ભરે છે.)

અકબરશાહ : શાહખાશ, અતકાખાનના કોડીલા કુંવર !

ખાનખાખા પાણીપતમાં ધૂમ્યા'તા:

તહમે કીધું સારા હિન્દતું પાણીપત.

સિન્ધુદેશના રણપગથાર અત્યા,

આજ અતો છો દક્ષિણના દુર્ગ.

ગઢને ભીમગદા ઠોકન્તો

ડંકો યોજનપારે સાંભળ્યો.

ને આ કોણ ? કિલ્લાના ગુફામુખમાં ?

યક્ષણી છે ? કે સુન્દરી ?

મેઘનાં કવચ સજી

જાણે પૂર્ણિમા ઉભી પૃથ્વીમાં.

સમશેરખડાદુર સન્મુખે

કેણુ છે એ સમશેરધારિણી ?

ખાનખાનાન : દક્ષિણના સિંહોની સિંહમાતા,

નિઝામશાહીની ભાગ્યવિધાત્રી,

એ છે સુલ્તાના ચાંદ.

શાહ ઉપર વરસવા આવી છે એ

ચન્દની નહિ, પણ જવાળામુખીની ઝાળ.

ઝીલજે એ દુર્ગેશ્વરીના બોલ !

(સમશેરને આરમાનમાં ઉછાળી સેનાનીઓને પ્રેરણા પાતી પ્રારબ્ધપુત્રી સમી સુલ્તાના ચાંદ કાંગરે ઉભી કાંગરાદેવી શી રણસંગ્રામ ભરી ગાજે છે : જાણે વનવન ભરતા કોયલના બોલ ઉછળ્યા !)

સુલ્તાના ચાંદ : નિઝામશાહીના જંગખડાદુરો !

ખડાડ જેવા સામન્તો છો,

શિલાઓ સમા સેનાનીઓ છો;

કાળમીટની કરાડ સમોવડો

છે નિઝામશાહીનો કેટ.

મુગલાઈનું પૂર ઉલટયું આવે છે,

અન્તરાયે ઉભી છે પાળ

નિઝામશાહીના ગિરિગઢોની.

પહાડોને પૂર પાડશે ?

કે પર્વતપાળે પછડાઈ, લાગી,

પાછાં વળશે એ પાદશાહી પૂર ?

આજનાં ઉગતાં સ્કવાર સૂધી તો
સુન્દરી પુરુષથી હારી નથી.
સિંહણુ તો સિંહની માતા છે.

(ખાનખાનાન કુચનું પહેલું રજૂશીંગડું વગાડે છે, મુગલસેના સન્ન
યદ હરોળ સજે છે.)

ખીણુ સમોવડી ખાદમાં
દારના ઢગલાઓ ઠાલવો,
ને સળગાવો એ શયતાનની ઝાળ.
નગર ફરતો માંડો એ અગ્નિકોટ.

(શિલાઓના ચૂર્ણ સમા દારના કોથળા અહમદનગરિયાઓ ખીણુડંડી
નગરખાદમાં ઠાલવે છે. પ્રવંળ શખનાદ સમું કુચનું ખીણુ રજૂશીંગડું
ખાનખાનાન વગાડે છે. વર સમા મુગલ સૈનિકો કિલ્લા ભણી ધસે છે. દારના
ઢગલાઓ સળગાવીને અહમદનગરિયાઓ અહમદનગર ફરતો અગ્નિકોટ રચે
છે. મુગલ-સેના ધસતી થઈ છે.)

કિલ્લાને કાંગરે-કાંગરેથી તીર ગોળીઓ હવાઈઓ સળગતા ભંભોટિયાનો
વરસાદ વરસે છે.)

અકબરશાહ : ગંગ કવિ શું ભાખે છે ? ખાનખાનાન !

શિવજી જીત્યા હતા કે પાર્વતીજી ?

ખાનખાનાન : ભીલસુન્દરી જીતી હતી યોગીશ્વરને,

ને કીધો'તો તપેશ્વરનો તપોભંગ.

ત્રિલોચન ઉઘાડયું, કામને ખાજ્યો,

પછી યોગીશ્વર જીત્યા ગિરિભદ્રેવીને.

અકબરશાહ : ખાનખાનાન ! ઝીણી આંખે જૂવો.

કાળી ગોળીઓ નથી આવતી કિલ્લામાંથી.

ચન્દ્રનાં કિરણ સરિખડી ઉજળી,

સૂર્યનાં કિરણ સરિખડી ખીજૂડી,

બન્ધુકદન્તુડીઓ ડંખે છે મુગલાસેનાનીઓને.

(રકાબી સમી હથેળીમાં ગોળીઓ લેઈ એક રાજપૂત સામન્ત આવે છે.)

સામન્ત : અહમદનગરમાં સીસું ખૂટયું, જહાંપનાહ !
સોનારૂપાની ગોળીઓ વરસે છે.

અકબરશાહ : (આશ્ચર્યમાં ખડીએ સોનારૂપાની ગોળીઓ નિહાળીને)

મુગલાઈને માથે

લક્ષ્મી વરસે છે સુલ્તાના ચાંદ.

સુન્દરીને સીસાગોળી ન શોભે.

સૌન્દર્યનાં બાણ સમોવડી

સોનારૂપાની ગોળીઓ સુન્દરીને શોભે.

ખૂબ કીધી, સુલ્તાના ચાંદ !

ધતિહાસ સંભારશે ત્હને.

જાણે આસ્માનેથી ચન્દ્રમા વરસ્યો !

(અહમદનગરની કાળી ભગ્મર દિવાલો પાળળથી એવે એક મહાધોષ સંભળાય છે. જાણે સમસ્ત નગરીનો નગરપોકાર હોય, સારી ચે નિઝામ-શાહીનો શોકોદ્ગાર હોય એવી લોકગર્જના જાણે છે.)

આભમાં હવાઈઓ ઉડે છે, હામ હામ ભટકા સળગે છે, કોટ પાછળ કોલાહલ જાણે છે.)

અકબરશાહ : એ કોલાહલ શાનો ? ખાનખાનાન !

(અહમદનગરનો પુરહાનપુરી દરવાજો ઉઘડે છે. હાથમાં ઘોળી ધન ને ગળે રૂમાલ બાંધીને એક નિઝામશાહી સરદાર દરવાજામાંથી આવે છેઃ એ હમરાવને સેનાનીઓ બાદશાહ સમીપે દોરી જાય છે.)

નિઝામશાહી } : જહાંપનાહ ! એ જોગણી હતી.
સરદાર } ચાંદ સુલ્તાનાનું, દક્ષિણની જોગણીનું
ખૂન કીધું મીર હબસીએ.

શાહ છે બાળકઃ રહમ કરો.

કિલ્લાની ચાવીઓ ચરણે ધરે છું.

અકબરશાહ : સુદતાના હતી પૂર્ણિમાનો ચાંદઃ

શૂર હતી એવી સોહાગણી હતી.

અન્ધકારને ચન્દની ન ભાવેઃ

હબસી ખૂન જ કરે ચાંદનું.

શરણાગત શાહઝાદા ઉપર

અકબરશાહ સમશેર નહિ ઉગામે.

વિદલ્ ને ગોદાવરીનાં વન રાખી

પાછી સોંપીશ સારી યે નિઝામશાહી.

શાહને છાવણી બેવા પાઠવજો.

અહમદનગરને અલયદાન છે.

(પૂરે રહવાર પડે છે, અન્ધવાળાં ઉભરાય છે. નિઝામશાહી સરદાર નમન નમી દુર્ગમાં ન્તય છે. ખીનપુર ને ગોળકોંડાના એલચીઓ આવે છે, આવતાં આવતાં દૂરથી સીજદો ભરે છે. ખાનખાનાન રહામે જઈ તેડી લાવે છે. બાદશાહ સમીપે સોજદો ભરી, ઝમીનખોસી કરી, શાહી ભેટો ધરે છે.)

ગોળકોંડાનો : ગોળકોંડાના કિલ્લામાં સાંભળ્યું શાહે
એલચી : બાદશાહ સલામત દક્ષિણમાં પધાર્યા છે.

ભાગ્યવન્ત આંચે ભાગ્ય ઉઘડે.

શાહે નમન કહાંચું છે,

હીરાનો શિરપેચ નજર પાઠંચો છે.

અકબરશાહ : હીરાની ખાણોનો શાહ

હીરો છે દક્ષિણ દેશનો.

ખુશપુરસી કરજો, અલય કહેજો.

બીજાપુરનો } ચૌદ વર્ષ ઝેલમના જળધોધ નિયંત્રી
એલચી } : ખાદશાહ ગોદાવરી ઘાટે આવ્યા છે.
ફિરિશ્તા } બીજાપુરશાહે પાયબોસી ભાખી છે,
રત્નજડિત સમશેર નજર કીધી છે.
ને આરઝૂ છે ખાદશાહી સંબંધની:
શાહઝાદીને વરાવવાં છે શાહઝાદાને.
ઈતિહાસ ઉચ્ચરશે ખુલ્લુંદ આવશે
ઉત્તરદક્ષિણનો આ રાજયોગ.

(અકબરશાહ ને ખાનખાનાન ક્ષણેક મસલત કરે છે.)

ગોદાવરીઘાટની સૂપાની યુદ્ધહાકલથી
દક્ષિણ ગાળે છે આજ, ખાનખાનાન !
સેનાનીઓએ પૂછ્યું સિપેહસાલારને
' હારિયે તો ક્યાં શોધવા ખાનને ? '
ખાને ઉચ્ચાર્યું : ' મુઝદાંઓના ઢગલામાં. '
સેનાનીઓએ વીરહાક વગાડી પછી
ને ભૂખ્યા શેર પેઠે ઝંપલાવ્યા.
સિંહાદ્રિના ગિરિદુર્ગો ગાળે છે
દેહલીની એ સિંહવાર્તાથી.
જગતના આધાર ને ખુદાના પડછાયા !
હંડકારણ્યમાં ગજરાજ ગાજતા એવા
ગોદાવરીઘાટે હુંકારતા'તા ખાનખાનાન.

અકબરશાહ : દક્ષિણ દેશના ફિરિશ્તા છે,
દેવભો ઉચ્ચરજો ઇતિહાસ.
ઈતિહાસનાં જગત્તીર્થ સરિખડાં
યુગયુગપ્રાચીન દેહલી ને આગ્રાનાં

આમન્ત્રણ છે ઇતિહાસઉકેલણુદારને.
 દ્રષ્ટાની આંખે વાંચ્યને કાળનો અન્થ.
 દક્ષિણદેશની ત્રણ સૂબાગિરિઓ થશે,
 ને શાહઝાદો થશે દક્ષિણનો સૂબેદાર
 ને બિબ્લપુરશાહનો નૌશાશાહ.

ફિરિશ્તા : કહે છે શાહ સિદ્ધિવન્તા સિદ્ધ છે,
 મન્ત્રબળથી દુર્ગો જીતે છે.

અકબરશાહ : ઇતિહાસદ્રષ્ટા શું ઉચ્ચારે છે ?

ફિરિશ્તા : ઇતિહાસ ઉચ્ચારે છે, જહાંપનાહ ! કે
 તાલીકોટાના સંગ્રામમાં વિજયનગર પડ્યે
 એક ઝમાનો વીત્યો.

દક્ષિણનો આ છે બીજો ધરતીકમ્પ.
 ત્રીજો ધરતીકમ્પે ગિરિશિખરો પડશે.

(અહમદનગરનો બાદશાહ આવે છે, સમશેર બાદશાહનાં ચરણમાં ધરે
 છે, સીંઘો કરે છે. બાદશાહ બાદશાહને ઢાકે છે.)

અકબરશાહ : બાળકના સીંજદા ખુદાને હોય.

ખાનખાનાન : ને બાદશાહ છે ખુદાનો પડછાયો.

બાળશાહ : મહારા શાહબાપૂને સ્થાને છો.

આ સમશેર, આ શિરપેચ,
 મોતીસરખાંધ્યો આ કમરબન્ધ:
 વડિલનાં છે, વડિલને ધરં છું.

અકબરશાહ : બાળકોને બાદશાહનાં છે અભયદાન.

નિઝામશાહી અન્થભંડાર
 ભારતવિખ્યાત છે ને ? ફિરિશ્તા ?

ફિરિશ્તા : ક્યાં છે એછો દેહલીનો સરસ્વતીભંડાર ?

પ્રબપ્રબનાં રત્નો સંભર્યા છે ત્યાં.

—શાહ ! સાગરમાં સરોવર ઠાલવળે.

બાળશાહ : જેવી બાદશાહી બુલન્દખખતી:

અંહીનો ત્યાં આવશે ગ્રન્થભંડાર.

ફૂલછાબમાં ફૂલ સોહાશે.

(પવનઉડતી સાંઠણીએ સિપેહસાધાર શેખ અબુલફઝ આવે છે.)

અકબરશાહ : ઉતાવળો પગ એ શુભના સન્દેશ.

જગત્શાણુઓમાં શાણુ શેખભ !

કહું છું : આસીરગઢ ભૂતીને આવ્યા છે.

અબુલફઝ : (સીજદો કરી) શાહનાં ભાગ્ય ભૂત્યાં.

બાદશાહનાં ભાગ્ય એ સામન્તનાં ભાગ્ય.

અગિયાર માસનો ઘેરો હતો.

દૌલતાબાદ ભૂત્યું ત્યારથી

બાદશાહી દૌલત આબાદ છે દક્ષિણમાં.

લોકભૂલવા ભાળે છે કે

બાદશાહની મન્ત્રસિદ્ધિ ભૂતે છે.

કોઈ માનતો માને છે પાયબોસીની.

આશા આહીરનો ગિરિદુર્ગ

એટલે દક્ષિણની દેવડી.

દેવડીએ છાયા ઢાળીને

શાહે ગોદાવરી ઓળંગી

ત્યાં દુર્ગમાં મહામારી ફાટી.

બહાદુરનાં રાજકુમાર ને રાજમાતા

ને એસઠ હાથીઓએ પછી શરણું માગ્યું.

અકબરશાહ : બહાદુરશાહ નહોતા આવ્યા ?

અબુલફઝલ : ના, નામવર ! ગર્વનો મેઘ ગાજતો 'તો.

હજાર હાથ ઉંચાં હતાં તખ્ત.

આસીરગઢ એટલે દક્ષિણનો ચિતોડ.

ચિતોડે કચ્છાં અજીત છે અકબરશાહને ?

ગુપ્ત માર્ગનો માર્ગલેહુ શોધ્યો.

મેઘલી અન્ધારી હતી રાત.

સામન્તો રહડયા આસીરની ગિરિછાટોએ.

બણે વડલે મોરલા ખેડા !

રહવાર સંગાથે કિશ્તીમાં ઉતર્યા.

એમ રાજદુર્ગ રાજશરણે આવ્યો.

બહાદુરને ગ્વાલિયર લેજ્યો.

દક્ષિણનો બાદશાહી માર્ગ,

દેશનાં ને લોકનાં ભાગ્ય નિર્ભય થયાં.

અકબરશાહ : કાળદ્રષ્ટા છો એવા રણજેતા છો.

દ્યો આ ચઘતાઈનો તમનતાઘ.

બાદશાહી જયપતાકા સંગાથે

અબુલફઝલના કીર્તિધ્વજ ઉડશે.

દાનિયાલ છે દક્ષિણનો સૂબો :

ખાનદેશ આજથી દાનદેશ કહેવાશે.

શેખજી ! જીત્યા એ બળવવાને કાજ.

શાહઝાદાના અતાલિક થાવ.

અબુલફઝલ : દેહલીઆગ્રા નથી દેખાડવાં ?

દક્ષિણના ડુંગરમાં વસાવશે ?

વિન્ધ્યાચળના વિધિનાંખ્યા આડકોટ
કપરા છે ઓળંગવા, હો !

અકબરશાહ : અકબરશાહના ઇતિહાસના

છેલ્લા છે આ વિજયો.

સાંભળ્યો ને સલીમનો બળવો ?

આયુબને કાંઠડેથી હવે અકબરશાહને

દહડવાના છે કુળમાંના કંકાસો.

કેમ પામ્યાં ને કેમ ઉછેર્યા સન્તાનોને ?

ને કેવાંક તરપે છે પિતૃઓને એ ?

ખરૂં; આત્રા ને આસીરગઢ આઘાઆઘા છે.

સ્હાંજ પડી અકબરશાહના જીવનની.

રાજધાની શાહસૂની છે.

ભઉં છું-જાણે ત્યહાં પૂરાવાને કાજ.

શેખજી ! શાહની કીર્તિજયોત ! અસ્સલામ !

(અકબરશાહ બાદશાહી તંબૂમાં જાય છે. કાંઈક ખોયેલું શોધતા જવા ને ધરતીનાં અન્તર ઉઘાડી વાંચતા જવા, રહ્યાપણુ ને રમિકતાના અકબરશાહીના અવશેષ સરખડા, શેખ અબુલફઝને અબદુર રહીમ ખાનખાનાન છાવ-જીની ધારે જાણે ચોકી બરતા હોય એમ, ખડા છે. આખ સન્મુખ ઇતિહાસનાં ખંડેર ઉભાં છે.)

પ્રવેશ ૫ મોઃ એકલવાયે બાદશાહ

(ફતેહપુર સીકીની રાજનગરી ઉપર સૂરજદેવ આયમતો હોય છે. રહાંજના છેલ્લા લાંબા પડછાયા પૃથ્વી ભરી પથરાયેલા છે. દક્ષિણના ગિરિફુર્ગાને ને અહમદનગરને જીતીને વળેલા અકબરશાહ નગરપેટડીનાં પગથિયાં ચઢી સીકીના ખુલ્લું દરવાજામાં પધારે છે.

રહાંજનાં ચોઘડિયાનો છેલ્લો ડંકો વાગે છે.)

અકબરશાહ : ખામોશ, અય રાજનોખત ! ખામોશ.

કાળખોલના પડછન્દને ગળવો મા,

પોઢેલા ભૂતોને જગાડો મા.

તહમે ભાસો છો ભૂતકાળના લણુકારા.

શી હતી સીકીની એ જાહોજલાલી ?

એ ચૌરંગીનો ચોક ને પંચમહેલાત ?

એ દફતરખાનું ઈબાદતખાનું મકકામસ્જિદ ?

ખીરખલના—સુલ્તાનાના રંગમહેલો !

ફતેહપુર સીકીનું પાટનગર એટલે

અકબરશાહના મનોરાજ્યની રાજનગરી.

સીકીના પથરો એટલે કાળની જીભ.

સોસો જીહ્વાએ ઉચ્ચારે છે ને ઉચ્ચારશે

અકબરશાહના જીવનજયના મહામન્ત્રોને

એ શેખ સલીમશાહના ખંડેરો.

આ મહેલોમાં અમીરો ઉભરાતા.
 અનુપસાગરના જલધાટે
 જગરસિયાઓ હિન્ડોલે ડાલતાં.
 સાધુ, સન્તો, ફકીરો, ઠલન્દરો,
 વિદ્યારત્નો, ચોધરાજો, મન્ત્રીશ્વરોઃ
 જગત્આંખાનો ફાલ અંહી ઠલવાતો.
 આગ્રા ને સીક્રીનો સંગમ કરતાં 'તાં
 મનુષ્યોની મેદનીનાં પૂર.
 પ્રાતઃકાલે વડલે પંખેરાં બોલે
 એટએટલી બોલીઓ બોલાતી અંહી.
 સારી આલમના ધર્મો ને ધર્મશાસ્ત્રો
 દેવકૂલોની ફેરમ ફેરતાં 'તાં
 દીને ઇલાહીના ઇબાદતખાનામાં.
 અકબરશાહનો દિવસ આથમ્યો.
 પાટનગરી એટલે રાજપિયાવોઃ
 વિશ્વના વટેમાર્ગોઓ ત્યહાં આવે ને જાય.
 કચ્છાં છે આજ એ જાહોજલાલી ?
 કચ્છાં છે એ સોનાવાહણીનાં તેજ ?
 બાદશાહે આસ્માન ઉતારવા ઇચ્છયાં,
 કે તારાઓ વેરવા વાંચ્છયા પૃથ્વીમાં ?
 આથમતા સૂરજની પેઠમ
 અસ્ત પામ્યો એનો મહિમા.
 બાદશાહતની બાદશાહનગરી
 આજે છે ઇતિહાસનું એક સ્મશાન.

(ગેબના મન્ત્રો ઉકેલતા હોય એમ આસ્માનનું દક્ષતર ઘડીક વાંચે છે.)

ધરણી ને આસ્માન વચ્ચેનો
 સંસાર છે એક પૂલ.
 ન બાંધીશ, ઓ નાચીઝ માનવી !
 ન બાંધીશ તહારાં અમ્મર આશાધામ
 દુનિયાના ડગમગતા પૂલની પાળે.
 દ્રાવ્ય ચેરસેલમ નિનેવેહ
 બાબીલોન ને પાર્સીપોલિસની
 ઇતિહાસઉચ્ચરતી મહાનગરીઓનો
 ક્તેહપુરે પણ સંગાથ સાધ્યો.
 રાજ્યરાજ્યનાં-પ્રજાપ્રજાનાં એ ખંડેરો
 ઇતિહાસનાં છે કારમાં કબરસ્તાન.

(આસપાસનાં સૂનકારને નિહાળે છે.)

વેરાન હતું, ને વેરાન થયું પાછું.
 મહારા જીવનસંગાથીઓ સિધાવ્યા.
 ભર્યો ભર્યો સાગર અવિરામ ગળે,
 એવો ગજતો અંહી માનવમહેરામણ.
 આજે સૂનકારના છે પડછન્દા.
 જગત્છેડાઓ જેણે જોયા હતા તે
 ગેબના અવતાર ને ભાગ્યના વાંચનાર
 વૃદ્ધત્વસોહામણા શેખ સલીમ ચીસ્તી:
 ને બુઝુર્ગીની બખોલ સમી એ ગુફા.
 પીર હતા, તપસ્વી હતા, ઓલિયા હતા એ
 પ્રાચીનતાના કેા ઋષિવર સમોવડા.
 વિશાલદૃષ્ટા, વિદ્યાભંડાર, બ્રહ્મનિષ્ઠ,

પુણ્યમૂર્તિ, પવિત્રતાના કૂવારા સમા
 હતા શેખ સુબારક નાગોરી.
 એ તો વસીષ્ઠ હતા,-
 શેખ સાઅદી હતા આ યુગના.
 ને ભીષ્મ પિતામહ સરિખડા
 આમેરનાથ મહારાજ બિહારીમલ્લ.
 એ સહુ હતા સંસારના સ્થભો.
 મહારા પહેલૂમાંનો પહેલવાન,
 અકબરશાહનું બીજું હૈયું ને હાથ,
 રૂસ્તમનો અવતાર રાજ ભગવાન !
 જગત્પટ્ટાપણની ચાવીઓના કિલ્લીદાર
 મર્મવેધી વાગ્બાણના વાચસ્પતિ,
 હુન્યવી ભૂલભૂલામણીઓના ભોમિયા,
 મહારાજ ખીરબલ ભૂલા પડ્યા
 યુસુફઝાઈની પહાડી ભૂલભૂલામણીઓમાં.
 શાહી દરબારમાંની અશ્વનીકુમારોની જોડલી,
 મહારા રાજદારને બે ટોડલે બિરાજ
 કેકાવલિ લલકારતા બે મોરલા,
 દિવસે સૂર્ય ને રાત્રીએ ચન્દ્ર સમા
 અકબરી યુગને અખંડ અજવાળતા
 સાગરગંભીરા વાગીશ્વરો-મન્ત્રીશ્વરો,
 યુગયુગની મૈત્રીના બેનમૂન નગીના,
 મુગલ સદતનતના લવકુશ
 શેખ ફૈઝી ને શેખ અબુલફઝલઃ

ગયા સૌ ગેબના પડદાની પાછળ.
 લક્ષ્મીજીનો બિરદાઇ, પરમ વૈષ્ણવ,
 શહેનશાહી ભંડારનો ભંડારી,
 ખડ્ગધારેશ્વર, ભૂમિપુત્રોનો કલ્યાણક,
 રાજભતૃ-પ્રજાભતૃ રાજા ટોડરમલ્લ:
 ગાન્ધર્વકલાના અવતાર તાનસેનજી:
 કાવ્યામૃતનો ઉછળતો ઝરો,
 કૃપાણુ શી વાણુનો સ્વામી, કવિ ગંગ:
 કેને કેને સંભારવા ને ભૂલવા ?
 ભૂતકાળની ગુફામાં દૃષ્ટિકિરણ પડે છે
 ત્યાં ભાળું છું કારમી ભૂતાવળ
 અન્ધકારમાંથી ડોકિયાં કરતી.
 અકબરશાહને દરબારદ્વારે ડોલતા
 હાથીઓનાં ને માનવહાથીઓનાં ઝુંડ.
 અર્ધી સદીના જીવનજયના સામન્તો
 સહુ એ આથમી ગયા.
 ખરી પડ્યો એ ઉભરાતો
 અકબરશાહની વિજયવસન્તનો મ્હોર.
 ગ્રહો ઉપગ્રહો તારલાઓ આથમે
 ને પાછળ રહે કાળઝંખવાયેલું
 કિરણશૂન્ય એકાકી ચન્દ્રગિમ્મ:
 એવો આજ એકલવાયો છું.

(બુલન્દ દરવાજાની બુલન્દશિખ આરસદેવડીને નિહાળતો)

આરમાનમાં પ્રપુલ્કતી ભાગ્યનાં ફૂલ સમી
 બુલન્દ દરવાજાની એ દેવડીઓ !

તહમે દેવદૂહરીઓ છો કે જગતપરપોટા ?
 મુગટમાંની કલગી શી પ્રગટો છો,
 જ્યજ્યોતની શિખા શી ફૂટો છો,
 રાજધ્વજની શિખરઅણી શી ઉભી છો;
 બણે ઇતિહાસની જીહ્વાઓ !
 ઉચ્ચારો, ઉભાં છો ત્યાં સૂધી ઉચ્ચારો
 કે શાહાનંશાહ અકબરશાહ
 આજ એકલવાયો છે.

(આથમતા સૂરજમંડળમાં નિહાળી રહે છે.)

વીરત્વના દુર્ગ સરિખડો,
 મુજનતાની પરમ સમશેર,
 મધ્યાહ્ન સમો ઝળહળતો ને દગાડતો,
 સિધાવ્યો એ હિન્દવો સૂરજ
 અટંકી રણરઢિયાળો રાણો પ્રતાપ.
 ને તહમે ચે તજી બવ છો, સૂરજદેવ !
 જગતમાં રાત્રી ઢાળીને સિધાવો.
 અકબરશાહનાં જીવનમાં ચે રાત્રિ પડી.
 લાંબાં આયુષ્ય એટલે જીવનના સૂનકાર !
 આયુષ્યપુરાણનાં પાનાંઓ
 એણે એકાન્તગુફામાં ઉથલાવવાનાં.
 મધ્ય એશિયાનાં અઘોર વનમાં
 સિકન્દરશાહ શોધતા'તા આખે હયાતનો ઝરો.
 અમૃતઝરણું તો ન લાધ્યું એમને,
 પણ લાધ્યું એક માનવમાળખું,
 અમૃતપીધેલું, દુઃખદાઝેલું, જગતજર્જરિત.
 શાહે એની ઠને માગ્યું અમૃત,

અમૃત પીધેલાએ સ્હામું માગ્યું મૃત્યુ.
 વાટસાથીઓ વિનાની સૂની વાટ
 જીવનસંગાથીઓ વિનાના સૂના જીવનઘાટ
 એટલે લાંબા આયુષ્યના ઓવારા.
 સુહૃદસૂનું જીવન એટલે
 પીંચીઅરેલી પાંખોનું પંખેરું:
 કલગી ને કલાપ હરાયેલો મોર.

(દિશાઓ નિહાળતો ધૂમે છે.)

તહો ચે તારાવિહોણી અમાસ નથી પડી.
 સૂનકાર દાખવવાને હજી છે કે તારલા.
 અકબરશાહનો અબ્દુલ રાજા માન:
 બહુશ્રુત, બહુ ધૂમેલો, બહુ કિરણવન્તો,
 મહાનામ ખાનખાખાનો મહાનામ ખાનઝદો,
 અબદુર રહીમ ખાનખાનાન:
 એક જ હેયાનાં દૂધ પીધાં એ
 મહારો ખાનઆઝમ અઝીઝ કોકા:—
 ધરતી નક્ષત્રી નથી થઈ,
 ને સાવ સૂનાં નથી થયાં
 મહારાં હેયાં ને મહારા મહેલ.
 પણ ઓ આથમતા સૂરજદેવ !
 તહારાં છેલ્લાં કિરણો સરિખડાં
 એ છે અકબરશાહનાં છેલ્લાંવેલ્લાં કિરણો.

(ક્ષિતિજપાટે વિરાજતા સૂર્યદેવને નમસ્કાર કરે છે.)

ચિતોડગઢની કલગી ચૂંટવી,
 સાગરપાળ સૂધીનું સાર્વભૌમત્વ,
 વાઘબકરીને એક આરે પાણી પાવાં:

11

એ મહારી જીવિતેષણાના જયટંકારઃ
જાતિઓનો, ધર્મોનો, સંસ્કૃતિઓનો સમન્વયઃ
સુલહ-ચે-કુલ્લ.

એવી જ હતી મહારી પુત્રેષણા.
સન્તાન કાળે શું શું નહોતું કીધું ?
કેટકેટલી ઝિયારતો કીધી ત્યારે
અજમેરીએ આખ્યા હતા

સન્તાનત્રયના આશીર્વાદ.
ખેએ શરાબનાં ઝેર પીધાં,
ત્રીજાએ રોખ્યો બળવાનો ઝુંડો.
જગતના નૌજીવાનોના દુશ્મન છે
અંગુરના આસવ ને આંખડીના મોહ.
નયનમોહમાંથી કાંઈકે છોડાવ્યોઃ

બર્દવાનમાં-સાગરપાળે પાઠવી
ધરૂપહાનની અધુનચાવન્તી નાઝનીને.
પણ શરાબી ! એ શરાબી !

કહાનવાના રણુમયદાન વચ્ચે
તહને પછાડી, ફેાડી, ઢોળી દાદાજને;
તહો ચે છો તું સદાની ચે સજીવન.
ચઘતાઈના મહોરન્તા આંખાની એ ઝાળ !
ક્યારે હોલવાઈશ આ જગતમાંથી ?

એ મહાનામ હઝરત પયઘમ્બર સાહેબ !
સુણજે ત્યહાં આ ઇસ્લામનો પોકાર.

શાહઝાદાઓ કહાવે છે પોતાને ઇસ્લામીઓ,
ને ડાલે છે થઈને મદિરાના માતંગો.

(કાળો ઘોડો, કાળો ઝખ્ખો, કાળી ધન લેધને સિયાહ વશે દેહલીથી એક સામન્ત આવે છે.)

વળી આવી કે વિદાયવાર્તા.
માથે ધૂમે છે મૃત્યુનો પડછાયો.
બાદશાહ સહુને હત્યો,
મૃત્યુ બાદશાહને હતશે.
સહુને હું હત્યો, મૃત્યુથી હારું છું.
ઉચ્ચારો, ઓ દેહલીના સામન્ત !
સાંભળવાને સર્જે છું

ઘોરમાં ઘોર તહમારો સન્દેશ.
(કાળા નેનળો લાલો બાદશાહનાં ચરણોમાં નાંખીને)

સામન્ત : બાદશાહ સલામત !

જીલ જડ થાય છે ઉચ્ચરતાં.
દેવદુહીતા અમ્મીજન—ખેડસ્તપન્થે—

અકબરશાહ : હાય ! આજ આકાશગંગા તૂટી પડી.

જીવનનાં દૂધ ઢોળાઈ ગયાં,
આયુષ્યનો ઉછેર આથમી ગયો.
બાકી હતા સુણવાના એ શાપ.
આર્યાવર્તની ગાયોને મહેં ઉગારી:
મુજ વત્સની જ ગઈ એ ગોમાતા.

(હતાશાના બાહુ આસ્માનમાં ઉછાળે છે, વાળ પીંખે છે.)

જીવ, સામન્ત ! જીવ !

તહમારી માતા સો વર્ષની થાવ !

જીવ, પવનવેગે જીવ; કહેજો,

ઉછળતે હાથીએ આવે છે બાદશાહ

રાજમાતાની પ્રેતયાત્રાને કાજ.

(સામન્ત સિધાવે છે.)

મહારો ખ્યાલો છલાછલ ભરાયો.
 માતા હતી મહારી આયુષ્યનું સરોવરઃ
 એનાં દૂધઝરણાં પી-પીને ઉછર્યો.
 એ મહારાં કુન્તાજી હતાં.
 રણમાં, પહાડોમાં, ગુફાગહ્વરોમાં,
 મહાનામ કુન્તા માતાની પેઠમ,
 મહારી છત્રછાયા થઈ ભટકીઃ
 આશાનાં અખંડ હાલરડાં ગાયાં.
 મહારા સ્વચ્છન્દને એ સુધારતી,
 મહારી કઠોરતાને એ કુમળી પાડતી.
 અવિરત વર્ષતાં એ ન સૂકાયાં
 એનાં નયનોમાંથી ઝરન્તાં દૂધ.
 આજ જાણે મહારો નવજન્મ થયો—
 આ લોકમાં નહિ, પરલોકમાં.
 અમ્મીજન ! એ અમ્મીજન !
 એકલવાયો-જગતભરમાં એકલવાયો છે
 તહારો આ શાહાનશાહ પુત્ર.
 સદ્તનત નથી એની સંગાથી.
 અકબરશાહનાં પુણ્ય પરવાર્યાં હવે.
 સીકીનાં આ શાહખંડેર સમોવડાં
 અકબરશાહનાં રક્ષાં છે હવે ખંડેર.
 થાક્યો હવે ઝીંદગીની ઝિયારતથીઃ
 થાક્યો-ઓ !-થાક્યો છું ચાલીચાલીને.
 લાંબો ખેડ્યો જીવનનો પન્થ,
 તહો ચ બાકી છે ઓળંગવાની

આસ્માનની આ કમાન.
 સુગટમાંનાં મહારાં રત્નો પડ્યાં:
 હૈયાના નવસરા મણિહાર સમોવડ
 મહારો નવરત્ન ઢરબાર વિખેરાયો.
 જમનાને કાંઠે માંડયો છે મહે
 બેહસ્તાબાદનો ગુલઝાર.
 મહારી જીવ્યાદોરી એક શેખુબાબા:
 એણે અવળાં મુખ માંડ્યાં.
 સંસારની એ જયાજયની જાહોજલાલી !
 આલમના પાદશાહને રખા આપો.
 સારી આલમની હવે અલ્-વિદાઅ.
 માફ કરજે, એ જગતની મેદની !
 અકબરશાહનાં અપકૃત્યોને.
 જાણ્યાં કીધાં-અજાણ્યાં કીધાં-
 સહુની માફ સહુ પાસેથી.
 માફની એક જ-એક જ છે ભૂખ.
 મહે માફ કીધાં હોય જીવન્યાત્રામાં
 તો મહેને માફ મળજો જીવન્યારે.
 આવ, એ મૃત્યુની પાંખના પડછાયા !
 આવેથી આવતી વાહજાયાની પેઠમ
 આવ, ને ઘેરી વળ આયુષ્યને.
 મૃત્યુજળમાં ધમતા એ માનવમધરમચ્છ !
 કેટકેટલાં છે તહારાં ધમંડ ને ગુમાન ?
 જગતમાંની સારથી આરામગાહ

ઇસ્લામની છે કપ્પ, હિન્દુ છે ચિતા.

સુલહ-યે-કુલ્લ ! સુલહ-યે-કુલ્લ ! સર્વકલ્યાણ !

(સલ્તનતની સંસ્કારન્યેત સરિખડી સુલ્તાન સલીમા બેગમ આવે છે. શાહાનશાહને હૈયાબાજેઠે મસ્તક ઢાળી મસ્તકે કમળપાંદડી શી કરતલિકા સ્થાપી રસવેલડી શી પડખામાં લપ્પધ બાદશાહને ચન્દ્રવેલ શી હારે છે.)

સલીમા બેગમ : મહારા આયુષ્યના વિશ્રામઘાટ !

આ જગની ઝાળો,

શમવે, એ ક્યાં છે અમૃતમેહુલા ?

હૈયાના અગ્નિ હારે, અમૃત વરસે સંસારે;

ફૂલ ઝરતા આરે આરે

એ સન્તો દોલલા:

આ જગની ઝાળો

શમવે, એ ક્યાં છે સન્તનમેહુલા ?

(એવે સન્ધ્યાકાળનાં ચોધડિયાં વાગે છે.)

જહાંપનાહ ? સાંભળો:

જગત આપના જય ઉચ્ચારે છે,

ત્રિકાળ એના પડઘા ઝીલે છે.

અકબરશાહ : સુલ્તાન સલીમા ! તું જ રહી છો

આ જહાંપનાહની આતમપનાહ;

આકાશે એક જ છે ચન્દ્રકલા:

અકબરશાહની અન્ધારી રાતની

તું જ છો એકાકી આજ ચન્દ્રજ્યોત.

(દિશદિશને વન્દન વન્દતા, ક્ષમાપન યાચતા, 'વિદ્વાન્' 'વિદ્વાન્' જોકારતા શાહાનશાહ અકબરશાહને શેખ સલીમ ચીસ્તીની દરગાહને દર્શને ખુલ્લું દરવાઝાની અગાસીએ સુલ્તાન સલીમા બેગમ લેધને આત્મચાન્તિની સોધમાં ઉપર ચઢે છે.)

પ્રવેશ ૬ હો : રાજપ્રપંચ

(આગ્રાના દિવાને ખાસમાં બાદશાહતના અમીરો એકઠા મળ્યા છે. રોખ ફરીદ, બહેરાના સૈયદો, શહેનશાહતના રાજસ્થ ભોની મન્ત્રમંડળી જમી છે. સમસજ્જ નંગબહાદુરો આવેશકછળતી મુખમુદ્રાએ રાજમન્ત્રણાનો મહાપ્રશ્ન ચર્ચા રહ્યા છે.)

રોખ ફરીદ : કોઈ કહેશે કે શાને નિમન્ત્ર્યો છે
શાહસૂનો આ દીવાને ખાસ ?

એક અમીર : મીરજા રાજ કે કોકલતાશને પૂછજો.

બીજો અમીર : ભવિષ્યના રાજમાર્ગ કોરવાને.

બેહરાના સૈયદ : ભવિષ્યના માર્ગ કોરવાને નહિ,
ભવિષ્યની લગામ હાથ ધરવાને.
ભવિષ્યની લગામ છે અદલાહને હાથ.

(બહાર આવે મીરજા રાજ માનસિંહ, ખાન આઝમ અઝીઝ કોકા ને રામસિંહ કચ્છવાહ આવતા દેખાય છે.)

મીરજા રાજ : રામસિંહ ! બાદશાહી ખજાનો રક્ષજો.

રોખ ફરીદ ખૂખારીને પકડજો.

અક અમીર : સલીમશાહની અટારીએ ફેર ફેંક્યું છે
કે જમનાને સ્થામે પાર રહેજો.

રામસિંહ : વાતાવરણ હવાઈઓથી છવાયેલું છે,
ને એ પરન્દા હવાઈઓ
મહેલે મહેલે પરવરી છે.

મીરજા રાજ : જીવ, સાવધાન રહેજો.

(રામસિંહ જાય છે. રાજ માનસિંહ ને ખાનઆઝમ દીવાને ખાસમાં સંચરે છે. અમીરોના હાથમાં હાથ મિલાવી છાતીએ ચાંપી સહુ બેસે છે.)

ખાન આઝમ : બાદશાહતની ઓ ભુભઓ !

બાદશાહત આજ ડાલે છે.

શાહાનશાહી સદ્તનતની

સમશેર છે ને ડહાપણ છે;

હાના છે, દૂરઅન્દેશ છે.

સદ્તનતની અંબાડી

ક્રિયા માતંગરાજે માંડશે ?

સિંહાસનનો વારસ કોણ ?

જગત્ખહોજલાલીનો ઘડેલો

કોને ધરાવશે બાદશાહી તાજ ?

શેખ ફરીદ : ચઘતાઈનું વંશનામું લાખે તહેને.

ખાન આઝમ : એશિયાના આલમપનાહ મહાખાન જંઘીસખાને

ને જગતજેતા તૈમૂરજંગે બેહસ્ત શોલાવ્યાં,

ત્યહારે કાસ્પિયનથી ચીન સૂઘીનાં

ને ગોળીથી જમના પર્યન્તનાં મહારાજ્ય

ફૂલની પાંખડીઓ વિખરાય એમ વિખેરાયાં.

અકબરશાહની સદ્તનતનું

સોળપાંખડી આ શાહકમળ

એમ પીંખવું—વીંખવું છે ?

બેહરાના સૈયદ : ચઘતાઈનું વંશવૃક્ષ એક છે,

ચઘતાઈની બાદશાહત એક છે,

ચઘતાઈનો શાહઝાદો એક છે.

ઈસ્લામ એક છે, ખુદા એક છે,

ખુદાનો પયઘમ્બર એક છે.

ખાન આઝમ : ત્યહારે ?

શેખ ફરીદ : ખુદા તાઅલ્લાની મરજી બર આવો !

નસીબના કુરાનની શરીઅતો નહિ ફરે.

ઓલિયા સલીમશાહના દીધા

ત્રણ હતા બાદશાહતના નેત્રમણિઓ:

આજે એક છે આતમનૂરનો અવતાર.

બાદશાહત છેદવાની કે ઉચ્છેદવાની છે નહિ.

રાજા માન : પુત્ર હોય પિતાની પ્રતિમા.

ખાન આઝમ : ને પુત્રે પિતાની નાફરમાની કરવી

એવી છે કુરાને શરીફની કંઈ શરેહ ?

બેહરાના સૈયદ : પિતાએ પુત્રને ક્ષમા બક્ષી;

પછી કોણ છે, કંઈ શહેરમાં ભાખ્યો છે

પિતાપુત્રનો ધનસાફકરન્દો કાઝી ?

ખાન આઝમ : તો કંઈ શરેહમાં-કંઈ હદીસમાં છે

પુત્રે પિતૃસેવા વિસારવાનું ?

શાહઝાદાએ પ્રળને પીડવાનું ?

શાહાનશાહ મૃત્યુશય્યામાં છે;

બાદશાહત ઉપર ઉતરે છે

યમદૂતના આવતા ઓળાઓ.

એ પડછાયા કોણ ઝીલે છે ?

કોણ ધરે છે મૃત્યુદેવને ઢાલ ?

શહેનશાહત એશોઆરામ નથી,

ચેનબાજી નથી, ફૂલપથારી નથી.

બાદશાહ એટલે બાદશાહતનો પેહરેગીર.

રાજા માન : બાદશાહ એટલે ખડી સમશેર:

શાહાનશાહ એટલે સલ્તનતનો સૂર્ય.

સુભટો સન્માને તે સુભટરાજવી,
લોકપૂજન પામે તે પાદશાહ.

બેહરાના સૈયદ : સદતનતની સમશેર છે, રાજ માન !

દિશદિશમાં દિગ્વિજયે ધૂમ્યા છેઃ
પણ આ મોરચો ઓર છે.
ઉડુંને મોખરે છે હમારો બેડો,
બેહરાના સૈયદઝાદાઓનો ઝંડો,
હઝરત પયઘમ્બર સાહેબની ઓલાદનો.
લીલું નિશાન ને બીજનો ચન્દ્રમા,
બાદશાહતને જંગમાં દોરે ને પ્રેરે છે
સૈયદવંશનો એ ધર્મધ્વજ.

દેહ્લીનું સિંહાસન જીતવાને
બાદશાહ બાખરે નીલાબ ઓળંગ્યો,
હિન્દને આરે પગલાં પાડ્યાં ત્હારે
સૈન્યમોખરાની કીર્તિ ને જવાંમહીં સોંપી
સૈયદને, ઇસ્લામને, ઇસ્લામના ઝુંડાને.
બાદશાહત એક છે,
બાદશાહઝાદા એક છે.
ફેાડીને બાદશાહત બે કરશે
એમને માથે હો સંહારનું પાપ.

શેખ ફરીદ : દીર્ઘદૃષ્ટાઓને પડળ પડ્યાં છે આંખોમાં,
દાનેશમન્દોને પડદા પડ્યા છે સગાંઓનાઃ
એથી સૃષ્ટિદર્શન લોપાયું છે.
અર્ધી અર્ધી સદીના જીવનજંગ,
અકબરશાહના આયુષ્યના જયોત્સવો,

અર્ધી ઘડીમાં ઘોનાશે ને ભૂંસાશે ?
 મારજો, શહેનશાહતના ખેરખાહો !
 મારજો શયતાનની સમશેર,
 પૃથ્વીના કરજો બે કાચલાં,
 અને પીજો પછી એમાં નસીબના જામ.

ખેહરાના સૈયદ : ઉઠો, અમીરઝાદાઓ !

નિમાઝ પઢો ખુદા તાઅલ્લાની કે
 બાદશાહી ખીમારી ઉતરે.
 ફોગટ નથી તબ્યાં વડીલોએ વતન,
 નાહક નથી રેડયાં રણધીરોએ રૂધિર.
 બાદશાહતના આજના હિતૈષીઓને
 કરવા ઘો મુગલાઈના કટકા.
 મુગટ ભાગશે એનું લવિખ્ય ભાગશે,
 સદતનત ફોડશે એનું નસીબ ફૂટશે.

(ખેહરાના સૈયદો, રોખ ફરીદ ને શાહઝાદા સલીમપક્ષના ઉમરામીરઝાઓ
 રાજા માન ને ખાનઆઝમની સન્મુખ એકએક ઉધાડી કટાર નાંખી ઉઠી જાય છે.
 શ્વાસ ભરતો એક કચ્છવાહ સામન્ત આવે છે.)

રાજા માન : શું છે, સામન્ત ! શ્વાસ લ્યો; કહો.

(સામન્તનો કંઠ રૂંધાય છે. ઈન્તેઝારીપ્રેર્યા અમીરો સહુ ઉઠે છે.)

ઉચ્ચારો અશુભના યે સમાચાર.

આલનો થંભ પડ્યો તો નથી ને ?

સામન્ત : એટલાં નથી ઘેરાણાં અશુભ;

અકબરશાહ તો અમ્મર છે.

આમેરનાથ ! ખડેનખેઝમે આત્મઘાત કીધો.

રાજા માન : (આશ્ચર્યચકિત વદને)

શું ? રાજકુમારી રેવાકુંવરે ?

સામન્ત : હા : આમેરની પુણ્યકલાએ જીવન સંકેત્યાં.

રાજ માન : કારણ ? સામન્તજી !

સામન્ત : આજે હતી હાથીઓની સાઠમારી.

રાજ માન : હા; ને જહાંપનાહને આરામ છે
તે પધારવાના હતા નિરખવાને.

સામન્ત : અગડમાં ગજરાજે લહડયા

ને પાળે શાહઝાદાઓ લહડયા:

પિતા ને પુત્ર, સલીમશાહ ને ખુશરૂશાહ.

શહેનશાહ પધાર્યા'તા એ રાજખેલમાં,

ને સિધાવ્યા હૈયામાં શદ્ય લઈને.

હૈયે ને લલાટે હાથ નાંખીને

આલને પૂછ્યું, 'આ શું ?'

અક્ષરે ઉચ્ચર્યા નથી,

ઉંચું ચે નિહાળ્યું નથી:

પૃથ્વીલખ્યા લેખ વાંચતા મહેલે પરવ્યા.

સાંભળ્યું સુખશય્યામાં પોઢયા છે,

સાંભળ્યું મન્દવાડે ઉથલો લીધો છે.

દેહને ડુંગર દાવાનળ સળગે છે.

ત્યાં ઓગિન્તો રણવાસ ગાજી ઉઠ્યો,

ને બાદશાહતની બાંદીઓ બોલી:

પતિ ને પુત્રના ક્લેશદુઃખે

આમેરકુમારીએ કસુંબલા કીધા.

રાજ માન : આમેરવંશનો આજ આપઘાત થયો.

કચ્છવાહની હતી એ પુણ્યકલા.

વિપદોનાં વાદળ ઘેરાય છે.
ખાન આઝમ ! જતું કરેા એ;
પ્રારબ્ધ ના ભણે છે.

ખાન આઝમ : જેવાં ગેળનાં ફરમાન.

(સોના છડીવન્તો બાદશાહી ચોખદાર આવે છે, દીવાને ખાસને તસ્લીમ ભરે છે.)

ચોખદાર : બાદશાહ સલામતે સલામ કહાવી છે,
મીરસલાને ન્હોતરી છે ખવાબગાહમાં.
મીરજા રાજાને ને ખાન આઝમને સલામઃ
અબઘડી આમન્ત્રે છે બાદશાહબાપુ.

રાજા માન : ને જહાંપનાહની ખુશમિનજી ?

ચોખદાર : બાદશાહની ખુલનહબખ્તી છે.
નદીઓમાં વમળો ધૂમરાય
એમ જીવ ધૂમરાય છે.
જગતમાંથી જીવ ઉઠી ગયો છે,
આંખો આસ્માનમાં શોધે છે
આસ્માનના ચોવારાને;
ને પૂછે છે ' આ શું ? '

(અણુકચ્ચર્ચા પ્રશ્નોત્તરો કરતી રાજા માન ને ખાન આઝમની આંખ-
ડીઓ મળે છે. હોઠ ભીડે છે; બોલતી જીભ જેવી દુશ્મનફેંકી ખુલ્લી કટારો
એકબેક સેઈ ભેટમાં ખોસે છે. ને ઉઠે છે.)

રાજા માન : ચાલો ઝમાનાના સૂરજની ખવાબગાહમાં.
જમનાને આરે-ત્યાં ભરાશે
બાદશાહતનો છેલ્લો દીવાને ખાસ.

પ્રવેશ ૭ મો: અનન્તની યાત્રાએ

(અકબરખાદના અકબરી મહેલના જમનાતીરના રાજખંડમાં બાદશાહ સુખશય્યામાં ઢળેલા છે. ને મણિજડિત સોનાવાટકડીમાં માતીબાંધે મોરપીંચ લેધને બાલશાહઝાદો ખુર્ચમ શાહદાદાને ઓશીકે બેઠેલા છે. શાહહકીમ અલી બાદશાહની તહેનાતમાં વિરાજેલા છે.)

હકીમ અલી : આ અમૃતગુટિકા શાહ પીશે ?

અકબરશાહ : માચ્ચેફતનો ખબનો શેખ સાચ્ચી કહે છે

એ દિન નથી ત્યહારે ચિન્તા વૃથા છે,

એ દિન ઉગે ત્યહારે ચિન્તા વૃથા છે.

મૃત્યુ એટલે અનન્તની યાત્રાએ.

શાહહકીમજી ! બહુ જવાડયો:

હવે રૂખસદ આપશે દુનિયામાંથી ?

હકીમ અલી : ખુદા તાઆલાના ખરીતા છે

આદમઝાતના નસીબના લેખ.

અહ્મદનાં ફરમાન ઉતરે

આપણે તો એ વધાવવાનાં.

અકબરશાહ : બ્રહ્માંડને યે આરા છે,

આયુષ્યને યે કિનારા છે.

શાહહકીમ ! ઝમાનાના એ લુકમાન !

ઝીંદગીનો સ્હામો કાઠો દેખાય છે;
પાછળ ધૂધવે છે ગેબનો મહાસાગર.

હકીમ અલી : અને આ દવા શાહ પીશે ?

અકબરશાહ : કાણી હોડી સન્ધાશે,
લાગ્યાં લાગ્ય નહિ સન્ધાય.
આઠ-આઠ દિન ઔષધ ન લીધાં,
અતિસાર વધ્યો, તાવે ઘર કીધું,
વૃદ્ધાવસ્થાનો દેહનો રથ છે જરજરો:
દવા નહિ, રૂખસત ઘો, શાહહકીમ !
અકબરશાહ આલમની રૂખસત માગે છે.
ઔષધનાં અમૃત ઢોળાઈ ગયાં.

(શાહહકીમના ઇશારાથી બાલ બાદશાહજાદો ખુર્રમ સોનાખાલીમાં
ઔષધ લેઈને ધરે છે. દેહડાળે પડછાયા પડતાં)

દેવહૂત આવ્યો તેડવાને.

(નિરખીને)

ખુર્રમ ! તું છે ? દાદાબનનું જીગર ?
ખુર્રમ ! તું ફિરક્તો છે સ્વર્ગનો:
સ્વર્ગની પેઠે માણજે મહીને.
મુગલાઈનો મુગટ તું છે.

શાહજાદો ખુર્રમ : શાહદાદાએ પૃથ્વીનું સ્વર્ગ રચ્યું છે તે ને ?

(અકબરશાહ દવા લેઈને પીએ છે.)

ચોબદાર ખોળે : (અન્તઃપુરમાંથી આવીને)

મુઆફ છે, શાહહકીમજી !
બાદશાહબેગમ સાહેબા પધારે છે.

(શાહહકીમ અલી રાજખંડની બહાર સિધાવે છે. શાહઝાદો ખુર્રમ શાહ બેગમને સત્કારવા સન્મુખ જાય છે. મૂતિ મન્ત પ્રકાશ ને પ્રતાપ સમોવડી જલ્લેબર-જનરમાન બાદશાહ બેગમ સુલતાન સલીમા બાનૂ પધારે છે. પાછળ પાછળ શાહઝાદો સલીમ સંચરે છે. શાહ બેગમ જઈને બાદશાહનાં ચક્ષુ વચ્ચે મસ્તક મૂકે છે.)

અકબરશાહ : સારી બાદશાહતના શબ્દગાર !

અત્યહારે ? ને ઓચિન્તાં કાંઈ ?

સલીમા બેગમ : દુનિયાના શબ્દગારનાં દર્શને.

આત્માને આરામ છે ને ?

અકબરશાહ : શાહબેગમ ! સુંદર છો એવાં શાણાં છો.

અનન્ત આયુષ્ય દીઠાં કોઈનાં ?

દુનિયામાં ત્હને દીઠી એક આબે હયાત.

બાકી તો મૃત્યુલોકનાં માનવીને

આબે હયાતનાં તો છે સ્વપ્નાં.

સંગાથે કોણ છે !

સલીમા બેગમ : બાદશાહતનો કપાયેલો પતંગ,

શાહઝાદો સલીમશાહ.

(અકબરશાહ મુખ આવરી લે છે.)

શાહ બેગમ : કચ્છાં સૂધી મુખ આવરશે શાહ ?

હવે યે દર્શન નહિ ઘો પુત્રને ?

અરેરે ! આયુષ્યભરમાં પૂરાણી નહિ

અકબરશાહના ઉરની એ ઉણપ.

ઓલિયાઓએ સન્તાન આપ્યા,

સન્તાનોએ વિષ પીધાં-ને પાયાં.

પુત્રની ભૂખ ભાગી નહિ બાદશાહની.

અકબરશાહ : અમૃતની ઋતુમાં પણ

જીવન ઝેરનાં કીધાં.

શાહ બેગમ : બાદશાહ ! ગુલાબને કાંટા ઉગ્યા,

તેણે એ ગુલશનનાં એ ગુલાબ:

બાદશાહતનાં એ ફૂલ.

અકબરશાહ : શેખૂબાબા ! મહેલ ન ગમ્યા

તે વનવગડે ભમવા સંચર્યા ?

(શાહઝાદો સલીમ અનુત્તર ઉભે છે.)

નોકરની ખોળ ઉતરાવી-ઈલાહબાદમાં ?

એ ફૂરતા અકબરશાહના સપૂતની ?

(સલીમ નિરુત્તર જ રહે છે.)

પ્રભુને પુણ્યધામે પરવરે છે

અકબરશાહનાં વિમાન આજ.

એ જોવાને આવ્યા હશે ?

શાહ બેગમ : આત્માના ઉબાસ ! બાબા શું બોલે ?

અકબરાબાદના દરવાજા બંધ;

પિતૃદર્શને પધારતા પુત્રપશ્ચાત્તાપીને

પકડવાનાં કાવતરાં;

જમનાને સ્થામે તીરે સંચરવાનાં કહેણ:

શેખૂબાબા શું શું બોલે ?

ને શાહની સુખશય્યા ચિન્તાશય્યા કરે ?

બહુ પાથર્યા કાંટાઓ પાયફૂલડાંમાં.

અકબરશાહ : શેખૂબાબા ! શાહબેગમને મહેલે ભવ.

ખુર્રમ ! રાજસભાને નહોતર.

(શાહઝાદો ખુર્રમ રાજસભાને ન્હોતરે સિધાવે છે; શાહઝાદો સલીમ શાહબેગમને મહેલે પધારે છે.)

સલીમા ! ઝીંદગીનાં જીવન !

આયુષ્યભર તહે અમૃત પાયાં.

તહારે મહેલે ઉતારતો જગતના થાક.

બાદશાહની બાદશાહત,

તું હતી મહારા આયુષ્યની ઇશ્વરી.

શાહ બેગમ : બાળાપણમાં કાબૂલના પર્વતોમાં રમતાં,

એવું આયુષ્યભર રમ્યાં આપણે.

ઝીંદગીના ગુલઝારમાંનાં

હું નરગીસ ને તું ગુલાબ.

કરમાઈ'તી કોડવતી હું :

શાહાનશાહે મહને સજીવન કીધી.

આલવિશાળો છે અકબરશાહનો આત્મા.

અકબરશાહ ! એ આલમના આશરા !

તું સંજીવનમણિ છે સંસારનો.

અકબરશાહ : ને બાદશાહ બેગમ છે

એ સંજીવન મણિનું નૂર.

ખુદાના દરબારમાં સોંપવા જઈ છું

આત્માનો એ સંજીવન મણિ.

શાહ બેગમ : ને ત્હાં સંગાથે નહિ રાખોને ?

જલકુંડોના જલવિહારમાં,

ભયંકર રણસંગ્રામોમાં,

પર્વતોમાં, સાગરતીરે, વનકુંજોમાં—

સંસારભરમાં સંગાથે રાખ્યાં :

પુણ્યપન્થે સંચરતાં ત્યાગશે ?
એવડાં તે શાં આળ કે
અન્તઘડીએ અળખામણું કરે છે ?

અકબરશાહ : મહારા હૈયાની કૈર !

મહારી આંખલડીના મોર !
આવ, સલીમા ! આવ ને બેશ.
ઝીંદગીના થાક તહને ચે રહડયા હશે.
અનન્તના તીર્થની બઝલ સંભળાવીશ ?
પેલા આનન્દના એવારાનું ગીત ?

શાહબેગમ : બસરો ચરમ, મહારા આત્માના અમૃત !

(શાહાનશાહનાં પાયપદ્મ ઉછંગે લેઈ પાયબોસી કરીને બાદશાહબેગમ
બઝલ ગાય છેઃ નાણે બાદશાહના ખ્યામગાહમાં ખુલ્લુલો બોલ્યાં !)

આ ઝીંદગીના જહાજે
રહડી જ્યાં જવું છે, પ્યારા !

નયનો ઉઘાડી નિરખો
આનન્દના એ આરા.

આકાશનાં ઉભાં છે
વૈભવ ભર્યાં વનો જો !

તહેની ય પેલી પારે
ચૈતન્યની એ ધારા.

આ આથમી ને ઉગતા
નથી સૂર્ય કે શશી ત્યાં;

અહ્મુત અનરત ઉછળે
ત્યાંહિ તેજના ફૂવારા.

અહ્યાંડ જ્યાં વિરામે,
ત્યાંહિ અહ્મલરતી જામે,

કિસ્મતની પાળ શા, ત્યાં
એ કારમા કિનારા.

ભવના મહોદધિમાં
રમણે ચહી છે કિશ્તી;
સફરો ફરીને આવ્યે
આખરના એ ઉતારા.

અકબરશાહ : સલામ, શાહબેગમ ! સિધાવો.

બાબા એકલો છે, આત્મહત્યા કરશે.
ઉછેરો છે, ઓછાચેઃ થજો સદા.

(ફુનિયાંપારનું રિમત ફરકાવતાં ધરકાવતાં)

હજી તો ચૌરંગીમાં હરાવવાં છે
—અહ્લાહના આદેશ તો.

શણુગારજો શીરાઝી ને બદખ્શાનીને;
મહારી સોગડીઓને સબવીશ
રૂમશામના ને સમરકન્દી શણુગાર.
એમ ખેલ્યાં ને ખેલશું વળી
સંસારની ચૌરંગીમાં.

સલામ, સલીમા ! અલ્-વિદાઅ—

(વળી વળીને અકબરશાહનાં ફુખડાં લેતી તેજથી ભરી ભરી વાદળી
સંચરે એવી ધીરગંભીર વાદળગતિએ બાદશાહબેગમ સલીમા બાનૂ
સિધાવે છે.

રાજસલાના રાજ મહારાજઓ, અમીર ઉમરાવો, શેખસૈયદો, રાજ
માનસિંહ, ખાનખાનાન, ખાન આઝમ, વકીલ, સદ્ર, સિપેહસાહાર, ખાન
સામાન, મીરબક્ષી, મીરઝા ધયાસબેગઃ રાજસલાના સકલ સલાજન શાહઝાદા
ખુર્રમ સંગાથે પધારે છે. સહુ શાહાનશાહને સીજદો ભરે છે, ઝમીનખોસી
કરે છે.)

અકબરશાહ : સહુનાં આયુષ્યની ધનપતાકાઓ
હુક્કાસના વાયુમાં લહરે છે ને ?

ખાન આઝમ : બાદશાહની ખુલ્લ-ઢબિસિયારી વરસે છે
એટલે જીવનના શઠ પ્રપુલ્લેલા છે.
સંસારસમુદ્રે જીવનનૌકાઓ
ગરૂડ શી ગોથાં ખાતી ઉડે છે.
અત્પહારે છે આયુષ્યનો પુણ્યયોગ.
બાદશાહ આરામ નહિ લે ?
રાજમન્ત્રણાના શ્રમ-

અકબરશાહ : છેલ્લાવેલ્લા લઈ લેવાના છે.
બાદશાહનાં જેવાં રાજકરમાન,
ખુદાનાં એવાં ખુદ-હોતરાં;
એવાં છે રાજકાજનાં નિમન્ત્રણ.
નસીબના એ છે કલામોઃ
આવ્યાં તે થોભાવ્યા નહિ થોભે.
કહો, કોકલતાશ ! બાદશાહને ક્ષમા છે ને ?

ખાન આઝમ : નાચીઝને ખાન આઝમ સ્થાપ્યો,
યશદ્ધેરન્ટો કીધો, એની ક્ષમા ?

અકબરશાહ : અકબરશાહને આયુષ્યની વિદાય આપો,
બાદશાહને ઝીંદગીની ક્ષમા બક્ષો.
જીવનયાત્રાના ઓ સંગાથીઓ !
છેલ્લી વિદાય ને છેલ્લી ક્ષમા.
બહુ રમ્યા, બહુ ધૂમ્યા સંસારકુંજોમાં.
વડલાની શાખાઓ શાં જીવન ગૂંથ્યાં,

નદીઓનાં પાણી શા સંગમ સાધ્યા,
 સંસારને ક્ષણરૂપ કીધો,
 લોકકલ્યાણના આંખાવાડિયાં ઉછેર્યા,
 આર્યાવર્તમાં ઉડતો કીધો.
 અકબરશાહનો સર્વકલ્યાણનો કલ્યાણધ્વજ.
 હિન્દુકુશ કારાકોરમ ને પીરપંખલ,
 વિન્ધ્યાચળ ને સાતપૂડાની માળાઓ,
 ગુજરાતનાં વન ને
 બંગાળની જલભૂલભૂલામણીઓ,
 હિમાદ્રિ ને સિંહાદ્રિની પદાવલિ:
 મહાવનની ઝાડીઓમાં, જલનાં ઝુંડોમાં,
 સંગાથે ધૂમ્યા, સંગાથે જીત્યા, સંગાથે માણ્યા.
 સમશેરને પાને ને લાલાની અણીએ
 પવનવેગે પરવર્યા પૃથ્વીપડમાં.
 ઈસ્લામ મહારં જમણું નયન,
 હિન્દુપત મહારં ડાબું નયન.
 સર્જન છો, સુભટ છો, રસકોવિદ છો:
 અકબરશાહીના સિંહાસનના સિંહરાજ છો.
 જમનાનાં પૃથ્વીપુરાણાં પુણ્યજલના
 શપથ છે, રાજપૂત સામન્તરાજો !
 અકબરશાહે તહમને હુલસાવ્યા છે
 એમ હુલસાવજો અકબરશાહની વંશાવલિને.
 આપણો સર્વસમન્વયનો કલ્યાણમન્ત્ર:
 રાજ્યરાજ્યમાં તે સ્થાપજો,

બાદશાહી કુટુંબજાળમાં તે સ્થાપળે.
 જીવ, મન્ત્રીશ્વરો ! જીવ
 સદતનતના શણગારને મહેલે,
 ને શેખૂબાબાને આમન્ત્રી લાવો.
 કેહજો, ધરતીને કિનારે ઉભા ઉભા
 બાબા સંભારે છે શેખૂબાબાને.

(અમથી થાકી અકબરશાહ ઓશીકે પડે છે. બે રાજમન્ત્રીઓ શાહ-
 ઝાદા સહીમને આમન્ત્રણે જાય છે. શાહઝાદો ખુર્રમ મોરપીછથી વાયુ ઢાળે છે.
 થોડીક વારે થાક કાંઈક વજ્યા પછી)

આજે એ પુણ્યતિથિ છે,
 જે ંહલી કે મોડી સૌને આવે છે:
 ફિલસુફને, યોગીને, રાજર્ષિને, પયધમ્બરને.
 એ છે પરમેશ્વરી પળ:
 સંસાર સંકેલવાનું પરવ,
 દુનિયાની અલ્પવિદ્યાઅનો મહોત્સવ,
 જગતમાંના જીવનચક્ષુની પૂર્ણાહુતિ.
 જોવાય એટલું જગત જોઈ લેજો
 અનિમિષ આંખની એ છેલ્લી મીટમાં.
 એ છે જીવનનો જયોત્સવ.

(શાહઝાદા સહીમને તેડીને રાજમન્ત્રીઓ પધારે છે. સંજળ નેત્રે
 શાહઝાદો અકબરશાહની ત્રણ પ્રદક્ષિણાઓ ફેરે છે, પિતૃદેવને સીજદો કરે
 છે; ચરણવન્દના લે છે.

બાદશાહના જમણા લોચનના બહારના ખૂણામાં પિતૃઅમૃતનું એક
 અશ્વિનિન્દુ જામે છે.

શાહાનસાહ બોલવાનો શ્રમ કરે છે, વાતસલ્યકલરાણું હૈયું ભરાઈ
 આવ્યે બોલાવું નથી.

અંગુલિનિર્દેશથી બાદશાહ ઇશારત કરે છે. વકીલે સલ્તનત રાજમુખત ને બાદશાહી શિરપેચ શાહઝાદા સલીમને ધરાવે છે; મીરઝા રાજ માનસિંહજી શાહાનશાહની ફતેહમુલ્ક સમશેર શાહઝાદાને બન્ધાવે છે; શાહાનશાહના હૃદયકમળ સમીપે શાહઝાદો મસ્તકપુટ મૂકે છે. કલ્યાણની હસ્તરથલિઓ સ્થાપી અકબરશાહ આશીર્વાદ આપે છે.)

અકબરશાહ : આજે છે ક્ષમાપનનું પર્વ :

આપે એવાં મળજો સહુને.

જીવજો ને જતન કરજો પ્રજાજનનાં :

અઘતાઇનાં રાજ્ય પૃથ્વીવિશાલ છે,

શેખુબાબા ! પાળજો ને પોષણ કરજો.

મહારા સામન્તો નથી આ :

મહારા જીવનસંગાથીઓ છે,

મહારા અંગનાં અંગો છે;

સહુને સત્કારજો ને સન્માનજો.

રાજરમણીઓનાં બહુમાન બહુલાવજો.

છેલ્લે ભળાવું છું અકબરશાહનો જીવનમન્ત્ર :

સર્વસમન્વય ને સર્વકલ્યાણ.

શેખુબાબા ! વિસારતો મા.

શેખ સલીમશાહના આશીર્વાદ છે તહને.

નવશાહાનશાહને શહેનશાહનાં છે વન્દન.

(શાહઝાદો અકબરશાહ નમન નમે છે, સકલ રાજસભા ને મન્ત્રીશ્રેણી સલીમ શાહઝાદાને સીજદા ભરે છે.)

સહુની ક્ષમા છે અકબરશાહને ?

(રાજપરિવાર અકબરશાહને ત્રણ સીજદા ભરે છે, ત્રણ-ત્રણ ઝમીન-બોસી કરે છે.)

હવે કુરાને શરીફ, ઈમામ સાહેબ !

છેલ્લી યાત્રાના કલમા પઢો.

(ઇસ્લામના ઈમામ કુરાને શરીફમાંથી છેલ્લી યાત્રાના કલમા પઢે છે. મૃત્યુના પડછાયા રાજખંડને ભરવા માંડે છે. આસ્માનપારનાં ગામ્લીય ને ભગ્યતાની, અગોચર મેઘાવલિ શી, અગોચર વાદળીઓ ઉભરાય છે. એ ગુફા-ગંભીર શાન્તિમાં જમનાને જલધોર ગાજતો સંભળાય છે. ઈમામ સાહેબ કલમા ઉદ્ગાય છે. અજલના ફિરશતાના પડછાયા પાદશાહને ઘેરી વળે છે.)

સુલહ-યે-કુદલ ! સર્વસમન્વય ! સર્વકલ્યાણ !

લા ઈલાહા ઇલ્લલ્લા હો—

(રાજસભામાં લૌકિકપર પ્રકાશ ભરતો વીજળીનો ઝબકારો થાય છે. બ્રહ્માંડસૂર્યનો એ જગત્સકુલિંગ આસ્માનેને ઓળંગીને બ્રહ્માંડસૂર્યના સૂર્યલોકે સંચરે છે.)

સલીમશાહ : પિતા ગયો, પાદશાહ ગયો,

યોગી ગયો, રાજર્ષિ ગયો:

યુગનો યુગાત્મા ગયો.

જગતને શું શું માફ કરતો ગયો ? !

રાજ માન : એને આવી ગયે

પૃથ્વી ઉદ્ધાર ઉરની થઇ.

ખાન આઝમ : મુગલાઈના આંખાવાડિયાનાં મૂળ

સો વર્ષ ઉંડાં રોપાયાં.

ખાનખાનાન : અકલાતૂન ને ઇસ્કન્દરશાહના

આત્માઓની જ્યોતિઓ ગૂંથાઈને

જન્મ્યોતો મહાજ્યોત અકબરશાહ.

(એવે ઓચિન્તાના ફતેહપુર સીક્રીના રાજમહેલમાંની યોગીની છતરીમાં વિરાજતા હિમાલયના યોગીન્દ્ર દેવીમિશ્ર ગહનતાને ગોખે પધારે છે: ને અગોચરની અટારીએથી ગેળના બોલ નિર્જરે છે.)

હિમાલયના : જય હો જગન્નાથનો !
 યોગીન્દ્ર) સૂર્ય આજ મહાસૂર્યમાં ઠલવાયો.
 જગતમાં પ્રભાત પાડી ગયો,
 દુનિયામાં દિવસ ઉગાડી ગયો
 પુણ્યશ્લોક એ અકબરશાહ.
 શોકની નથી, વિષાદની નથી;
 અકબરશાહની આજે છે જીવનજયન્તી.
 પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદં, પૂર્ણત્પૂર્ણમુદચ્યતે;
 પૂર્ણસ્ય પૂર્ણમાદાય પૂર્ણમેવાવશિષ્યતે.

(સુરભરનાં લોકક છલખલતાં હોય એવા મધુરપના કલખોલ રણુવાસના
 પડદા પાછળથી બોલાય છે .)

સંસ્કૃતિનો સૂર એ હોલઈ ગયો;
 આસમાંનું તૂર એ રોળઈ ગયો;
 ક્ષિતિજના પડદાની પાછળ આથમી
 ચન્દનીમાં ચન્દ એ ઢોળઈ ગયો.

પ્રવેશ ૮ મો: અન્તર્નાટક: પશ્ચિમના પડદાઓમાં

(પશ્ચિમસાગરની પાળે એક ન્હાનકડા સરિતમુખને ખાડીઆરેએ નદી જેવડો ન્હાનકડો રાજમહેલ છે, ને રાજમહેલમાં રાજદરબાર લરાયો છે. રાજરાજેશ્વરી જેવી, સાગર જીતવાને મનોરથનૈકાએ ચ્હડેલી સાગરલક્ષ્મી સરિખડી, જાનવલ્લભ્યાત શી ત્હાંની મહારાણી સિંહાસને વિરાજેલ છે. એની દિગ્ગન્તધૂમતી આંખડી આધે આધેના લલ્લાચળને શોધી રહી છે. પૂર્વાકારો ને પશ્ચિમાકારો આલેખેલા ઇતિહાસમન્ત્રો વાંચતી હોય એમ ક્ષણેક પૂર્વાકારો અને ક્ષણેક પશ્ચિમાકારો નિહાળે છે. સન્મુખ પૃથ્વીને રજતગોળો છે: ધડીક એને હસ્તસ્થલીમાં લેધને નિરખી રહે છે.

ડહાપણનો ઝખ્ખો જૂલાવત! મન્ત્રીશ્વર સન્મુખ આવે છે.)

મન્ત્રીશ્વર : નગરીનું મહાજન પધાર્યું છે
પૂર્વનો પટો પ્રાર્થવાને.

મહારાણી : મહાનામ મુગલશાહને દેશ ?
દિગ્દિગ્ગન્તમાં ડંકો વાગે છે મુગલશાહનો.
પોર્ટુગાલ આથમ્યું; સ્પેઈન આથમે છે;
વલંદાઓએ વાટ પાડી છે.
હવે શા અન્તરાય છે મન્ત્રીમંડળને ?

મન્ત્રીશ્વર : પંખીપાંખના ઓળા જેટલો ચે નથી.
સ્પેઈનફ્રાન્સનું તહનામું ઘડાયું:
આપણને નિરાશા ઓઢાડી.

પૃથ્વીના ગોલાધો બહેચવાનાં ફરમાન
રોમનાં રોમ કાજે જ રહેશે હવે.

મહારાણી : (કમળપાંખડી શી પાચમોજડીએ પૃથ્વીને ઠાકીને)

રોમપાડયા પૃથ્વીના ભાગલા બૂંસાશે.

પ્રભઓ સાગર જીતવા ચહી છે.

આપણે દ્વીપવાસીને તો

ધરતી છે સીમાડો,

ને સાગર છે શેરીઓ.

મહારી પ્રભ શોધી વળશે

જળની ઝાડીઓનાં ઝુંડ.

મૂર જોયા; રૂમશામ જોયા;

જોવા ઘો વિશ્વનાં મહાવન હવે.

સારો યૂરોપ જગત્સફરે નીકળ્યો છે.

(મન્ત્રીશ્વર જઇને નગરીના મહાજનને તેડી લાવે છે. રાજનમન નમી
સહુ લે છે.)

લાવો એ રાજકાગળ.

(રૂપૈયામાંથી સોનૈયા તરી આવે એમ નગરીના નગરશેઠ આગળ આવે
છે, ઘૂંટણિયે પડી રાજકાગળ આગળ ધરે છે.)

નગરશેઠ : સારો યૂરોપ પૃથ્વીને વેડી રહ્યો છે:

અમને સાગર ખેડવા ઘો.

૧૦૧ મહાજનિયા વિનવે છે.

પ્રભપાળ નહિ પાળે-પંપાળે

તો કેાણ પ્રસારશે છત્રછાંયડી ?

ખીપર ખમણે દામે આપી;

અમારા જળબોડા ખરીદી ગયા;

એવાં અપમાન પ્રજા નહિ સાંખે હવે.
 એન્ટવર્ષે અમને ઢંઢોળ્યા છે.
 દેશની દૌલતને કાળે,
 પ્રજાના બહુમાનને કાળે,
 નૌકાબળના આત્મવિકાસને કાળે
 પ્રજા માગે છે, મહારાણીજી ! આપો.
 અમને અમારો માગ કરવા દો.
 પૂર્વપશ્ચિમનાં દ્વાર દેવાયાં છે:
 ઉઘાડી આપો.

મન્ત્રીશ્વર : સંઘના સંઘપતિ કોણ છે ?

એક શેઠિયો : સ્ટેપર અમારા સંઘવી છે,
 સ્મિથ અમારા ઉપસંઘવી છે.
 મહાજનમાં ભળે તે બહેપાર ખેડે.

મન્ત્રીશ્વર : એ તો જગઅનુભવિયા છે,
 એમણે ભૂમધ્ય સમુદ્ર ખેડ્યો છે.

મહારાણી : જાવ, મહારા સફરી જહાજો !
 પૂર્વપશ્ચિમના પડદા સંકેલાય છે.
 દુનિયા દૌલતથી છલકાય છે:
 દૌલતની નહેરો વાળો આપણે દેશ.
 વીશ-વીશ વર્ષનાં બહાણાં વાયાં,
 એ જ છે મહારાં ચિન્તા ને ચિન્તવન.
 જગત ભેયું મહે આ ભૂગોલમાં:
 આવતી ચાર સદી યૂરોપની છે.
 નદી છે નહાનકડી ને જહાજ છે મહોટાં.

મહાસાગરના મધરમરછો છોઃ
 પૃથ્વીપરકમ્મા કરી વળો.
 યૂરોપ બહેપાર જીતવા ચડડયું છે,
 જીતશે જગતનાં બાઝારોને.
 પા સદી પહેલાં બક્યોતો
 રૂમશામનો ઇબ્રાહિમઃ
 આજે ઉઘાડું છું પૂર્વના મહેલોને.
 કહે છે શાણો રાજધુરન્ધર છેઃ
 સકલ આર્યાવર્ત જીતી વળ્યો છેઃ
 ઉદારદષ્ટા છે, આબનબાહુ છે,
 પ્રજાપ્રજનો પોષિન્દો છે,
 સારગ્રાહી છે, સર્વધર્મને સન્માને છે.
 લક્ષ્મીનાં જગમન્દિર ત્યાં છે;
 કરતાં તેજનાનાં વનઉપવન ડાલે-ઝૂલે છે.
 જીવ મહાનામ મુગલશાહને દેશઃ
 એ છે સોનારૂપાની ભોમ.
 પૂર્વ આજ પશ્ચિમને નહોતરે છે.
 આજે છે વર્ષની પૂર્ણાહુતિઃ
 કાલે નવું વર્ષ બેસશેઃ
 પૃથ્વી ઉપરે નવયુગ ઉગશે.
 દેશના દિગ્પાળ છે
 તહમારાં લક્ષ્કડકોટિયાનાં લક્ષ્કડકોટ.
 સાગરનાં મોજાં તહમારા ઘોડા છે,
 જળનાં વન તહમારા મહેલ છે.
 આપણો એલચી પાઠવીશ ત્યાં.

લાંડનનું રચ્છો વેનિસ ને ઇસ્ટાંબૂલ;
 ખેના ખેડોતેર લાખ કરજો.
 જાવ, ને જગતને જીતજો.
 પૃથ્વીને ઘેરી સાગર પડયો છે:
 સાગરને જીતશે તે પૃથ્વીને જીતશે.

(ડહાપણવૃક્ષ મન્ત્રીશ્વર રાજકાગળ દ્વય મહારાણીજીને સોંપે છે.)

મન્ત્રીશ્વર : પૃથ્વીની પ્રજાપ્રજાનાં
 પગલાં થશે આપણે દેશ.
 નગરશેઠજી ! પૃથ્વીને નહોતરે સંચરો છો, હો!

રાજસામન્ત : લવિષ્ય વાંચે તે ભાગ્યવિધાતા.
 મહારાણીજી મહારાજ્યનાં ભાગ્ય વાંચે છે.

રાજમન્ત્રી : જ્ઞાન ફિલસુફી લોકકલ્યાણની લેવડદેવડ
 એ જ સાચી છે પ્રજાપ્રજાની લેવડદેવડ.
 લેજો-દેજો, શેઠિયાઓ ! એ ય તે.
 ફિલસુફીનું વતન પૂર્વખોળે છે.

કવિરાજ : સૂરજની આંખડી ત્હાં ઉઘડે છે.

ધર્માધ્યક્ષ : સૂર્યનું વતન પૂર્વખોળે છે,
 ધર્મનું વતન પૂર્વહેયે છે.
 લક્ષ્મી સરસ્વતી ધર્મ સંસ્કૃતિ:
 તેજની સરિતાઓનાં મૂળ પૂર્વમાં છે.
 જાવ, શોધો, આણો આપણે ઘેર.
 ઇશ્વરની આશિષો છે તહમને.

નગરશેઠ : ઘોડીલા થઈ ધૂમીશું જલહેયે.
 સાગરની ગુફા ચે ગુફા,

મહામોજની ટેકરી ચે ટેકરી,

ઝોળંગી ઉતરીશું સાગરપાર.

દુનિયાની ફૂલવાડી વેડી લાવીશું.

મન્ત્રીશ્વર : વિધ્નો ડુંગર દેખાય ત્યહારે ત્યહારે

પધારજો પ્રજામન્દિરેથી રાજમન્દિરે.

રાજદરબાર છે પ્રજાજનનાં વિશ્રામધામ.

મહારાણી : દુનિયામાં નવો દિવસ ઉગે છે.

દ્રીપવાસીઓનું વતન છે સાગર.

જાવ, જગના જળજોદાઓ !

પૂરની પેઠે પરવરજો ને પથરાજો.

સૂરજદેવ તપે છે અત્યહારે

પશ્ચિમની આલઅટારીએ.

થાણું થાપજો દિશાદિશાને દરબાર.

દુનિયા દિગ્પાળોની છે.

(દુનિયાના ભાગ્યપત્ર શો રાજકાગળ મહારાણીજી લે છે; અટારીમાંથી જગતને ક્ષણિક નિરખે છે; વિધિમુદ્રા શી રાજમુદ્રાની મ્હોર રાજકાગળે છાપે છે. એમ પશ્ચિમના પરદાઓમાં જગતનાં ભાગ્ય ઘટાય છે.)

મહારી પા સદીની આરમૂ

આજની સન્ધ્યાએ મહોરી-ફૂલી.

કેવાક હશે ગગનજયોત જેવા-

કીર્તિમૂર્તિ એ મુગલ શાહાનશાહના

સંસ્કારસોહામણા મણિજળહળતા રાજમહેલો ?

(આરમૂની આંખે સુન્દરી પૂર્વને નિહાળી રહે છે; પાંચપાંદડીએ પૃથ્વીનો પરબન્દ પાડે છે, પૃથ્વીના રજતગોળાને નિરખતી ઉભે છે. મહારાણી ઇલિઝાબેથ, શામન્તદળ, નગરીનો શ્રેષ્ઠિયમુદ્રાય દષ્ટિદેશ સન્મુખ અન્તરિક્ષજૂએ સૂઘની

અકબરશાહની કીર્તિભૂતિને જાણે જોતાં હોય છે. ટેમ્સને આરે, લંડનના રાજમહેલમાં અકબરશાહનાં એમ જગત્ આરાધન આરંભાય છે. પૂર્વપશ્ચિમની સાગરછાણો પરસ્પર અથડાતાં વિશ્વભરતી ઉછળી રહે એવો ઇતિહાસના મહાયોગનો હિન્ડોલ ડોલી ઉઠે છે.

એ સહુ નિહાળતું શાહાનશાહ અકબરશાહનું રૂહ સ્વર્ગલોકે સંચરે છે. ગુફામુખી ગંભીરવદની દુનિયાંની દિશાઓ વિદાયનું ગીત ગાય છે.)

દુનિયાંની } : આજ જગત હાલવ્યાં રે,
દિશાઓ } ઉત્સવો ઉજવાય દેવતીર્થમાં;

આજ જગત હાલવ્યાં રે,
મેહુલો શમ્યો સાગર સમર્થમાં.

કીર્તિનો પ્રકાશ જાણે પૃથ્વિથી સ્વર્ગે ગયો;
પુણ્ય કેરાં પુષ્પ જાણે વીણી વીણી લઇ ગયો;
નિત્યનાં સંભારણાં—પરાગ પરમ દદા ગયો;

મૃત્યુલોકે આપતા રે
દેવાને દાન દેવગર્વનાં;
સ્વર્ગલોકેઆરણે રે
દુંદુભી વાગે છે પૃથ્વિપર્વનાં.

આજ જગત હાલવ્યાં રે,
મેહુલો શમ્યો સાગર સમર્થમાં;
આજ જગત હાલવ્યાં રે,
ઉત્સવો ઉજવાય દેવતીર્થમાં.

આ નાટકમાંનાં ગીતો

પાતું ગીતનું પહેલું ચરણ

ઠાળ

- ૧ ૩૫ કાળનાં ચોધડિયાં વાગે સૌભાગ્યનાં. ઊરનાં બારણાં ઢિધાડો, સોહામિયાં !
- ૨ ૫૫ અહો ઓ ચન્દ્ર ! જા, જઈ જો ગઝલ : મદાઈલુન વિ.
- ૩ ૮૪ આજની રાત રહો, હો રઘુવીર ! કબ્રાલી : પ્રીતકા વાચ્છા કરકે
પ્રીતમ ! તુને પ્રીત લગાના છોડ દિયા.
- ૪ ૮૭ ફૂલડાં ! જળે-જળે રે વિ. વનમાં ભૂલી પડી રે,
પેલો ક્યાં ગયો કાનૂડો ?
- ૫ ૯૦ પંખિણી પ્રેમવનની મ્હને ઘેલી કીધી છે નન્દલાલે,
કે છેતર્યા છોગાળે.
- ૬ ૧૦૦ હો શરમણ ! આવજો અમ ઘેર વૉઝણો રમણ ચ્હડયો રે લોલ.
- ૭ ૧૦૨ બગીચો ખેશ રચું દિલદેશ લાવણી
આંતરો : ગઝલ : મદાઈલુન વિ.
- ૮ ૧૦૩ મ્હેં પ્રભાતને જ પ્રકાશ ચીતર્યા ખૂને જીગરકો પીતી હું બસ
ગમસે તેરે, યાર !
- ૯ ૧૦૫ અધિ અખતરે ધલાહી ! જમના તણા કિનારે
ગોવિંદ ગૌ ચરાવે.
- ૧૦ ૧૦૬ મુજરો માનજો, મહારાજ ! સોરઠ : વહેલા આવજો, હો લાલ !
- ૧૧ ૧૧૨ જય ક્ષત્રિયતીર્થ ચિતોડ ! ભીમપલાસ
- ૧૨ ૧૨૨ કેસરવાધો વિ. દૂદા
જય જય, ચિતોડ ! રેણુકી છંદ
- ૧૩ ૧૩૧ મહારાજ ! ચોસર ખેલો પ્રાચીન ચરણ છે
- ૧૪ ૧૪૯ અમ ગુજરાતણનાં બાણ લાવણી
- ૧૫ ૧૫૬ ધર્મ અનેક છે રે ચતુરા ! ચેતજો રે,
લલના ! લેખજો રે
જોખન દો દિનરો ઝલકાર.
- ૧૬ ૧૬૪ સરોવરિયું લ્હેકી-લ્હેકી જાય. ધનાશ્રી
- ૧૭ ૧૭૦ ભરેલા વિશ્વમાં આ પદાડી ગઝલ
દિલનાં સિદાસન ખાલી.
- ૧૮ ૧૮૭ ગ્રહો મન ! સવ રસકો રસસાર. પ્રાચીન છે. ધનાશ્રી

- ૧૯ ૧૯૧ જોશીડા ! જોશ જૂવોને પ્રાચીન છે.
 ૨૦ ૧૯૩ અણુ-અણુમાં રમે રાસ. જોશીડા ! જોશ જૂવોને.
 ૨૧ આવો, માણો રસિકવરની કુંજો. કોઈ કહેજો જોગીડાને જમને,
 હો રાજ ! મધુવનમાં ઝૂરે ત્હારી બાલા જોગન.
 ૨૨ ૧૯૬ આભપરો મેહુલો ગાજો મલ્હાર મધુરી શી મોરલીના મધુરા કલ્લો
 ૨૩ ૧૯૬ દુનિયાં જોવી કીધી દૂર અણુ-અણુમાં રમે રાસ
 ૨૪ ૧૯૮ લહરિયાં સાગરમાં ન સમાય. ભજન
 ૨૫ ૧૯૯ હો પ્રજરાજ ! ત્હારી વાંસળીએ. હો નન્દલાલ ! ગાગર ભરવા દે.
 ૨૬ ૨૦૬ યુગલ ચરણાં મંજું રઘુવર-શ્યામ. પ્રાચીન છે.
 ૨૭ ૨૦૯ આભમાં ઉગતી કલાનો ચન્દ્ર ઉગ્યો વનમાં બોલે ગ્રીણા મોર,
 કાયલ રાણી કલ્લોલ કરે રે લોલ.
 ૨૮ ૨૫૯ કસુંબલા કીધા, નાહોલિયા ! રાસડો
 ૨૯ ૨૬૪ તાંજે બતાંજે, નૌ બનો. લાશીઝની પ્રખ્યાત ગઝલ
 ૩૦ ૨૯૫ આ જગની ઝાળો શમવે વિ. જમના તણા કિનારે
 ૩૧ ૩૦૮ આ ઝીંદગીના જલાજે ગોવિન્દ ગૌ ચરાવે
 ૩૨ ૩૨૨ આજ જગત હાલવ્યાં રે,
 ઉત્સવો ઉજવાય દેવતીર્યમાં.

મોટી ભૂલોનું શુદ્ધિપત્રક

પાનું	લીંટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૬૯	૮	કલ્યાણમુદ્દર્ત	કલ્યાણમુદ્દર્ત
૭૨	૧૦	આથમતો આવીને	આથમતા યુગને
૧૦૫	૧	તારકે	અખતરે
૧૫૯	૧૬	દુકલામના	ઈસ્લામના
૧૮૮	૧૬	ધ્ય	ધૂંચ
૧૯૫	૧૪	આન્ત	આજ
૨૦૧	૮	ગોકુળ ગોંસામજીને	પ્રજ પ્રજરાજને
૨૧૭	૨૨	તે નમ્યો	તે ન નમ્યો

